

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
історії і філософії

Л. Г. ЛИСИЦЯ

**ФУНКЦІОНУВАННЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ
ДИТЯЧИХ УСТАНОВ
УРСР У 1943–1950 рр.**

Черкаси
2021

УДК 94:37.018.3.091(477) «1943/1950»

Л 63

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **С. В. Корновенко**;

доктор історичних наук, професор **А. Г. Морозов**;

доктор історичних наук, професор **О. Г. Перехрест**

Лисиця Л. Г.

Л 63 Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. : монографія / Л. Г. Лисиця ; пер. сл. О. Є. Лисенко – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2021. – 252 с., табл.

ISBN 978-966-920-629-9

У монографії на основі переважно архівних джерел розкриваються особливості функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. Уперше у вітчизняній історіографії схарактеризовано діяльність усіх типів таких установ та глибоко проаналізовано повсякденне життя їх вихованців. Розкрито важливу роль спецдитустанов у соціальній реабілітації постраждалих в роки війни неповнолітніх громадян.

Видання адресовано науковцям, викладачам, студентам, учителям, учням, а також усім, кого цікавить проблема функціонування спеціальних дитячих установ України у воєнні та повоєнні роки.

УДК 94:37.018.3.091(477) «1943/1950»

ISBN 978-966-920-629-9

© Л. Г. Лисиця, 2021

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Гуманітарний поворот у вітчизняній історіографії супроводжується не лише освоєнням нових джерельних пластів і тематичних ніш, а й урізноманітненням інтерпретаційного інструментарію. Всі ці складові одного явища сприяють виведенню історієписання з жорстких і, як заведено, тією чи іншою мірою ідеологізованих рамок етатистського дискурсу у поле, так би мовити, «вільного полювання», коли науковець керується не кон'юнктурними міркуваннями, а стійким власним зацікавленням, обираючи напрям наукового пошуку не за його політичним рейтингом, а за його суголоссям з особистим відчуттям важливості певних сторінок минулого. Завдяки демократизації держави та суспільства, розширенню доступу до раніше втаємничених архівних фондів та інших джерел інформації вчені одержали можливість не тільки відступити від формалізованих канонів, а й реалізувати дослідницькі проекти, які були неможливими ще якихось кілька десятиліть тому.

Указані тенденції притаманні студіям історії Другої світової війни, що донедавна залишалися бастионом офіційної історичної політики і зоною спекуляцій та електорального застосування політтехнологів. Слід вважати справжнім проривом еволюцію магістральних векторів фундаментальних досліджень у сфері соціальної історії та психології, історії повсякденності, воєнної антропології, усної історії та інші. Перетворення людини у всьому розмаїтті її соціальних зв'язків – у межах родини, населеного пункту, регіону, країни – на центральний об'єкт дослідження уможливив переформатування пріоритетів

у класичній тріаді «індивід – суспільство – держава». Внутрішній світ особистості, її мотиваційні рушії, стратегії індивідуальної та групової поведінки, здатність до консолідованих дій, різних форм суспільної мімікрії, адаптації чи спротиву державі, соціальної солідарності виявився справжнім «мікрокосмом», що володіє гігантським евристичним потенціалом. Вивчення алгоритмів функціонування великих і малих, постійних і тимчасових соціальних когорт відкриває перед науковцями справді неозорі перспективи й водночас висуває низку вимог: опрацювання нових джерельних пластів, зокрема его-документів, опанування новітніми прийомами й навичками оперування емпіричним матеріалом, а також мистецтвом інтеграції цих матеріалів за широких історичних контекстів.

Книга, яку ви щойно відкрили, присвячена одній з найменш захищених верств українського суспільства – неповнолітнім, до того ж тим, які у надзвичайно складні воєнні та перші повоєнні роки опинилися у спеціальних дитячих установах наркоматів/міністерств освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, внутрішніх справ та інших відомств. Йдеться про чисельну категорію дітей-сиріт, неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю, підлітків з девіантною поведінкою та інших. Засадничі концептуальні підходи Л. Г. Лисиці базуються, по-перше, на трактуванні вказаної соціальної групи як жертв війни, по-друге, констатації того, що вони в основній своїй масі не були залишені на узбіччі життя, а стали об'єктом уваги держави і громадськості.

Побудована переважно на архівних джерелах, монографія віддзеркалює всі основні аспекти цієї складної і багатовимірної теми: соціально-економічну та санітарно-епідеміологічну ситуацію, що склалася в Україні на час вигнання німецьких військ, її проєкцію на неповнолітніх мешканців республіки, законодавче і нормативно-правове забезпечення заходів, спрямованих на облаштування вказаної категорії дітей, створення спеціальних закладів різного профілю,

режим та умови утримання їх вихованців тощо. Уникаючи гіперболізації успіхів радянського керівництва у вирішенні широкого кола проблем у цій сфері, дослідниця вказує і на недоліки: брак відповідальності, виконавської дисципліни, чуйності до вихованців спецдитустанов, бюрократизм, тяганину, рапортоманію, «окозамилування», зловживання та правопорушення окремих співробітників, а також низький рівень матеріального забезпечення цих закладів.

Детальна диференційована характеристика різних типів спеціальних дитячих закладів (включно з пенітенціарними) дає змогу реконструювати специфіку кожного з типів, з'ясувати їхнє призначення й особливості функціонування та організації навчально-виховної роботи. У праці розкриваються різні напрями оздоровлення психологічної, медичної та соціальної реабілітації неповнолітніх в установах різного типу.

Віриться, що монографія Л. Г. Лисиці знайде свого зацікавленого і вдумливого читача та стане помітним явищем вітчизняного історіографічного процесу.

*О. С. Лисенко, доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державної премії в галузі науки і техніки*

ВСТУП

Драматична історія українського народу ХХ ст. увібрала в себе чимало трагічних подій. З-поміж них чи не найбільш рельєфно виділяється період німецько-радянської війни та повоєнної відбудови. То був час великих випробувань і народних страждань, коли загроза збереженню українського генофонду постала як об'єктивна реальність. Та суперечлива історична доба породила такий унікальний суспільний феномен, як «воєнне покоління». Його важливою складовою частиною стали й неповнолітні громадяни, страждання яких у екстремальні воєнні й повоєнні роки в силу їхнього соціального статусу і несформованості екзистенційно-психологічної сфери були незмірно більшими, ніж дорослих учасників тих подій. Найтрагічніше склалася доля тих категорій неповнолітніх, у яких війна забрала рідних, сімейний затишок, елементарні можливості для фізіологічного існування, перспективи самореалізації й соціальної адаптації. Такими безпосередніми жертвами небаченої в історії за масштабами війни стали діти-сироти, неповнолітні, позбавлені батьківського піклування, діти з інвалідністю та інші юні громадяни, які за різних обставин опинилися на соціальному дні.

Провідну роль у фізичному порятунку та соціалізації представників цих категорій неповнолітніх громадян відіграла система спеціальних дитячих установ воєнного та повоєнного часу. Функціонування цих специфічних закладів стало важливою складовою реалізації державної політики у сфері охорони дитинства.

Актуальність дослідження визначається насамперед великим гносеологічним потенціалом цієї теми. Проблематика історії німецько-радянської війни та повоєнного часу, що має справді неперехідне значення, потребує переосмислення цих подій на нових методологічних засадах, звернення до аналізу різних сторін життя українського суспільства в період великих випробувань, характеристики становища всіх категорій населення та суспільних структур. Історична наука радянської доби, яка розвивалася в умовах методологічної безальтернативності та партійно-ідеологічного пресингу, не змогла достатньо об'єктивно й повно розкрити всі важливі аспекти суспільного життя у воєнні та повоєнні роки. Особливо постраждав соціально-гуманітарний сегмент історичних досліджень, що спричинило майже повне ігнорування аналізу різних сторін життя простої людини та певних категорій українського соціуму.

Нині, в умовах входження вітчизняної історичної науки в ри-чище демократичної історіографії та загальноцивілізаційного мислення, актуальною є потреба утвердження нової парадигми бачення української історії, в тому числі й воєнного та повоєнного періоду. Йдеться насамперед про відродження у вітчизняній науці антропоцентричних традицій світової історіографії, «олюднення» історії, відхід від її глорифікації і гіпертрофованої героїзації. Отже, на порядок денний сучасних суспільствознавчих досліджень висувається як суто наукова, так і моральна потреба відтворити якомога багатограннішу картину життя пересічної, в тому числі й маленької людини, у добу великих народних страждань. У цьому плані великий інтерес викликає доля юних українців з особливим соціальним статусом, дітей, які практично все втратили і залишилися наодинці з широким спектром проблем фізіологічного виживання та соціалізації.

Довгі роки на периферії наукового інтересу залишалася соціальна історія, у тому числі й воєнного та повоєнного періоду. Між тим нині «соціальна антропологія» є одним із найперспективніших напрямів у світовій історіографії. Тому інтеграція вітчизняної науки у світову неможлива без

вивчення питань цього гносеологічного вектору. Мова йде про вивчення «малих соціумів», «малих життєвих світів», до яких, безперечно, належить і життя дітей з особливим соціальним статусом у спеціальних установах, що стали для них життєвим прихистком і останнім якорем надії.

При цьому акценти сучасної науки зміщуються у бік вивчення повсякденного життя, реконструкції мікроісторичних процесів, що й дозволяє всебічно вивчити долю простої людини у всіх виявах її екзистенційного стану. В основі мікроісторії перебуває конкретна ситуація як життєве середовище з усіма багатогранними зв'язками і діалектичними суперечностями, які її формують.

На жаль, і донині проблема функціонування спеціальних дитячих установ ще не стала предметом спеціального наукового дослідження, що унеможливило об'єктивну і достатньо вичерпну реконструкцію історії екстремальної доби. Отже, вибір нами означеної теми дослідження є концептуально і гносеологічно виправданим.

Актуальність дослідження визначається також і тим, що історичні традиції значною мірою впливають на розвиток сучасного суспільства. У цьому плані особливе місце належить історії воєнного і повоєнного часу, звернення до якого дозволяє черпати історичний досвід, враховувати певні уроки історичного минулого. Це вкрай важливо в сучасних умовах надзвичайно динамічного і поряд з цим суперечливого процесу державотворення в Україні, що супроводжується ускладненням становища юних громадян, необхідністю вироблення ефективної та виваженої політики щодо охорони дитинства, а також максимального врахування інтересів усіх постраждалих у роки війни категорій населення. І нині в Україні присутня досить чисельна категорія неповнолітніх з особливим соціальним статусом, яка потребує державної опіки. До того ж очевидне зниження в сьогodenній Україні потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей виявляє себе у поширенні такого негативного явища, як соціальне сирітство.

Попри зміщення пріоритетів у бік розвитку поза державних структур на кшталт дитбудинків сімейного типу, все ж залишається важливим необхідність вдосконалення роботи спеціальних дитячих установ, які можуть використовувати досвід їхнього функціонування в минулому. Попри відмінність різних епох, умовність екстраполяції минулого на сучасні процеси, можна віднайти певні аналогії, що дають ключ до розуміння багатьох явищ соціального життя нинішньої України, визначити на цій основі способи його вдосконалення.

Додамо до цього й те, що наша держава з причин російської агресії на Сході та Півдні країни перебуває в стані гібридної війни з усіма її важкими наслідками. Відтак з'явилася сучасне покоління «дітей війни» і серед них є чимало неповнолітніх мешканців Донбасу, які втратили у воєнному вирі своїх батьків чи отримали інвалідність. Практично всі діти й підлітки, що перебувають у зоні бойових дій чи понесли родинні втрати вражені посттравматичним синдромом. Усе зазначене є серйозним викликом для сучасної України й робить нагальною потребу медичної й соціальної реабілітації такої категорії неповнолітніх, в тому числі й через систему спеціальних дитячих установ.

Об'єктом дослідження є дитячі установи воєнного та повоєнного періодів, а також політика владних структур стосовно їхньої діяльності.

Предмет дослідження – функціонування спеціальних дитячих установ України в 1943–1950 рр. та їхня роль у соціальній реабілітації неповнолітніх громадян із особливим соціально-правовим статусом.

Авторка не претендує на вичерпний аналіз усіх питань функціонування спеціальних дитустанов з огляду на багатогранність і об'ємність теми дослідження. У монографії, зокрема, не вивчаються питання роботи дитбудинків для дітей «ворогів народу» через вузькість джерельної бази з цього тематичного сегменту.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1943–1950 рр. Вибір нижньої межі (1943 р.) визначається початком визволення територій УРСР від нацистської окупації, верхньої (1950 р.) – завершенням четвертої п'ятирічки, позаяк у подальший період дещо змінилися як принципи політики держави стосовно спецдитустанов, так і діяльність останніх.

Опрацьовані матеріали стосуються територій Ворошиловградської (Луганської), Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської (Донецької), Сумської, Харківської, Чернігівської областей УРСР та м. Києва. Вибір авторкою саме таких географічних меж зумовлений певною історичною й територіальною цілісністю, відносною синхронністю та схожим характером перебігу подій у Наддніпрянсько-Східному регіоні.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлених джерел, здобутків історіографії комплексно й системно проаналізувати особливості функціонування різних типів спеціальних дитячих установ України в 1943–1950 рр. та розкрити їхнє місце у вихованні та влаштуванні долі дітей з особливим соціальним статусом.

Для реалізації поставленої мети вирішуються наступні дослідницькі завдання:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- схарактеризувати історичні умови та нормативно-правову базу організації спеціальних дитячих установ УРСР;
- проаналізувати особливості функціонування різних типів спецдитустанов України та їхнє відомче підпорядкування;
- дослідити специфіку організації навчально-виховного процесу в спеціальних дитячих установах республіки;
- розкрити умови повсякденного життя вихованців спецдитустанов УРСР;

- виявити чинники, які визначали становище спеціальних дитячих закладів у системі інших соціокультурних та пенітенціарних* інституцій УРСР.

У запропонованій монографії вперше у вітчизняній історіографії проблему функціонування спеціальних дитустанов 1943–1950 рр. виділено в окремий предмет дослідження. На основі введення до наукового обігу нових джерел проведено типологізацію спеціальних дитячих установ періоду, який досліджується, з'ясовано їхнє місце в системі інших закладів УРСР для неповнолітніх, схарактеризовано нормативно-правову базу функціонування цих установ, виявлено об'єктивні статистичні дані стосовно їхньої мережі та контингентів, комплексно проаналізовано умови повсякденного життя вихованців, розкрито роль і місце спецдитустанов у соціальній реабілітації дітей з особливими суспільними потребами.

Сподіваємося, що накопичений у дослідженні фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення забезпечують суттєве розширення дотеперішніх знань соціальних аспектів історії воєнного і повоєнного часу, а відтак сприятимуть інтенсифікації та диверсифікації досліджень як з цієї проблематики, так і суміжних та дотичних тем, поглибленому вивченню людського контексту вітчизняної історії.

Запропоноване дослідження створює певну науково-теоретичну базу для написання комплексних та спеціальних наукових праць, магістерських та кваліфікаційних робіт, воно також може бути використане для розробки лекційних курсів, проведення спецсеминарів, створення підручників та навчальних посібників з історії України вказаного періоду. Окремі матеріали монографії знадобляться для поповнення експозицій відділів історії воєнного і повоєнного часу державних та народних історико-краєзнавчих музеїв.

* Пенітенціарний – (від лат. poenitentia – каяття) – те, що стосується покарання, головним чином кримінального.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Надзвичайно насичений трагічними і героїчними подіями воєнний і повоєнний період уже впродовж кількох десятиліть залишається в центрі уваги дослідників вітчизняної історії. Не залишилися осторонь і окремі соціальні аспекти історії того екстремального часу. Становище різних суспільних груп і верств тією чи іншою мірою вивчали багато науковців. Незважаючи на відсутність тематичних досліджень з проблеми діяльності спеціальних дитустанов, все ж деякі радянські, вітчизняні та зарубіжні вчені бодай дотично заторкували окремі аспекти цієї теми.

З огляду на очевидний дефіцит наукової літератури з соціальної історії війни взагалі та, по суті, її відсутності з проблеми, що нами досліджується, до історіографічного огляду включено ті напрацювання попередників, які хоч якимось чином стосуються проблеми функціонування спецдитустанов.

Історію наукових досліджень з воєнної та повоєнної проблематики, що охоплює соціальні аспекти та діяльність спеціальних дитячих установ як їх складову, можна поділити на два великих періоди: радянський (від 1940-х рр. до 1991 р.) і сучасний (від 1991 до 2020 р.). Радянський період історіографії поділяється на три взаємопов'язані етапи: 1) від середини 40-х до середини 50-х рр.; 2) від середини 50-х до середини 80-х рр.;

3) від середини 80-х рр. до 1991 р. Такий поділ відповідає періодизації воєнної історіографії України, яка запропонована українським воєнним істориком В. В. Стецкевичем¹.

Початковий етап радянської історіографії з проблематики, яка досліджується, представлений поколінням науковців першого повоєнного десятиріччя. Попри вузькість джерельної бази і надзвичайно жорсткий, а в умовах «жданівщини» навіть жорстокий партійно-ідеологічний прес, історики того часу намагалися в межах можливого відтворити синхронні їм події чи охарактеризувати їх по «свіжих слідах».

Зрозуміло, ніхто з учених не полишав межі «прокрустового ложа» пануючих ідеологем і визначених партійними вождями версій. Поряд з цим незавершений характер подій значною мірою ускладнював їхній аналіз, а тим паче виважені оцінки й узагальнення.

Спробу проаналізувати тяжкі наслідки війни для мережі дитячих установ України крізь призму тогочасних ідеологічних орієнтирів уже в перші повоєнні роки зробив відомий вчений С. Х. Чавдаров². Оскільки його стаття була швидше історико-педагогічним дослідженням, то у ній відсутній необхідний аналіз соціальних умов утримання дітей з особливим статусом, а констатація фактів не завершується формулюванням теоретичних положень та узагальненнями.

Медико-санітарні наслідки війни широко обговорювалися на 1-й (22–24 квітня 1946 р.) і 2-й (17–19 грудня 1947 р.) все-союзних конференціях. На цих наукових форумах певною мірою було проаналізовано медичні аспекти впливу війни та повоєнного часу на стан здоров'я і фізичний розвиток неповнолітніх громадян, зокрема й дітей, позбавлених батьківського піклування. Окремі аспекти проблеми стану здоров'я неповнолітнього населення повоєнного часу, у тому числі й дітей з особливим соціальним статусом, знайшли своє відображення в доповідях Ф. І. Зборовської³ і О. О. Рікмана⁴, Б. М. Шкляра⁵. При всій фактографічній цінності названих досліджень, вони

несли у собі певну утилітарність, тут недостатньо чітко простежувалися причинно-наслідкові зв'язки, які б дозволяли встановити весь спектр обставин, що супроводжували сирітство і дитячу бездоглядність тієї доби. Про становище вихованців дитустанов тут знаходимо лише фрагментарну інформацію.

Швидше на рівні офіціозу характеризує окремі питання розбудови дитустанов у період першої повоєнної п'ятирічки колишній заступник міністра освіти УРСР О. М. Філіпов⁶. Його праця сповнена апологетики «мудрої політики» Комуністичної партії та уряду щодо охорони дитинства.

Як бачимо, перший етап радянської історіографії воєнного та повоєнного часу, по суті, майже нічого не приніс у дослідницьку скарбницю з теми, яка нами вивчається. Адже у соціальному замовленні партійно-радянського керівництва на адресу науковців місця долі маленької людини, що стала жертвою війни, та установам, які нею опікувалися, просто не знайшлося. Методологічна безальтернативність, яка спонукала науковців аналізувати історичні події з позицій «партійності», унеможливила звернення до людиновимірних сюжетів.

Більш плідним у вивченні визначеного нами кола питань виявився наступний історіографічний етап. Хрущовська «відлига» мала своїм наслідком деяке послаблення ідеологічного пресингу, а відтак породила феномен «шістдесятництва» і певні несміливі реверанси у бік «олюднення» історії Другої світової війни та повоєнного часу. Втім, цей короткий етап певного гносеологічного прориву у царині історії був згодом безцеремонно обірваний брежнєвським неосталінізмом з його реанімацією старих догм і стереотипів.

На цьому хронологічно найтривалішому етапі вийшла низка фундаментальних видань з історії воєнного та поствоєнного періоду. Насамперед заслуговують на увагу три томник «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни»⁷, спеціальний том восьмитомника «Історія Української РСР»⁸ та відповідні розділи книги «Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України»⁹. Автори цих видань стосовно

роботи спецдитустанов обмежуються лише констатацією окремих фактів, переважно статистичного характеру. У цих узагальнюючих працях немає жодного завершеного сюжету бодай з одного аспекту теми, яка нами досліджується.

Дуже скупо і, як правило, фрагментарно висвітлюються ці питання і на сторінках унікального краєзнавчого видання з історії міст і сіл УРСР¹⁰. Уважний аналіз наведених тут окремих статистичних даних про мережу і контингент спецдитустанов дає нам підстави робити висновки про їхню неточність, неповноту й відносність. Автори цієї краєзнавчої серії оперують стосовно розмаїтої системи дитустанов лише однією загальною дефініцією – «дитбудинки» і такі ж підходи притаманні й іншим виданням того часу. Поза увагою залишилися також соціально-гуманітарні аспекти допомоги дітям з особливим соціальним статусом.

У той час в Україні сформувалася досить велика група дослідників з історії Другої світової війни та повоєнного часу. Вони дещо розширили вектори наукового пошуку, включивши до них і соціальні аспекти та, зокрема, факти, які стосувалися долі простої людини у роки великих випробувань українського народу.

Визнаним лідером істориків війни у той час був відомий вчений М. В. Коваль. Глибиною аналізу та широтою охоплення проблеми становища та життєдіяльності різноманітних верств цивільного населення відзначається його монографія з питань суспільно-політичного життя воєнної доби¹¹. Серед різноманіття питань, які вивчалися науковцем, деяке місце знайшлося й особливостям роботи дитбудинків. Подана з цього приводу у праці М. В. Ковалю інформація, зрозуміло, носила характер доповнення та ілюстрації, оскільки вказана тематична ніша не була визначена окремим предметом його дослідження. Але окреслені відомим вченим контури її концептуального й фактографічного вирішення визначали вельми значущі й цікаві перспективи подальшого наукового пошуку в цьому напрямку.

На досить ґрунтовній джерельній базі дослідив проблему боротьби за відновлення матеріальної бази шкільних та спеціальних дитячих установ київський вчений О. О. Сушко¹². Цінність його дослідницького доробку полягає в тому, що він не лише в традиційному ключі підкреслює великі здобутки народу в подоланні наслідків війни в гуманітарній сфері, а й не оминає аналіз неймовірних труднощів і втрат воєнної доби.

До становища знедолених дітей, формування мережі дитустанов для сиріт та дітей з інвалідністю звертається у своїх працях Т. Т. Гриценко¹³. Дослідниця наводить статистику, що ілюструє мережу і контингент дитустанов, висвітлює умови утримання їх вихованців, заходи партії та уряду, зорієнтовані на охорону дитинства. Оскільки це були історико-партійні дослідження, їх авторка робить особливий акцент на керівній і спрямовуючій ролі партії у турботі про постраждалих дітей, оминаючи при цьому негативні моменти та прорахунки на місцях в реалізації партійної політики.

У такому ж методологічному та ідеологічному ключі викладає матеріал про повоєнну відбудову соціальної інфраструктури та розгортання мережі дитбудинків П. І. Денисенко¹⁴. У контексті тем своїх досліджень на дотичному рівні до деяких аспектів проблеми зверталися також українські дослідники О. Г. Перехрест, А. П. Піщевський¹⁵ та ін. Проте проблема функціонування спецдитустанов не стала спеціальним предметом вивчення цих науковців.

До розробки проблеми становища постраждалих дітей певною мірою долучилися й представники педагогічної науки. Зокрема, на сторінках комплексної праці з питань історії розвитку освіти в Україні з'ясовуються окремі аспекти подолання дитячої бездоглядності і безпритульності, розгортання мережі установ для дітей, позбавлених родинного затишку¹⁶. В історико-педагогічному плані аналізує означене коло питань М. М. Гриценко на сторінках своєї праці, присвяченої історії освіти в роки війни¹⁷. Зрозуміло, як і в інших, у цих працях домінує мажорна тональність, недостатня заглибленість

у сутність проблем, які досліджуються, схильність до підміни сучасних наукових понять ідеологічними.

Отже, проаналізований вище історіографічний етап не приніс суттєвих зрушень у розробці теми функціонування спеціальних дитячих установ. Звернення окремих вчених до аналізу цієї проблеми носило здебільшого випадковий і фрагментарний характер.

Надзвичайно стислим у часі, але напрочуд динамічним видався третій етап радянської історіографії, старт якому дала горбачовська «перебудова». З причин традиційного консерватизму історичної науки спочатку суттєвих трансформацій у методологічній сфері тоді ще не спостерігалось. Більш того, багато праць другої половини 1980-х рр. несли у собі очевидні рудименти попередніх історіософських уявлень. Саме тоді побачила світ низка нарисів з історії комсомольських організацій окремих областей, які у своїй структурі містили окремі незначні сюжети з питань роботи дитячих установ¹⁸. У цих виданнях підкреслюється авангардна роль юнацьких та дитячих комуністичних організацій у житті юних громадян, розкривається значення комсомольського шефства над дитбудинками. Приблизно така ж тональність витримана у статті та монографії Р. І. Киричок, які присвячені комсомольській проблематиці¹⁹.

Л. В. Пилипенко в історико-педагогічному ракурсі розкриває питання державної допомоги дітям-сиротам, розбудови мережі дитбудинків, у тому числі й відомчих, налагодження системи суспільного та індивідуального патронування постраждалих дітей²⁰. У ґрунтовному дослідженні П. М. Чернеги аналізується багатогранна діяльність профспілкових організацій, зокрема й у налагодженні побуту вихованців дитустанов, організації їх оздоровлення²¹.

До непростой долі дітей з інвалідністю та проблем їх влаштування звертається у контексті аналізу діяльності рад депутатів трудящих у воєнну добу Ю. І. Зінченко²². В. В. Ленська чи не вперше в історичній науці із загального масиву дитустанов виокремлює дитбудинки, які створювалися промисловими

підприємствами та колгоспами²³. У сюжеті О. М. Синіцина про всенародний рух з допомоги фронту знайшлося певне місце для аналізу форм влаштування дітей-сиріт²⁴.

Але названі вище автори не змогли повною мірою здолати традиційні підходи радянської історіографії до висвітлення подій того часу, а їхні праці не містили принципово нових концептуальних підходів. Не стала винятком у цьому плані і праця О. В. Ярушиної, яка дослідила процес відновлення мережі дитячих установ у визволених областях України²⁵.

Паростки нового історичного мислення певною мірою простежуються на сторінках збірника наукових праць з питань суспільно-політичного життя воєнного періоду за редакцією М. В. Ковалю²⁶. Його автори певною мірою торкаються й питань соціального становища постраждалих дітей.

Людиноцентристські підходи у вивченні подій воєнного і повоєнного часу задекларували Ю. Ю. Кондуфор та В. І. Клоков. Стрижнем їхньої історіософії стала думка про те, що «історія нашої республіки у роки війни – це не просто історія воєнних дій і всього того, що їх супроводжує, а передусім історія народу»²⁷.

Отже, останній етап радянської історіографії хоча й не приніс суттєвих методологічних та тематичних трансформацій, однак для них вже була підготовлена необхідна світоглядна і певною мірою фактографічна база.

Підсумовуючи радянський період розвитку історіографії проблеми, слід наголосити на тому, що тема функціонування спеціальних дитячих установ досліджувалася хіба що на дотичному рівні і, по суті, жоден науковець не визначив її предметом самодостатнього дослідження. На зміст та якість наукових пошуків негативно впливали ідеологічний диктат і методологічна безальтернативність і, як наслідок, – недооцінка соціальних аспектів та антропологічного виміру історії. Контури позитивних змін визначилися лише на завершальному етапі радянської історіографії.

У пострадянському історієписанні методологічна революція розгорнулася на повну силу. Відтак, стала надбанням мину-

лого зретушована, романтизована і глорифікована версія подій 1940-х років. Утвердження антропоцентричних і гуманістичних підходів до вивчення історичного минулого, формування поліконцептуалізму, звернення до кращих надбань світової історіографії і розширення наукових контактів в умовах монополярного та глобалізованого світу – все це визначило якісно новий ступінь дослідницьких зусиль, викликало більшу увагу до соціальних аспектів, проблем виживання людини в період страшного лихоліття. Наслідком цих метаморфоз стало суттєве розширення тематичного спектру досліджень.

Озброєнню дослідників новим методологічним інструментарієм сприяли новаторські концептуальні праці визначного лідера істориків Другої світової війни М. В. Коваля²⁸. Утверджують принципи україноцентризму та соціальної антропології у дослідженні подій воєнної та повоєнної доби надзвичайно глибокі історіософські та конкретно-історичні дослідження О. Є. Лисенка²⁹ і О. В. Потильчака³⁰.

Слід зазначити, що у нового покоління українських істориків було настільки багато рутинної роботи з розчищення старих методологічних «завалів», що питання соціальної історії, а особливо її мікрорівень, не відразу опинилися в епіцентрі дослідницької уваги. Тому наукова література з теми, яка нами досліджується, і у сучасний, багато у чому доленосний і плідний період розвитку вітчизняної науки, залишається у великому дефіциті. Втім, є всі підстави говорити про певні передумови, які створюють можливості для прориву в дослідженні питань розвитку спецдитустанов воєнної та повоєнної доби.

Принципово новими підходами позначена праця Т. В. Вронської, де використовуються елементи мікроісторичних досліджень і вивчається повсякденне життя різних категорій і верств міського цивільного населення України початкового етапу відбудови, включаючи й становище дітей, позбавлених батьківського піклування³¹. Оригінальністю та ґрунтовністю аналізу відзначається й праця російської дослідниці М. С. Зінич, присвячена характеристиці різних сторін побуту

цивільного населення, у тому числі й вихованців дитбудинків³². Загальні статистичні дані влаштування дітей-сиріт у повоєнні роки загалом та фрагментарна інформація з питань роботи спеціальних дитустанов вміщені у дослідженні В. І. Юрчука³³. Крізь призму своїх досліджень зверталися до окремих аспектів теми, яка вивчається, В. М. Дудник³⁴, М. О. Бистра³⁵.

Вагомим здобутком новітньої воєнної історіографії став вихід у 2000 р. фундаментальної комплексної праці «Безсмертя. Книга Пам'яті України»³⁶. Проте на сторінках цього надзвичайно цінного видання проблемі влаштування долі постраждалих дітей у воєнні роки відведено занадто мізерне місце.

До висвітлення тяжких наслідків війни для неповнолітніх українців долучився відомий український журналіст і громадський діяч В. В. Литвинов³⁷. Одним із перших цей дослідник спробував оприлюднити інформацію про реальне становище вихованців дитбудинків – колишніх в'язнів нацистських катівень.

Набагато детальніше і різнобічніше, на сучасній історіософській основі, досліджує цю тематичну нішу Г. М. Голиш³⁸. У контексті вивчення становища неповнолітніх громадян України він звертався й до аналізу проблем виживання в екстремальних умовах дітей з особливим соціальним статусом. Це спонукало дослідника вдатися й до вивчення питань функціонування спеціальних дитячих установ, спробувати їх класифікувати, схарактеризувати становище вихованців цих специфічних закладів тощо. Проте оскільки дослідження Г. М. Голиша носять комплексний характер і він не визначив як одне з головних їхніх завдань вивчення діяльності спецдитустанов, то його наукові зусилля у цьому сегменті носять незавершений характер і залишають досить велике дослідницьке поле, особливо на мікрорівні.

Низка наукових праць з означеної проблеми чи її окремих сегментів побачила світ в останні роки. Зокрема, І. В. Безлюдна дослідила повсякденність і матеріальне становище дитбудинків УРСР у 1945–1950 рр., а також з'ясувала

труднощі виживання дітей-сиріт в умовах патронату³⁹. На регіональному рівні схарактеризувала особливості функціонування дитячих будинків Донбасу в роки німецько-радянської війни М. О. Соловей, яка має у своєму науковому доробку й відповідну монографію (у співавторстві)⁴⁰. Колективна монографія П. В. Доброва, І. М. Грідіної і Н. М. Касьянової присвячена проблемам боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю у перші повоєнні роки (на прикладі Донбасу)⁴¹. Історіографію проблеми боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в УРСР повоєнного періоду вивчала І. С. Спека⁴².

Задля апробації теоретичних положень монографії авторкою опубліковано добірку статей, присвячених різним сегментам проблеми функціонування спеціальних дитячих установ у постокупаційний і повоєнний періоди (частина – у співавторстві). У цих публікаціях, зокрема, досліджується питання формування мережі та контингенту спецдитустанов, їх повсякдення, особливості функціонування дитбудинків промислових підприємств та колгоспів, для дітей з інвалідністю, лікувальних і санаторних дитбудинків, установ Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ УРСР, історіографічний та джерелознавчий аспект проблеми тощо⁴³. Заходи владних структур з влаштування долі постраждалих у воєнні роки неповнолітніх жителів Черкащини усебічно аналізуються у розлоному розділі науково-популярного видання «Украдене дитинство»⁴⁴.

Огляд виданої в сучасний період наукової літератури переконливо засвідчує той очевидний факт, що вітчизняна історія з проблем воєнного та повоєнного часу, долаючи методологічну кризу, впевнено вийшла на якісно новий виток свого розвитку. Звільнення від догматизму і поступове утвердження соціальної історії визначило звернення дослідників до аналізу становища простої людини в періоди найбільших випробувань, у тому числі й до питань влаштування неповнолітніх з особливим соціальним статусом. Але й на сучасному етапі, який позначений появою окремих завершених сюжетів

з цього тематичного блоку, жоден з дослідників не визначив його предметом самодостатнього і всебічного дослідження.

Незважаючи на очевидні успіхи західної історіографії з вивчення проблем соціальної антропології загалом та становища неповнолітніх громадян зокрема, все ж обрана нами тема і у студіях зарубіжних дослідників ще не стала предметом спеціального вивчення. Причину цього вбачаємо насамперед у значних труднощах формування джерельної бази дослідження цього сегменту соціальної історії через багаторічну закритість відповідних архівних матеріалів і, зрозуміло, їхню недоступність для істориків Заходу в умовах тогочасного біполярного світу та гострої ідеологічної боротьби між протилежними соціально-політичними системами. Не помічається помітних зрушень у вивченні окресленої проблеми в студіях західних істориків і на сучасному етапі.

Підсумовуючи стислий історіографічний огляд, підкреслимо, що попри накопичення певного фрагментарного фактографічного матеріалу дослідниками різних поколінь, проблема функціонування спеціальних дитустанов залишається недостатньо вивченою. Досі відсутня й науково обґрунтована та повна типологізація цих специфічних установ.

1.2. Джерельна база

Монографія спирається на розгалужену джерельну базу, що охоплює різнопланові за змістом і характером вербальні джерела як колективного, так і індивідуального походження. Це великий комплекс архівних та опублікованих документів воєнних та повоєнних років, інструктивно-методичні настанови, матеріали тогочасної періодики, а також результати моніторингу учасників подій, які досліджуються. Використані у праці джерела вводяться в науковий обіг вперше або доповнюють чи розширюють уже оприлюднену інформацію.

Запропонована праця базується насамперед на матеріалах центральних та регіональних архівів. Загалом досліджено документи 234 справ, які знаходяться в 30 фондах 2 центральних, 2 галузевих і 6 регіональних архівосховищ. Основна маса емпіричного матеріалу почерпнута з Центрального архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевого державного архіву служби безпеки України (ГДА СБУ), Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

Архівні джерела представлені в основному документами радянських законодавчих та розпорядчо-виконавчих органів, партійно-комсомольських структур у центрі та на місцях, які дають загальне уявлення про основні напрями політики владних структур у галузі охорони дитинства, містять фактичні дані про соціальне становище неповнолітніх громадян у воєнні й повоєнні роки, надають відомості про мережу та контингент спеціальних дитячих установ, умови утримання у них вихованців тощо.

Зокрема, у ЦДАВО України серед справ фонду Р-2 «Управління справами Ради Народних Комісарів» можна віднайти матеріали засідань РНК УРСР з питань вироблення основних засад державної політики щодо дітей та підлітків, про стан боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, розгортання мережі і роботу спеціальних дитячих установ у відбудований період, а також довідки, відомості, листування між різними відомствами з цього приводу (оп. 7, спр. 3969, 7279, 9617; оп. 8, спр. 2103, 2111, 2151)⁴⁵.

Фонд Р-582 «Статистичне управління УРСР» містить статистичні дані про кількість дитячих установ в УРСР, звіти про їхню роботу (оп. 10, спр. 194, 429)⁴⁶, а також звіти про роботу будинків для дітей з особливими потребами (оп. 11, спр. 8)⁴⁷.

У фонді 166 Наркомату освіти УРСР зберігаються оригінали постанов РНК з питань народної освіти і допомоги дітям-сиротам та різноманітні робочі документи: доповідні

записки Наркомату освіти про діяльність дитячих будинків (оп. 15, спр. 127, 130, 564)⁴⁸, звіти про розгортання мережі дитустанов (спр. 163, 428)⁴⁹, дані про заходи регіональних відділів освіти з питань допомоги знедоленим дітям (спр. 73)⁵⁰, зведені відомості про їх оздоровлення (спр. 286)⁵¹.

Значний масив документів, які надають цінну інформацію з проблеми, що досліджується, відклався у фонді 342 «Міністерство охорони здоров'я УРСР». Тут, зокрема, є первісні варіанти постанов, інструкцій, правил і розпоряджень з питань шкільної санітарії (оп. 14, спр. 664, 878, 3616, 3788, 3818)⁵², статистичні дані і довідки про роботу дитячих установ Наркомздоров'я УРСР: будинків дитини, лікувальних (оп. 14, спр. 3619, 3673, 3686, 3757, 3935)⁵³ та санаторних дитбудинків (спр. 3756, 3918)⁵⁴.

Досить цінні відомості про побутові умови життя дітей з інвалідністю, роботу дитячих закладів спеціального типу для цієї категорії, заходи центральних та місцевих органів влади з соціального захисту дітей з обмеженими фізичними та психічними можливостями почерпнуто дисертанткою із документів фонду Р-348 Наркомату соціального забезпечення УРСР (оп. 3, спр. 83, 146, 327, 526)⁵⁵.

Дані про плани відновлення установ охорони здоров'я, народної освіти, соціального забезпечення відклалися у фонді Р-337 «Державна планова комісія Української РСР при Раді Міністрів УРСР. Відділ культури» (оп. 10, спр. 2, 25, 71)⁵⁶.

Високим рівнем інформативної насиченості характеризуються фонди ЦДАГО України. Так, фонд 1 «Центральний комітет Компартії України. Відділ шкіл» містить довідки, інформації обкомів КП(б)У про стан дитячих будинків і боротьби з бездоглядністю та безпритульністю, накази й розпорядження Міністерства освіти, доповідні записки про діяльність дитустанов, доповіді про роботу МВС УРСР з питань боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю (оп. 73, спр. 338, 339, 348, 596)⁵⁷, стенограми нарад з цих питань, роботи дитячих будинків, підготовки і проведення оздоровчої кампанії тощо (оп. 73, спр. 334, 336, 130, 490)⁵⁸. Також у цьому фонді містяться

детальні звіти про роботу окремих дитбудинків УРСР (оп. 73, спр. 341, 492)⁵⁹, подаються окремі дані про недоліки в роботі дитустанов, смертності їхніх вихованців (оп. 23, спр. 2881, 3655)⁶⁰.

Значний масив документів, придатний для використання у дисертації, знаходиться у фонді 7 «Ленінська комуністична спілка молоді України. Центральний комітет. Особливий сектор – спецгрупа ЦК ЛКСМУ. Відділ шкіл». Тут, зокрема, подаються дані про відновлення роботи дитячих установ, комсомольське шефство над ними (оп. 10, спр. 229)⁶¹.

Цінну й специфічну інформацію почерпнуто нами з доступних фондів галузевих державних архівосховищ правоохоронних органів. На відміну від документів партійно-радянських структур, що характеризуються очевидною тенденційністю, у матеріалах цих архівів більшою мірою присутній критичний струмінь і більш адекватне відображення дійсного стану речей. Це насамперед пов'язано з їхнім специфічним режимом закритості, недоступності для широкого загалу.

Так, у Галузевому державному архіві СБУ у фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи органів державної безпеки УРСР» відклалися документи, які інформують про результати перевірки стану роботи дитячих кімнат міліції в містах Києві та Харкові. У цих матеріалах вказуються суттєві недоліки в діяльності цих установ, підкреслюється епізодичний характер їхніх зв'язків з громадськістю. На особливу увагу заслуговують дані про девіантну поведінку дітей, позбавлених батьківського піклування. У справах названого фонду подана й схема прийому дітей у дитбудинки НКВС УРСР (спр. 78, 627, 628)⁶².

Чимало фактичного матеріалу з теми, яка досліджується, виявлено авторкою у фондах ГДА МВС України. Тут відклалися справи, які містять детальну інформацію з питань роботи дитприймальників-розподільників, дитячих кімнат міліції (ф. 45, оп. 1, спр. 116, 126, 127, 141, 158, 177, 224, 228, 229, 244)⁶³.

У ф. 46 знаходиться колекція наказів по МВС УРСР, де можна знайти змістовні матеріали про контингент та умови утримання неповнолітніх правопорушників та проведення

навчально-виховної роботи у трудових та трудово-виховних колоніях (оп. 1, спр. 67, 75, 75^a, 76, 85, 85^a, 95, 97, 107, 109, 124, 142, 157)⁶⁴.

Матеріали центральних архівів органічно доповнені й конкретизовані документами з регіональних архівних зібрань – державних архівів Дніпропетровської (ДАДО), Запорізької (ДАЗО), Київської (ДАКО), Полтавської (ДАПО), Харківської (ДАХО) і Черкаської (ДАЧО) областей. Тут виявлені джерела різного походження, змісту і характеру, які загалом схожі з документами центральних архівів.

Значно розширюють зібрану авторкою інформацію документи Державного архіву Дніпропетровської області. У фонді П-19 «Дніпропетровський обком КП(б)У. Відділ шкіл» виявлено постанови, доповідні записки, довідки партійних, радянських і комсомольських органів про роботу дитустанов (оп. 4, спр. 79)⁶⁵.

У фонді П-22 «Дніпропетровський обком ЛКСМ України. Відділ шкіл і піонерів» досліджено довідки міськкомів і райкомів ЛКСМУ про комсомольську та піонерську роботу та стан роботи у дитбудинках області (оп. 2, спр. 281, 281^a, 289)⁶⁶. У Ф. Р-5163 «Виконавчий комітет Кіровської райради депутатів трудящих м. Дніпропетровська. Загальний відділ» проаналізовано протоколи засідань виконкому з питань влаштування побуту знедолених дітей (оп. 1, спр. 2)⁶⁷. Матеріали фонду Р-213 «Герасимівська сільська рада Перещепинського району» містять дані про влаштування дітей-сиріт (оп. 1, спр. 2)⁶⁸.

Значну інформацію з теми, яка досліджується в дисертації, надають і матеріали Державного архіву Запорізької області. Так, про допомогу комсомолу знедоленим дітям можна довідатися з фонду П-24 Запорізького обласного комітету комсомолу (оп. 1, спр. 9)⁶⁹. У фонді П-102 «Запорізький обком Компартії України» містяться дані про мережу дитячих будинків області (оп. 1, спр. 594, 970)⁷⁰, (оп. 2, спр. 1101, 1486, 1818)⁷¹. Подібні відомості можна знайти також у фонді Р-1335 «Виконавчий комітет Запорізької обласної ради депутатів трудя-

щих» (оп. 2, спр. 44, 45, 136, 344)⁷². У фонді Р-2500 «Запорізький відділ охорони здоров'я» відклялися дані про роботу дитбудинків Акимівського та Чернігівського районів, рішення міжобласної наради лікарів будинків дитини Дніпропетровської та Запорізької областей (оп. 1, спр. 30, 52)⁷³. Фонд Р-2505 «Запорізький обласний відділ народної освіти. Відділ дитбудинків» містить інформацію про санітарний стан дитбудинків області, постанови та рішення щодо поліпшення їхньої діяльності, працевлаштування вихованців дитячих будинків, рівень навчально-виховної роботи (оп. 1, спр. 8, 93, 96, 101, 106)⁷⁴. Інформацію про рух дітей у будинках для осіб з інвалідністю області та дані про бібліотеки при них знаходяться у фонді Р-2936 «Запорізький обласний відділ соціального забезпечення облвиконкому» (оп. 1, спр. 34, 36)⁷⁵.

У Державному архіві Київської області (фонд 880 «Київський облвиконком. Протокольний відділ») наявні дані про мережу та контингент в дитячих установах області, умови утримання вихованців (оп. 11, спр. 809, 945, 984, 1108, 1166, 1312)⁷⁶.

Багато вартих уваги документів було опрацьовано в Державному архіві Полтавської області. Так, у фонді П-15 «Полтавський обком Компартії України. Особливий сектор» знаходяться постанови, які стосуються роботи спеціальних дитячих установ (оп. 1, спр. 200, 313)⁷⁷. Потрібна інформація зустрічається у матеріалах фонду Р-4085 «Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Протокольна група» (оп. 3, спр. 80, 140, 246, 411, 545, 818)⁷⁸. У фонді П-81 «Полтавський обком ЛКСМ України. Відділ шкіл» наводяться дані про допомогу комсомольців по відновленню та устаткуванню дитячих будинків (оп. 1, спр. 5)⁷⁹. У фонді Р-4298 «Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Полтавської ради депутатів трудящих» було виявлено інформацію про мережу та контингент дитячих будинків області, акти перевірки навчально-виховної роботи дитячих будинків, звіти про фінансово-господарську діяльність дитбудинків (оп. 1, спр. 31, 54, 110, 197, 198)⁸⁰.

Чимало автентичних джерел з нашої теми зберігають і фонди Державного архіву Харківської області. Зокрема, у фонді Р-4695 «Харківський обласний відділ народної освіти» знаходяться директиви радянських владних структур з питань охорони дитинства, доповідні записки, звіти, плани місцевих органів виконавчої влади з питань роботи дитячих будинків області (оп. 1, спр. 27)⁸¹.

Певну інформацію з теми, що вивчається у цій праці, надають і матеріали Черкаського обласного архіву. З фондів виконавчих комітетів районних рад до написання тексту залучено інформацію про стан боротьби з безпритульністю та бездоглядністю, роботу відповідних комісій з ліквідації цього явища, відновлення та роботи дитячих будинків (ф. Р-72, оп. 1, спр. 35; ф. Р-80, оп. 3, спр. 19; ф. Р-539, оп. 1, спр. 18; ф. Р-624, оп. 1, спр. 17; ф. Р-1626, оп. 1, спр. 3; ф. Р-2688, оп. 1, спр. 17)⁸².

Опрацьовані авторкою архівні матеріали становлять основну частку джерельної бази дослідження. Більшість з них залучається до наукового обігу вперше. Даючи загальну оцінку архівним документам, що вивчалися, підкреслимо, що вони відзначаються ідеологічною зашореністю, незрідка містять перебільшені дані, приписки, а то й відверті фальсифікації. Наведені у них статистичні дані характеризуються значними неточностями, часом суперечать один одному. Тому зібрані архівні матеріали з цієї теми потребували надзвичайно прискіпливого аналізу і критичного ставлення. Переважну частину актуалізованих джерел становлять збірники документів та матеріалів, які висвітлюють події воєнного та повоєнного періоду. Вони умовно класифікуються на декілька груп.

Перша група – це документальні збірники комплексного характеру, які об'єднують матеріали в масштабах усієї України чи груп регіонів. Найбільш цінним із них є, безперечно, тритомник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы», в якому вміщено понад 1100 різноманітних документів⁸³. Незважаючи на те, що менше 5 % поданих тут матеріалів хоч якось торкаються ста-

новища неповнолітнього населення у воєнні роки, авторка почерпнула з цього документального збірника деяку інформацію, яка стосується теми дослідження.

У томі 7 та 8 збірника «КПСС в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК» виявлено фрагменти документів, які відображають партійну політику щодо неповнолітніх українців у воєнні та повоєнні роки⁸⁴.

Певну інформацію з питань допомоги постраждалим у роки війни дітям, роботи спецдитустанов надають і матеріали документального збірника резолюцій і рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Компартії України⁸⁵.

Цінним джерелом, що дозволяє відстежувати законодавчу базу функціонування спеціальних дитустанов, є «Хронологічне зібрання законів, Указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР»⁸⁶.

Про форми та методи допомоги комсомолу в організації спеціальних дитячих закладів та шефство над ними йдеться у окремих матеріалах збірника документів з'їздів та пленумів ЦК ВЛКСМ⁸⁷.

Другу групу опублікованих документів становлять різного роду тематичні збірники. Зокрема, у документальному збірнику з питань історії культурного будівництва зустрічаємо фрагментарні відомості про відновлення та розширення мережі спеціальних дитячих установ⁸⁸. Цікаву інформацію з нашої теми виявлено в добірках документів, що стосуються розвитку народної освіти в 1917–1947 р., чи містять постанови вищих партійно-радянських органів, наказів та інструкцій Наркомату (Міністерства) освіти⁸⁹.

Важкі медико-санітарні наслідки війни для неповнолітніх, окремі питання роботи спеціальних дитячих установ системи Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я УРСР певною мірою висвітлюють матеріали відповідних збірників документів і матеріалів, які присвячені історії медичної галузі у воєнні роки⁹⁰.

Протягом 1940–1970-х рр. вийшла низка документальних збірників, які підготовлені обласними архівами та місцевими владними структурами. Ці регіональні видання складають *третю групу* опублікованих джерел⁹¹. Вони комплексно, на місцевому матеріалі відображають становище дітей, позбавлених батьківського піклування, містять дані про їхнє влаштування в спеціальні дитячі установи, інформують про мережу і контингент деяких з них.

Названим вище документальним збірникам притаманні виразна тенденційність, чітка ідеологічна спрямованість супроводжуючих матеріалів, жорстко організований відбір документів і вміщення їх зі значними купюрами. Але, незважаючи на це, за умови критичного опрацювання документальних збірників радянських часів, їх матеріали, безперечно, є корисними у вивченні теми нашого дослідження.

Окрему групу оприлюднених документальних матеріалів становлять збірники інструктивно-методичних матеріалів. Ці, на перший погляд, суто педагогічні пам'ятки дають змогу глибше зрозуміти особливості функціонування спеціальних дитячих установ, їхньої структури, контингенту вихованців, умов їх утримання. Своєю інформативною цінністю виділяються, зокрема, збірники інструктивних матеріалів «На допомогу директору дитбудинку»⁹².

Значну частину джерельної бази пропонованого дослідження становлять матеріали періодики воєнних і повоєнних років. Вони синхронно відображають описувані події, що посилює цінність цього виду джерела. Незважаючи на певну ідеологічну заангажованість та майже постійну присутність міфотворчих сюжетів, газетні матеріали за умови їх критичного осмислення, надають досить обширну інформацію з теми, що досліджується.

Авторкою опрацьовані насамперед матеріали центрального освітянського видання – газети «Радянська освіта» (орган Міністерства освіти УРСР). На її сторінках вдалося віднайти інформацію про перебіг процесу розгортання мережі дитячих будинків різних типів, матеріали нарад освітянського активу з питань удоскона-

лення роботи спецдитустанов, обміну досвідом тощо. У цих матеріалах йдеться також і про допомогу громадськості дітям-сиротам, шефство підприємств та установ над дитячими будинками⁹³.

Знайшли певне відображення питання функціонування спеціальних дитустанов і на сторінках комсомольської та піонерської преси. Зокрема, матеріали газет «Сталинское племя» та «Молодь України» (органи Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ) інформують про форми комсомольського шефства над дитбудинками республіки, допомогу дітям-сиротам⁹⁴.

Роль піонерських організацій УРСР в організації допомоги вихованцям дитбудинків розкривають і окремі матеріали газети «Юный ленинец» (орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ)⁹⁵.

Певне місце у джерельній базі запропонованого дослідження займають спогади учасників подій, які досліджуються. Як джерела особового походження вони, незважаючи на очевидний суб'єктивний струмінь, суттєво сприяють пошуку об'єктивної істини, допомагають персоніфікації подій, що досліджуються. Здобувачкою проведено вибіркоче анкетування та інтерв'ювання колишніх вихованців та працівників дитбудинків на основі розробленого з цією метою опитувальника (див. додаток А). Результати цього опитування зафондовані у Державному архіві Черкаської області⁹⁶.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що джерельну базу дисертації становить різноплановий масив архівних матеріалів, опублікованих документів, газетних публікацій, а також результатів моніторингу учасників подій, які досліджуються.

1.3. Методологія та методи дослідження

Враховуючи стан наукової розробки теми, особливості її джерельної бази, поставлену мету та завдання, авторка обрала й відповідні методологічні принципи та методи, які мають забезпечити всебічне розкриття предмету дослідження.

Теоретико-методологічну основу монографії становить сукупність принципів і методів пізнання, що спирається на діалектику і спрямована на об'єктивне, всебічне вивчення подій, фактів та явищ. Усі компоненти запропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних дослідників історії війни та повоєнного часу, що стосуються, зокрема, становища цивільного населення. Авторка поділяє методологічні підходи, притаманні напрацюванням найвизначніших представників «нової історичної науки» – одного з перспективних напрямів сучасної історіографії та «нової соціальної історії» як її важливої субдисципліни.

Авторка беззастережно погоджується з думками представників історичної школи «Анналів» щодо принципів пізнання минулого, які розглядали історію як полідисциплінарну і глобальну науку про людину.

Об'єктивність як провідний принцип запропонованого дослідження, передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, застосування неупереджених оцінок і узагальнень. Такий підхід забезпечує виключення будь-яких елементів заідеологізованості та повне дистанціювання від політичної кон'юнктури. А вже свого часу вітчизняна історія ставала об'єктом політичних та ідеологічних маніпуляцій, а більшість дослідників змушені були виконувати соціальне замовлення компартійної верхівки, що унеможливило об'єктивне висвітлення подій. Між тим, вихідною точкою теорії пізнання історії України в період великих випробувань, включаючи й функціонування спеціальних дитячих установ, повинна служити теза про те, що предметом вивчення є об'єктивна реальність, а не історичний міф. Авторка намагалася з'ясувати основні аспекти проблеми розвитку дитустанов у воєнні та повоєнні роки на основі неухильного дотримання принципу історичної правди.

Базуючись на принципі *історизму*, ми прагнули реконструювати події в їхній хронологічній послідовності, як результат дії історичних закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків. Це дало змогу з'ясувати конкретно-історичні умови діяльності спеціальних дитустанов, розглядати розвиток пов'язаних із цим гносеологічним сегментом подій та явищ як динамічний і суперечливий процес, уникати необгрунтованої модернізації історичного розвитку.

Вдавшись до реалізації принципів *системності* і *всєбічності*, авторка намагалася розглянути проблему функціонування спеціальних дитустанов у воєнні та повоєнні роки як цілісність з безліччю елементів у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними. Тільки на основі всебічного аналізу екстремальних умов функціонування цих установ та вивчення конструюючих їх чинників (воєнно-політичних, соціально-економічних, духовних, психологічних та екзистенційних), врахування їхньої взаємодії і взаємообумовленості відкриваються можливості для продуктивного вивчення означеної теми.

Реалізація названих принципів дала змогу реконструювати систему спецдитустанов як цілісну соціальну реальність і з'ясувати різні сторони їх функціонування.

Використання принципу *репрезентативності* дало змогу нагромадити достатню критичну масу емпіричного матеріалу і поряд з цим уникнути залучення другорядної й малозначимої інформації.

У цьому дослідженні досить широко використаний і принцип *плюралізму*. Цього вимагає багатоплановий характер теми, що досліджується, необхідність комплексного підходу до її опрацювання та потреби у врахуванні суперечливих, а часом і полярних поглядів дослідників на одні й ті ж події та факти. Поділяючи поліконцептуальний підхід до вивчення історичних явищ, авторка послуговувалася методологічними підходами представників різних історіософських напрямків.

Дослідження ґрунтується й на принципах *антропоцентризму* і *гуманізму*. Це висуває в центр аналізу історичних

подій як головну дійову особу – людину, а відтак допомагає збагнути трагічне місце постраждалих дітей у їх перебігу, специфічні соціальні функції дитустанов. Такі підходи забезпечують утвердження гуманістичних принципів наукового дослідження, від традицій яких значною мірою відступила радянська історіографія.

Україноцентристські підходи забезпечують здолання попередніх методологічних недоречностей, зокрема, росієцентризму досліджень, притаманних радянській історіографії, і орієнтують авторку насамперед на вивчення долі громадян України, зокрема, неповнолітніх з особливим соціальним статусом, функціонування установ УРСР для такої категорії.

Виходячи з означених вище методологічних принципів, обрано й адекватний їм методичний інструментарій дослідження. Його підґрунтям стала теорія пізнання, що користується універсальними методами наукового *аналізу* і *синтезу*. Їх застосування дозволило авторці проникнути в сутність процесів і явищ, вивчити їх сторони, ідентифікувати події, встановити характерні риси та зробити необхідні висновки й узагальнення.

Комплексне вивчення особливих соціальних інституцій, якими були спеціальні дитустанови воєнного та повоєнного часу, неможливе без глибокої аналітико-синтетичної роботи з реконструкції усього спектру чинників, які визначали специфіку їхнього функціонування: воєнно-політичних, економічних, соціальних, побутово-повсякденних, ідеологічних, екзистенційних, морально-психологічних тощо.

Для дослідження теми авторка вдалася і до використання методів *групування* й *типологізації*. Це допомогло класифікувати однорідні події і явища, забезпечити належну логіку викладу матеріалу, уникнути його дублювання. Реалізація вказаних методів дозволила виділити типи та види спеціальних дитустанов, згрупувати їх за соціальними функціями, контингентом, відомчим підпорядкуванням, особливостями функціонування, суспільним значенням.

Водночас серед загальнонаукових способів пізнання у пропонуваному дослідженні значне місце належить *індуктивно-му* та *дедуктивному* методам. Їх застосування дало змогу нагромадити необхідний емпіричний матеріал та забезпечити обґрунтування теоретичних положень цієї праці. Зокрема, звернувшись до цих методів, авторка, з одного боку, на основі емпіричного матеріалу сформулювала теоретичні положення і дефініції, а з іншого, – проілюструвала та аргументувала загальні поняття конкретними фактами.

Провідне місце в монографічному дослідженні належить спеціальним історичним методам. *Ретроспективний* метод дозволяє виділити характерні риси і тенденції історичних подій, пов'язуючи їх із життям людей у минулому. Принцип єдності історичного і логічного спонукав авторку до висвітлення основних аспектів теми у *проблемно-хронологічному* плані та до використання відповідного методу дослідження. Це дало змогу простежити різні сторони функціонування спецдитустанов воєнного і поствоєнного періоду у хронологічній послідовності та логічній завершеності.

Застосування *порівняльно-історичного* методу дозволило з'ясувати сутність явищ, які вивчалися, за схожістю і відмінністю притаманних їм ознак, а відтак, зробити відповідні узагальнення. На основі історичної компаративістики вдалося забезпечити порівняльний аналіз різних типів спецдитустанов та дійти певних висновків щодо специфіки їхньої діяльності.

Історико-статистичний та *квантитативний* методи стали в пригоді для аналізу мережі спецдитустанов, їхніх континентів, показників, що ілюстрували становище вихованців, загальної оцінки соціальної ефективності роботи цих установ. Застосування цього методу зумовлене необхідністю опрацювання великої кількості статистичного матеріалу, який міститься у документах. Частина отриманих результатів узагальнена в статистичних таблицях. Для характеристики окремих явищ використано елементи математичного моделювання.

Специфіка теми, яка досліджується, спонукала авторку вдаватися і до часткового використання досить поширеного в сучасній історичній науці *структурного* методу. Це дало змогу провести диференційований аналіз різних категорій постраждалих у роки війни неповнолітніх, типи і види установ для дітей з особливими потребами, більш глибоко охарактеризувати специфіку їх функціонування.

Метод *абстрагування* застосований з метою забезпечення генералізації емпіричного матеріалу, визначення головних і визначальних явищ. Це забезпечило можливість глибше розкрити предмет дослідження і сформулювати необхідні теоретичні положення монографії.

Працюючи з різноплановими історичними джерелами, авторка застосувала апробовані методи *архівної евристики*, критичного співставлення різнопланових документів. Це дозволило виявити автентичні документи, дати оцінку їхньої репрезентативності, наблизитися до адекватного розуміння явищ і процесів, які стали об'єктом вивчення.

Враховуючи особливості предмету дослідження, використано й методи *усної історії*. Зокрема, проведено опитування учасників подій, які досліджуються, шляхом їх анкетування та інтерв'ювання. Анкетування здійснювалося на основі розробленого нами опитувальника й дало змогу значно доповнити емпіричний матеріал про умови утримання вихованців дитустанов. Це дозволило з'ясувати цікаві деталі повсякденного життя контингенту спеціальних дитячих установ, які відсутні в офіційних документах.

З огляду на комплексний характер теми, її тісний взаємозв'язок з історичною демографією, антропологією, соціологією, соціальною та віковою психологією, історією педагогіки і медицини у цій роботі застосовані й певні *полідисциплінарні підходи*, базовані на використанні окремих даних та методик означених вище наук. Це забезпечило вищий рівень повноти й багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертаційної праці.

Отже, в основі дисертації лежать новітні методологічні принципи та адекватні їм оптимальні методи, звернення до яких забезпечило всебічне розкриття предмету дослідження.

Висновки до першого розділу

Таким чином, у зв'язку з довгорічним ігноруванням радянською історіографією антропоцентричних принципів дослідження та ідей гуманізму, на узбіччі наукових інтересів залишилися соціальні аспекти історії воєнного та повоєнного часу. Превалювання в історичній науці аналізу глобальних, макрорівневих проблем відсунуло у тінь долю пересічної, «маленької» людини, у тому числі й дітей з особливими соціальними потребами, а отже – й питання роботи відповідних спецустанов. Ідеологічний диктат і методологічна уніфікованість історичної науки радянської доби зіграли свою негативну роль, зорієнтувавши дослідників на майже повне ігнорування «невиграшних» сюжетів, висвітлення ними винятково тих тематичних напрямів, які б наповнювали змістом панівні кліше про «керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії», «монолітну єдність радянського народу», «переваги радянського суспільного ладу» тощо. Не заперечуючи певні надбання радянської історіографії в накопиченні емпіричного матеріалу з теми нашого дослідження, слід однак підкреслити, що він не піддавався достатньо глибокому аналізу та узагальненням, а тому радянським науковцям не вдалося забезпечити скільки-небудь цілісне і завершене вивчення бодай одного аспекту цієї проблеми.

Методологічні трансформації кінця 1980 – поч. 1990-х рр. посилили мотивацію антропоцентричних досліджень, а відтак, підготували необхідне підґрунтя для наукового аналізу питань влаштування дітей з особливими соціальними потребами. Однак і у пострадянський період воєнної історіографії спостерігаються лише незначні реверанси у бік означеної

теми. Досі відсутня монографія, де б предметом окремого дослідження став аналіз функціонування спецдитустанов. Окремі сюжети з цієї теми позбавлені комплексності, носять вибірковий і фрагментарний характер і їм, як правило, відводять роль доповнення чи ілюстрації.

З огляду на те, що ця тема й донині залишається «білою плямою» вітчизняної історіографічної науки заледве не в усіх її аспектах, необхідна концентрація зусиль сучасних дослідників з метою якнайшвидшого усунення цієї суттєвої прогалини в дослідженні історії воєнної доби і повоєнного часу.

Даючи загальну оцінку *джерельній базі* проблеми, яка досліджується, слід визначити її як достатньо репрезентативну та інформаційно насичену. Провідне місце належить вербальним джерелам колективного походження. Лівову частку цього типу займає великий масив матеріалів центральних та регіональних архівосховищ, опублікованих документальних збірників, які відзначаються досить високим рівнем інформативності.

Це документи різного походження, змісту і характеру, насамперед актові джерела законодавчих та виконавчих органів, партійно-комсомольських структур у центрі і на місцях. Їм притаманна значна ідеологічна зашореність, тенденційність, наявність неточностей, різночитань, а то й відвертих фальсифікацій, тому ці джерела потребують критичного ставлення.

Інформація, почерпнута з означених вище джерел, органічно доповнена публікаціями з періодики воєнних і повоєнних часів. Оскільки у цих матеріалах присутні міфотворчі мотиви, їх необхідно піддавати досить прискіпливому аналізу.

Досить об'єктивний характер має інформація, що міститься в інструктивно-методичних матеріалах. Вона багато в чому доповнила картину й значною мірою дозволяє глибше зрозуміти специфіку діяльності установ для дітей з особливими соціальними потребами.

Суттєво розширив емпіричне поле дослідження і моніторинг учасників подій, які вивчаються в пропонованій дисертації. Поряд з цим це забезпечило певну персоніфікацію подій.

Більша частина використаних у дослідженні джерел вводиться до наукового обігу вперше. Вони мають достатній евристичний потенціал для досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань.

Монографія спирається на *новітні методологічні підходи*, принципи, використання яких дозволяє забезпечити об'єктивне, комплексне та всебічне висвітлення історичних подій, які є предметом дослідження. При цьому максимально враховано провідні в концептуальному та історіософському плані напрацювання тих вчених, теоретичні узагальнення яких сприяли осмисленню та формуванню принципових положень монографії. У праці використано також великий спектр загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, апробованих як минулим, так і нинішнім поколіннями істориків-науковців. Перевагу віддано методичному інструментарію, яким послуговуються представники «*нової історичної науки*» як найперспективнішого напрямку сучасної історіографії. Все означене вище дає змогу максимально повно і всебічно розкрити предмет цього дослідження, сформулювати його провідні теоретичні положення та зробити необхідні висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ

2.1. Наслідки війни для неповнолітніх громадян УРСР

Війни завжди приносять неймовірні страждання найширшим соціальним колам. Та найбільше відчули на собі страшні випробування жорстокого воєнного часу неповнолітні громадяни – найуразливіша частина українського соціуму.

Одним із найтяжчих наслідків німецько-радянської війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Масштаби цього аномального соціального явища були вражаючими, а його джерелами й чинниками стали різні обставини воєнної доби, що масово породжували дітей, позбавлених батьківського піклування. Звичайно ж, діти насамперед ставали сиротами та напівсиротами через загибель їхніх батьків на фронті, під час бомбардувань і артилерійських обстрілів, у період окупації, смерті від голоду чи хвороб тощо.

Не зайве також нагадати, що чимало неповнолітніх громадян втрачали батьків і внаслідок застосування вкрай жорстокого і нелогічного сталінського наказу № 270 (16 серпня 1941 р.) про знищення червоноармійців і командирів Червоної армії, які за різних обставин потрапляли в полон.

Поряд з фізичними сиротами незмірно зросла кількість соціальних сиріт. Адже чимало безпритульних були позбавлені родинного залишку через матеріальну скруту батьків, які не мали змоги утримувати своїх дітей. Серед них переважали матері-одиначки, які у воєнні роки стали досить чисельною соціальною категорією. Значна частина дітей втратила зв'язок зі своїми батьками через те, що просто загубилася на евакуаційних маршрутах, у колонах біженців. Статус бездоглядних чи безпритульних мали й діти «остарбайтерів», евакуйованих та тих, хто перебував у нацистських чи радянських таборах, проте він носив, як правило, тимчасовий характер. Батьківського піклування на певний час були позбавлені й ті неповнолітні, батьки яких перебували на фронті, в партизанських загонах тощо.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного заступника, долучилася й радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян часом ставали безпритульними з причин незаконних арештів і ув'язнення чи заслання їхніх батьків як «ворогів народу». Про це, зокрема, писала у 1989 р. жителька м. Запоріжжя П. О. Мірошниченко, яка у роки війни була незаконно репресована разом зі своїм чоловіком: «Я втратила своїх дітей у роки сталінських репресій. 22 червня 1944 р., коли нашим дітям Ліді і Віктору було 8 і 6 років, у нас їх забрали... У подальшому вони виховувалися у дитбудинках. Всі ці роки намагаємося з чоловіком їх знайти»⁹⁷.

Для ілюстрації розмаїття груп дітей, які підпадали під означення «сироти», звернемося до конкретної статистики. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 були круглими сиротами, батьки 245 дітей знаходилися на фронті, 12 – у Німеччині як «остарбайтери», 22 – в окупованих районах, 55 – відбували покарання у радянських таборах, а місце перебування батьків 16 дітей взагалі не було встановлено⁹⁸. А серед виявлених у м. Краматорську на 1945 р. безпритульних немовлят лише 10 осиротіли, інші ж потрапили до цієї категорії через перебування їхніх батьків

на фронті (29), у місцях позбавлення волі (17), з причин матеріальної скрути родин чи відсутності одного з батьків (30)⁹⁹.

Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей, які не мали ніякого догляду і навіть даху над головою. Так, у Дніпропетровській області до березня 1944 р. на облік було взято 3187 дітей-сиріт віком від 2 до 15 р.¹⁰⁰. У Полтавській області від 1 квітня до 20 грудня 1944 р. було підібрано на вулиці 1676 дітей (з них безпритульних 1537 і бездоглядних – 139). Здебільшого таких дітей знаходили на залізничних станціях, привокзальних місцях і базарах¹⁰¹.

У квітні 1944 р. органи НКВС та Наркомату освіти виявили у Чернігівській області 13 638 дітей-сиріт, у Сталінській – 5209, у Сумській – 5142, у Дніпропетровській – 4100¹⁰².

За далеко не повною статистикою у першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було взято на облік 67 тис. сиріт (з них 10,2 тис. безпритульних), а у грудні 1944 р. – уже 125 тис., причому, 21 тис. знедолених дітей не мала притулку.

Не зменшувалася сумна статистика дитячого сирітства й після закінчення війни. Так, 1 вересня 1945 р. в Україні на обліку знаходилося вже 162 тис. сиріт і 1166 тис. напівсиріт¹⁰³. Станом на 1 липня 1946 р. по Київській області налічувалося 13 194 дітей-сиріт, при цьому 8803 дітей втратили батьків в роки війни¹⁰⁴. У Сталінській області було обліковано у цей період 10 089 дітей-сиріт (лише протягом року було виявлено 3254 дітей цієї категорії)¹⁰⁵. На 1 травня 1947 р. у Полтавській області налічувалося 11 061 дітей-сиріт¹⁰⁶. Наведені цифри можна вважати неповними, адже не всі діти, позбавлені батьківського піклування, були взяті на облік.

Стійку тенденцію до збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку у воєнні та повоєнні роки, можна простежити й у розрізі окремих регіонів. Так, у Кам'янському районі Кіровоградської (нині – Черкаської) області станом на вересень 1944 р. було взято на облік 144 сироти, квітень 1945 р. – 182, а на січень 1946 р. – 198¹⁰⁷.

Поряд з іншими віковими групами неповнолітніх, які були позбавлені батьківського піклування, досить часто співробітники органів НКВС і НКО виявляли й безпритульних немовлят. Так, працівниками міліції Кіровоградського району м. Дніпропетровська лише упродовж липня – жовтня 1944 р. було підбрано і передано у пологові будинки 11 дітей віком від 1 доби до 2 місяців¹⁰⁸.

У статусі позбавлених батьківського піклування опинилися неповнолітні досить великого вікового діапазону: від кількадечних немовлят до 15-річних підлітків. Значну вікову строкатість цієї категорії дітей та підлітків переконливо ілюструє матеріал таблиці 2.1.1¹⁰⁹.

Табл. 2.1.1

Чисельний та віковий склад дітей-сиріт, облікованих на січень 1944 р. по Дніпропетровській області

Рік народження	Кількість дітей-сиріт	% від загальної кількості
1942	7	0,3
1941	25	1,1
1940	65	2,7
1939	153	6,5
1938	225	9,5
1937	213	9,1
1936	175	6,4
1935	150	6,3
1934	156	6,6
1933	293	12,5
1932	180	7,6
1931	205	8,7
1930	255	10,8
1929	138	5,8
1928	69	2,8
1927	54	2,3
Всього	2363	100

Як впливає з матеріалу поданої вище таблиці, у Дніпропетровській області до січня 1944 р. обліком було охоплено 2353 сироти віком від 1,5 до 16 років. При цьому найбільш чисельну вікову групу становили діти 1933 року народження, їх виявлено 293 (12,5 % від загальної кількості) та 1930 р. н. – 255 (10,8 %).

Одним із виявів війни стали масові дитячі міграції, основними учасниками яких були неповнолітні, позбавлені батьківського піклування. Якщо у перші воєнні роки, залишившись без родинного затишку такі знедолені діти тікали, здебільшого у теплі краї, південні райони, то після визволення від нацистської окупації вони поверталися назад, до рідних осель, щоб відшукати розкиданих війною рідних людей¹¹⁰.

З метою виявлення бездоглядних та безпритульних дітей періодично проводилися спеціальні рейди та облави в місцях їх найбільшого скупчення. Як правило, учасниками цих рейдів були працівники правоохоронних органів та учителі, комсомольці, представники широкої громадськості. Так, у період січня – квітня 1944 р. у м. Києві було підібрано 1057 бездоглядних і безпритульних дітей, з них 679 на міському ринку, куди вони ходили, сподіваючись здобути якусь їжу, 372 – на вулицях і кіно-театрах, 6 – на вокзалах. У рейдах взяли участь 197 міліціонерів, 115 комсомольців, 21 представник громадськості, 3 педагоги¹¹¹.

У 1943–1944 рр. у Ворошиловградській області було проведено 28 рейдів, під час яких виявлено 7212 бездоглядних і безпритульних дітей, а у Дніпропетровській – 193 рейди, у результаті на облік було додатково взято 5118 дітей¹¹².

Діти-сироти наймолодшого віку поверталися родичам, якщо такі знаходилися, направлялися у будинки дитини чи пологові будинки. Так, з 50 безпритульних немовлят, які були виявлені від липня до жовтня 1944 р. у Кіровському районі м. Дніпропетровська 11 дітей віком від однієї доби до 2 місяців було передано в пологові будинки, а 40 повернуто родичам¹¹³.

Старші діти-сироти направлялися в дитбудинки, на патронат, під опіку чи піклування, усиновлення, навчання або, якщо вони досягли 15-річного віку – працевлаштовувалися.

Наприклад, на 1945 р. було взято на облік 92 572 дітей-сиріт, з них 88 846 (96 %) було влаштовано, зокрема: у дитбудинках 22 188 (24,9 %), на патронат – 34 434 (38,8 %), під опіку – 21 414 (24,1 %), на виробництво – 4702 (5,3 %), на навчання у школи ФЗН, РУ і ЗУ – 2144 (2,4 %), усиновлено – 3964 (4,5 %) ¹¹⁴.

З виявлених на жовтень 1944 р. у Сталінській області 9116 сиріт у дитустанови було влаштовано 3414, на колгоспний патронат – 371, на індивідуальний патронат – 2517, під опіку – 1140, працевлаштовано – 698, усиновлено – 505, а 171 дитина проживала у своїх родичів ¹¹⁵. З іншого боку, ще й у 1946 р. доля багатьох дітей, позбавлених батьківського піклування, залишалася невизначеною. Так, на 1 квітня 1946 р. по УРСР невлаштованими були 1825 сиріт, серед них 186 немовлят ¹¹⁶.

У влаштуванні життя дітей-сиріт діяльну участь взяли ради депутатів трудящих, громадської організації, підприємства і колгоспи, військові частини, окремі громадяни. Створювалися громадські фонди допомоги дітям-сиротам. Так, протягом жовтня–грудня 1944 р. у Київській області до цього фонду надійшло 1118 тис. крб, 5100 т продуктів харчування, на Чернігівщині у першій половині 1945 р. – 1400 тис. крб. Для збору цих коштів проводилися недільники, декадники, місячники ¹¹⁷. У лютому 1945 р. Київський обком партії зобов'язав райкоми і міськими партії «провести з 1 по 10 березня 1945 р. декадники зі збору речей, продуктів та коштів для створення фонду допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків» ¹¹⁸.

Ініціатором створення фонду матеріальної допомоги дітям, які залишалися без батьків, на початку лютого 1945 р. виступили робітники Донбасу. Бюро Сталінського обкому КП(б)У розглянуло питання «Про звернення жінок – громадських діячок, робітників, службовців, інженерів і техніків Рутченківського коксохімічного заводу ім. Кірова до трудящих Сталінської області про збір коштів на допомогу осиротілим дітям фронтовиків». Через три дні після оприлюднення названого документу бюро районних і міських комітетів партії ухвалили відповідні постанови, в яких місцевим партійним і профспілковим органам рекомендувалося провести збори трудящих з роз'ясненням вказаних

директив, а також відрядити своїх представників у підшефні дитячі будинки для проведення з їх вихованцями масової роботи, вручення їм святкових подарунків тощо.

На початку березня 1945 р. газета «Соціалістичний Донбас» в огляді листів під рубрикою «Піклування про дітей фронтовиків» підбила перші підсумки кампанії збору коштів для знедолених дітей. Секретар парторганізації заводу «Металіст» у листі до газети повідомив, що колектив підприємства лише за один день вніс у фонд допомоги дітям понад 18 тис. крб, а трудящі Петровського району зібрали для дітей-сиріт 303 тис. крб¹¹⁹.

Ініціативу робітників підхопили також колгоспники. Так, у першій половині 1945 р. колгоспники Чернігівщини відрахували для дітей-сиріт 436 тис. трудовнів¹²⁰. Колгоспники Ново-Світловодського району Ворошиловградської області створили фонд допомоги дітям-сиротам, в який відраховували 2 % щоденного заробітку¹²¹.

Великий внесок у створення фонду допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків зробив комсомол республіки, який оголосив шефство над осиротілими дітьми. Протягом лише 1944 р. на засіданнях бюро ЦК ЛКСМ це питання розглядалося 22 рази. При ЦК ЛКСМУ було відкрито спецрахунок, на який комсомольці і молодь республіки відраховували гроші, зароблені на недільниках, декадниках, місячниках та під час проведення інших заходів¹²². У березні 1944 р. на рахунку фонду налічувалося 3200 тис. крб¹²³. На кінець 1945 р. рахунок фонду допомоги, створений молоддю і комсомольцями, становив уже 17 млн. крб¹²⁴.

У фонд допомоги дітям-сиротам та дітям фронтовиків у 1944 р. силами комсомольців і молоді було зібрано на Ворошиловградщині – 203 792 крб, у Запорізькій області – 824 068 крб, у м. Мелітополь – 112 633 крб¹²⁵.

Тоді ж народився ще один комсомольський почин – виплата постраждалим дітям комсомольських стипендій. Лише за 1944–1945 рр. їх було виплачено на суму 4600 тис. крб¹²⁶.

Ініціатором патріотичного руху з допомоги постраждалим дітям серед інтелігенції виступив колектив Харківського державного драмтеатру ім. Т. Г. Шевченка. На початку 1944 р. у газеті «Сталинское племя» було опубліковано його звернення до всіх діячів мистецтв за підписом народних артистів СРСР М. М. Крушельницького, І. О. Мар'яненка та ін. У зверненні, зокрема, зазначалося: «Підтримуючи ініціативу комуністів, театр вирішив перерахувати весь збір від чергових спектаклів у фонд допомоги дітям-сиротам і віддати одинденний заробіток». У відповідь на це звернення художники Харківщини зібрали та передали у фонд допомоги сиротам 25 тис. крб та весь гонорар за видання двох ілюстрованих дитячих книг на суму 60 тис. крб¹²⁷.

Турбувала доля дітей-сиріт і військових. Так, улітку 1944 р. Харківський військкомат провів спеціальний декадник зі створення фонду оздоровлення дітей-сиріт. На зібрані кошти були придбані путівки в піонертабори й санаторії, відкрито 2 дитячі санаторії на 420 місць. Воїни 50-ї гвардійської двічі Червонопрапорної ордену Суворова дивізії на початку 1945 р. звернулися з листом до Сталінського обкому КПУ(б), в якому повідомляли, що ними зібрано 427,4 тис. крб для допомоги дітям-сиротам¹²⁸.

Моряки Чорноморського флоту переказали на рахунок Сумського обкому комсомолу понад 6 тис. крб цільовим призначенням для дітей-сиріт. У своєму листі до сумчан вони писали: «Передайте всім комсомольцям Сумської області від моряків Чорноморського флоту наш палкий привіт і вдячність за піклування про дітей радянських воїнів». Діяльну участь у допомозі знедоленим дітям України взяли відомі радянські воєначальники, зокрема Р. Я. Малиновський¹²⁹.

Не залишалися осторонь від цієї справи й неповнолітні громадяни. Так, учні 23-ї школи П'ятихатського району (Дніпропетровщина) вирішили створити фонд допомоги дітям-сиротам воїнів Червоної армії та дітям, що постраждали в окупації. За короткий час вони зібрали понад 3000 крб грішми, багато речей (дитячу білизну, посуд, постіль тощо)¹³⁰. А тимурівці Сталінської

області виявили і влаштували в дитустанови 4378 сиріт, зібрали для них одяг і взуття¹³¹.

Знедоленим дітям допомагали й окремі громадяни, у тому числі – жителі інших радянських республік. Так, у Чистяківському районі Сталінської області у 1945 р. гостювала делегація Дагестанської АРСР, яка доставила вагому матеріальну допомогу місцевим дітям-сиротам. Керівник цієї делегації Фатіма Дагенова завершила свій виступ на мітингу словами, що стали крилатими: «Вони не сироти, вони – наші діти»¹³².

Проте такі факти вияву людської небайдужості до долі постраждалих дітей не набрали настільки масового характеру, щоб можна було твердити про вагоме значення цієї форми допомоги. Причинами цього явища стало одержавлення громадського сегменту радянського соціуму, нерозвиненість в умовах панування тоталітарного режиму суспільних форм самоорганізації громадян, руйнівні наслідки війни і скрутне матеріальне становище людей, які були поставлені на грань виживання тощо.

На загал зазначимо, що фонди допомоги дітям-сиротам колективного та індивідуального походження не змогли повною мірою зарадити їх надзвичайно скрутному матеріальному становищу і, тим більше, морально-психологічним стражданням цієї категорії неповнолітніх.

Супутником та прямим результатом війни стало хронічне голодування та вкрай незбалансоване харчування неповнолітніх, що мало справді катастрофічні наслідки для їхнього здоров'я та фізичного розвитку. Особливо дошкуляв голод дітям-сиротам, які харчувалися від випадку до випадку здобутими у різний спосіб продуктами. Раціон бездоглядних і безпритульних дітей складався переважно (і в кращому випадку) з чорного сурогатного хліба, картоплі чи лушпайок з неї. У їжу йшло все, що потрапляло змученим голодом дітям на очі: навесні – цибулини ранніх квітів, трава і молодий очерет, влітку – рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, глоду, бузини, восени – кислиці та груші з дичок. Взимку діти порпалися у смітниках, сподіваючись знайти там щось їстівне¹³³.

Безпритульні діти селилися на дахах будинків, у підвалах, напівзруйнованих приміщеннях, каналізаційних колодязях тощо. У теплу пору року вони окуповували парки, сквери, вокзали тощо. Знедолені неповнолітні ходили в лахміттях або випадково знайденому одязі та взутті, яке, як правило, не відповідало їхнім розмірам. При цьому переважав одяг військового покрою¹³⁴.

Найтяжчим наслідком війни стало справді катастрофічне погіршення стану здоров'я та фізичного розвитку дітей і підлітків. Головними чинниками такої ситуації стали поранення й каліцтва неповнолітніх в зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування та хронічне голодування, побутова невлаштованість внаслідок суттєвого зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства в містах; фактична відсутність медично-профілактичних заходів з причин майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів тощо. Особливо згубно вказані чинники впливали на дітей, позбавлених батьківського піклування¹³⁵.

Завдяки дослідженням Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, проведеним у Києві та Харкові, було встановлено, що 15-річні підлітки у 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками 1940 р. втратили у зрості 5 %. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив у порівнянні із довоєнним часом 10,4 – 15 %. Відставали у фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і діти молодшого віку¹³⁶.

Масовими захворюваннями дітей, особливо немовлят, стали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт, що стало наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомздоров'я встановила, що всі 60 дітей віком до 1 року страждають гіпотрофією I, II, і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1 – 2 роки було виявлено 118 гіпотрофіків (15 %)¹³⁷. Обстеженням 105 вихованців харківських дитясел № 13 з 49 з них виявлено гіпертрофію, і у стількох же дітей – рахіт¹³⁸.

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного і висипного тифу, яка набрала найбільшого розмаху навесні. Найбільш ураженими цією епідемією виявились Чернігівська, Сумська, Київська та Полтавська області. Лише влітку інфекція була загалом ліквідована, але її спалахи спостерігалися і в наступний період.

З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську області вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. Тоді як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків захворювань, у березні – вже 3149 випадки¹³⁹.

Поряд з кором досить поширеними у дитячому середовищі були й такі небезпечні інфекційні захворювання, як скарлатина, дифтерія, тиф, коклюш, дизентерія, паротит, дистрофія та інші. Так, у липні 1944 р. у визволених областях УРСР хворіло на дифтерію 2213 дітей, коклюш – 24 561, кір – 41 969, токсичну дисперсію – 1331, скарлатину – 933, дизентерію – 250¹⁴⁰.

Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкірних хвороб: корости, піодермії, стригучого лишая, усіяких грибкових захворювань. Фіксувалося також чимало випадків венеричних хвороб серед дітей. Багато неповнолітніх було вражено педикульозом¹⁴¹.

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18 702 вихованці дитбудинків 10 областей Наддніпрянської та Східної України виявлено 40 % тубінфікованих і 929 дітей (5 %) хворих різними формами туберкульозу¹⁴². Значним був відсоток тубінфікованих неповнолітніх громадян і по м. Києву. Так, серед дітей віком 6 – 8 р. налічувалося 45,5 % тубінфікованих, в тому числі 33 % – активними формами¹⁴³.

Слід зазначити, що статистичні дані не завжди адекватно відображали дійсний стан рівня дитячої захворюваності. Адже у центрі й на місцях мали місце переключування

реальних даних і традиційні для радянської звітності приписки. Для прикладу, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як «коліт»¹⁴⁴.

Досить високою була смертність дітей від захворювань. Так, з 459 дітей, які лікувалися у дитячій лікарні м. Дніпродзержинська у 1945 р., померло 52, (це становило 11,3 %). Найбільше дітей померло від токсичної дисперсії, туберкульозу, пневмонії та нефриту¹⁴⁵. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51 % перевищила довоєнний рівень¹⁴⁶.

Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто й знекровленими прибували діти й підлітки з німецьких концтаборів. У березні 1945 р. 250 таких дітей доставили до м. Києва. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а у багатьох дітей залишилися численні сліди від уколів: у них щотижня брали донорську кров для німецьких вояків або вони ставали об'єктом варварських медичних експериментів¹⁴⁷. Зі 180-ти малолітніх в'язнів Освенціму, які дивом залишилися живими, 72 хворіло на легеневий туберкульоз, 59 страждало на аліментарну дистрофію¹⁴⁸.

Зрозуміло, медична і соціально-психологічна реабілітація такої категорії знедолених дітей потребувала значного часу і великих коштів, яких катастрофічно не вистачало.

Війна вкрай негативно позначилася на ще не сформованій психіці дітей і підлітків і викликала деструктивні процеси у їхній психоемоційній сфері. В одному із матеріалів газети «Правда» за 1942 р. з цього приводу зазначалося: «Зруйновані міста і села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, скалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко заліковувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька або замучили матір»¹⁴⁹. Морально-психологічні травми, заподіяні смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори, усіяні фобії залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян.

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в нацистських концтаборах та гетто. Колишній малолітній в'язень Білокрavecького гетто Євген Гулелях підкреслював, що «страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість»¹⁵⁰.

Більшість дітей, що повернулися з нацистських катівень, так і не вдалося повернути до належної психічної норми. Вони були постійно знервованими, неврівноваженими, страждали від безсоння, часто плакали.

Цей жахливий наслідок стресів воєнної доби кваліфікувався психологами як посттравматичний синдром, симптомами якого є: 1) мимовільно-нав'язливе відтворення у пам'яті пережитого; 2) прагнення уникнути ситуацій, що нагадували про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, що нагадувала про пережите¹⁵¹.

Названий синдром пролонговувався у дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки і викликаючи тяжкі хронічні захворювання. На думку лікаря-психіатра С. В. Матиціної, «давня травма впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими в багатьох життєвих ситуаціях»¹⁵².

Прямим наслідком війни стало суттєве зростання чисельності дітей з інвалідістю. Причинами цього страшного явища були масові випадки поранення дітей у зоні бойових дій, під час окупації, у ході евакуації тощо. Фізичним каліцтвом для багатьох неповнолітніх завершилося їхнє перебування у нацистських концтаборах, гестапівських катівнях. Чимало дітей стали інвалідами через тяжкі захворювання. У силу означених вище причин збільшилася чисельність психічно неповноцінних дітей. Відразу після визволення у Ворошиловградській, Сумській і Харківській областях було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік¹⁵³. Чимало дітей з інвалідністю були безпритульними і змушені були просити милостиню у громадських місцях.

Війна надовго заклала підвалини для дитячого каліцтва і навіть смертей, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою. Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до «слідів» війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та післявоєнних років. Так, кілька підлітків з с. Родинка відшукали 4 протитанкових міни і намагалися розрядити одну з них. У результаті вибуху четверо підлітків загинуло, а інших було тяжко поранено. У м. Осипенко Запорізької області Петро Алексєєв і Михайло Кравченко знайшли в полі ручну гранату і передали її своєму товаришу Івану Ткаченку. Стоячи серед гурту дітей, І. Ткаченко приклав до запалу гранати недопалок цигарки, що спричинило вибух боєприпасу і каліцтво 12 дітей¹⁵⁴.

Воєнна пора з її особливими умовами, повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів асоціальної поведінки дітей і підлітків. Масові випадки недисциплінованості учнів у школі, негідна поведінка підлітків у громадських місцях, поширення шкідливих звичок у підлітковому середовищі, зростання валу дитячих правопорушень – всі ці негативні вияви стали прикметою того часу.

Аби заробити дешицю на прожиття та розваги, міські діти, особливо бездоглядні, масово торгували на місцевих ринках цигарками, тютюном, спиртними напоями, всілякими речами, нерідко перепродаючи крадене. З великою тривогою на нараді під головуванням заступника Голови РНК УРСР Л. Р. Корнійця 14 листопада 1944 р. обговорювалися факти протиправних дій неповнолітніх у м. Києві¹⁵⁵.

Подекуди спостерігалися навіть вияви організованої підліткової злочинності. Так, органами міліції м. Дніпропетровська у травні 1945 р. було розкрито злочинну групу підлітків 1929–1932 рр. народження, учасники якої скоїли декілька квартирних крадіжок, незаконно заволодівши цінностями на суму 24 тис. крб¹⁵⁶. Такі факти набрали тоді масового характеру.

Отже, важкі наслідки німецько-радянської війни особливо боляче вразили наймолодших представників воєнного

покоління. У неповнолітньому середовищі наймовірно зросла кількість постраждалих від війни дітей: сиріт і напівсиріт, осіб з інвалідністю, хворих. Почастішали випадки девіантної поведінки серед підлітків. Все це вимагало відповідного реагування партійних та державних органів в ім'я збереження генофонду і фізичного та морально-психологічного оздоровлення підростаючого покоління.

2.2. Правове регулювання процесу створення та діяльності спеціальних дитячих установ

Важкі наслідки війни для неповнолітнього населення України, поява величезної кількості сиріт, бездоглядних і безпритульних, дітей з інвалідністю, посилення мотивів та збільшення виявів асоціальної поведінки серед дітей – все це викликало велику тривогу суспільства за долю молодшого покоління. Така ситуація потребувала відповідної реакції владних структур, зокрема, створення необхідної нормативно-правової бази функціонування дитячих установ спеціального типу. Цими питаннями опікувалися як центральні органи державної влади й управління, так і структури місцевого самоврядування. При цьому використовувався досвід, який був нагромаджений у перші роки радянської влади щодо організації боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, державної допомоги дітям, позбавлених з тих чи інших причин родинного затишку і батьківського піклування.

Ще в липні 1935 р. спеціальною Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) визначалися типи дитячих спецустанов та їхнє відомче підпорядкування. Зокрема, вказувалося, що у віданні органів Наркомосвіти знаходяться дитбудинки загального типу, Наркомздоров'я – дитустанови для хворих дітей, Наркомату соцзабезпечення – для дітей з інвалідністю, а НКВС – ізолятори, трудові колонії і приймальники-розподільники, призначені для малолітніх правопорушників¹⁵⁷.

Робота владних структур, спрямована на створення нормативно-правових основ та розпорядчої бази щодо допомоги постраждалим у роки війни дітям розпочалася ще до початку відбудовного періоду. Так, 23 січня 1942 р. РНК СРСР ухвалила спеціальну постанову «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків», яка визначала основні напрями державної політики у сфері допомоги дітям-сиротам¹⁵⁸. Такі ж питання порушувалися і у постанові Раднаркому СРСР «Про посилення заходів боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю і хуліганством» (червень 1943 р.)¹⁵⁹, а також спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 серпня 1943 р. «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю»¹⁶⁰.

21 серпня 1943 р. з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) У «Про невідкладні заходи по відбудові господарств у районах, визволених від німецько-фашистських окупантів». У Х розділі цього документу «Про організацію для дітей воїнів Червоної армії і партизанів Великої Вітчизняної війни, а також дітей-сиріт, батьки яких загинули від рук німецько-фашистських окупантів, суворовських військових училищ, спеціальних дитячих будинків і дитячих приймальників-розподільників»¹⁶¹ говорилося про необхідність відкриття протягом вересня-листопада 1943 р. у визволених областях України (Харківській і Ворошиловградській) спеціальних дитбудинків на 2000 і 1200 осіб відповідно та будинків дитини з контингентом 200 і 100 вихованців. Окрім цього, передбачалось створити у Харківській області 4 дитячі приймальники-розподільники на 250 осіб¹⁶². Місцеві партійні та радянські органи зобов'язувалися першочергово виділити необхідні приміщення для нових дитустанов. До проблеми організації спецдитбудинків РНК СРСР окремо звернувся у грудні 1943 р., ухваливши постанову за № 219/2¹⁶³.

Існувала гостра проблема відновлення роботи діючих та відкриття нових дитбудинків. Тому 1 вересня 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила постанову «Про заходи по поліпшенню роботи дитячих будинків», в якій раднаркоми республік та облвиконкоми зобов'язувалися розташувати дитячі

будинки в пристосованих приміщеннях, влаштувати належний побут вихованців цих установ. Документ запроваджував єдині норми харчування вихованців дитбудинків, як у міській, так і сільській місцевості¹⁶⁴.

Катастрофічно не вистачало приміщень для розташування спеціальних дитзакладів, у тому числі з причин їх нецільового використання різними державними установами, громадянами тощо. Аби зарадити цій складній ситуації, вже 5 вересня 1944 р. союзний уряд ухвалив постанову «Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовувалися не за призначенням», якою було передбачено нагальні заходи щодо вирішення цієї проблеми¹⁶⁵.

На основі означених директивних документів загальносоюзного значення центральні органи влади УРСР підготували низку постанов, які були покладені в основу функціонування установ для постраждалих дітей. Основні напрями партійно-державної політики у сфері допомоги дітям, що втратили батьків, були визначені постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи замучені й розстріляні фашистськими загарбниками» від 27 березня 1943 р. Ця директива зобов'язувала облвиконкоми рад депутатів трудящих і обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), розгорнути мережу дитбудинків та будинків дитини, а також проводити роботу з патронування цієї категорії неповнолітніх, влаштування їх під опіку, піклування та усиновлення. Для керівництва цією роботою створювалася спеціальна комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР М. П. Бажаном¹⁶⁶.

При виконкоммах рад депутатів трудящих формувалися комісії для боротьби з дитячою бездоглядністю. Для прикладу, 7 квітня 1944 р. Київською обласною радою ухвалена постанова «Про утворення при виконкомі обласної Ради депутатів трудящих постійної комісії по влаштуванню дітей, що залишилися без батьків»¹⁶⁷. Подібне рішення за № 59 24 січня 1945 р.

затвердив і виконком Уманської міської Ради депутатів трудящих¹⁶⁸. Персональна відповідальність за проведення комплексу заходів, спрямованих на допомогу дітям-сиротам, покладалася на голів обласних, міських, районних та сільських виконавчих комітетів місцевих рад депутатів трудящих¹⁶⁹.

Відповідно до спільної постанови РНК УРСР та ЦК КП(б) У № 917 від 20 липня 1944 р. на місцях запроваджувався інститут громадських інспекторів по боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю. Коло їхніх обов'язків та повноважень визначалося спеціальним Положенням¹⁷⁰.

Постановою № 193 РНК УРСР від 11 березня 1944 р. передбачалося створити спецдитбудинки для дітей полеглих фронтовиків і партизанів у Сталінській області – на 1700 дітей, Полтавській – на 1400, Сумській – 1200, Чернігівській на 700, Дніпропетровській і Запорізькій – по 1000¹⁷¹. 14 січня 1944 р. Полтавським виконкомом обласної Ради депутатів трудящих ухвалено постанову «Про організацію спеціальних дитячих будинків»¹⁷², згідно з якою в області розпочали роботу 10 таких дитячих закладів¹⁷³.

Для малолітніх дітей-сиріт віком до 3 років відкривалися будинки дитини Наркомату охорони здоров'я УРСР. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я зобов'язувалися якнайшвидше розгорнути мережу цих дитячих установ, зокрема, у Ворошиловградській області, не зволікаючи, відкрити будинки дитини на 100 місць, а у Харківській – на 200¹⁷⁴.

Варто зазначити, що владні структури України постійно тримали в полі зору питання державної допомоги дітям-сиротам. Так постанова РНК УРСР № 307 від 28 вересня 1943 р. «Про заходи по поліпшенню роботи дитячих будинків» звертала увагу на необхідність розширення мережі дитбудинків, їх фінансування та влаштування побуту вихованців¹⁷⁵. До питань улаштування дітей-сиріт в порядку контролю та для визначення нових завдань уряд України і ЦК КП(б)У повернулися 30 липня 1944 р., видавши спільну постанову «Про

заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР»¹⁷⁶. Цей документ зобов'язував обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних і безпритульних дітей (приймальники-розподільники), якнайшвидше розгорнути мережу нових дитячих будинків тощо.

Директивними документами визначалися основні типи дитячих будинків Наркомату освіти за їхнім віковим складом та функціональним призначенням, зокрема, дошкільні (діти 3 – 6 р.), шкільні (7 – 15 р.), змішані (3 – 15 р.). Особливості роботи кожного з цих типів дитустанов унормовувалися спеціальними Положеннями, які були розроблені Наркоматом освіти¹⁷⁷.

У відповідності до наказу НКВС СРСР від 3 січня 1944 за № 2 та наказу НКВС УРСР від 6 січня 1944 р. № 5 відкривалися спеціальні дитячі будинки НКВС для влаштування й виховання дітей співробітників НКВС-НКДБ і офіцерського складу військ НКВС, які загинули на фронтах війни або при виконанні службових обов'язків. Ці дитбудинки повинні забезпечувати утримання й виховання таких дітей, підготовку їх до вступу в школи та суворовські військові училища. У ці дитустанови приймалися діти категорії віком від 4 до 7 років¹⁷⁸.

З метою поліпшення рівня забезпечення дитячих установ продовольчою сировиною при них було створено підсобні господарства, що передбачалося постановою РНК УРСР від 17 травня 1944 р. «Про організацію підсобних господарств при школах, дитбудинках»¹⁷⁹. Місцеві органи влади мали забезпечити фінансування таких господарств, а підприємства й колгоспи – всіляко сприяти їхній діяльності. Усі продукти, отримані від підсобних господарств дозволялося використовувати на поліпшення харчування вихованців дитустанов без заліку їх в основні норми постачання централізованим порядком¹⁸⁰.

Питання роботи дитустанов тримали під своїм постійним контролем і місцеві органи влади. Без зволікань, уже восени 1943 р. органи влади визволенних областей приступили до вирішення практичних питань улаштування дітей,

які залишились без батьківського піклування. Так, уже в жовтні 1943 р. згідно з постановою Сталінського обкому КП(б)У і облвиконкому «Про дитячі будинки», передбачалося організувати в області 25 дитячих будинків із загальною кількістю 2 тис. дітей¹⁸¹. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих 10 листопада 1943 р. ухвалив постанову «Про покращення роботи дитячих будинків і організацію дитячих будинків та інтернатів»¹⁸², а 26 квітня 1944 р. – «Про роботу дитячих будинків»¹⁸³.

Лише за 1944 р. Полтавським облвиконкомом ухвалено 8 постанов з питань боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, створення та вдосконалення роботи дитбудинків¹⁸⁴. Активна робота щодо підготовки розпорядчих документів спостерігалася і в інших областях.

Не менш багатогранною була директивна та організаційська діяльність владних структур і після завершення німецько-радянської війни. Чільне місце питання розширення мережі та поліпшення роботи дитустанов зайняло у Законі УРСР «Про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства УРСР у 1946–1950 рр.». Зокрема, контрольними цифрами четвертої п'ятирічки передбачалося довести на 1950 р. контингент дитбудинків республіки до 64,5 тис. вихованців¹⁸⁵. Про необхідність розширення мережі спеціальних дитячих установ ішлося й у постанові Ради Міністрів УРСР № 335 від 10 березня 1948 р. «Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності», аналогічній постанові № 385 від 25 березня 1948 р.¹⁸⁶ та за № 857 «Про покращення роботи з влаштування дітей і підлітків, які залишились без батьків» та ін.¹⁸⁷.

У відповідності з нормативними документами основна частина дитячих будинків підпорядковувалася Наркомату (Міністерству) освіти УРСР, а будинки дитини – Наркомздоров'я (Міністерству охорони здоров'я). Однак з метою більш повного влаштування безпритульних дітей РНК УРСР на виконання відповідної директиви уряду СРСР 28 листопада 1945 р. 73 ухвалив постанову № 1876 «Про дитячі будинки

при промислових підприємствах»¹⁸⁸. Виконуючи цю постанову, деякі підприємства почали відкривати дитячі будинки для дітей, батьки яких там працювали до війни, звідти пішли на фронт і загинули¹⁹⁰. У постанові Ради Міністрів УРСР № 1577 «Про контингент дітей у дитячих будинках при промислових підприємствах Міністерств і відомств УРСР» від 6 вересня 1946 р. було встановлено контингент таких дитустанов сумарно в 2000 вихованців¹⁹¹.

Згідно з постановою РНК УРСР від 11 квітня 1945 р. № 559 «Про затвердження положення про колгоспний будинок» та за прикладом колгоспів Тамбовської і Рязанської областей РРФСР створювалися також дитячі будинки коштом колгоспів та сільських громад. Колгоспний дитбудинок став прихистком для дітей-сиріт і напівсиріт віком 4 – 14 років, батьки яких були членами цього колгоспу і загинули на фронтах чи у період окупації¹⁹². Перші колгоспні дитбудинки фінансувалися самими колгоспами, але, як відомо, рівень їхнього розвитку значно різнився між собою, що не могло забезпечити рівні умови утримання дітей у цих установах. Тому 28 листопада 1945 р. РНК УРСР на основі відповідної директиви уряду СРСР ухвалив постанову за № 1875 «Про перехід на державний бюджет колгоспних дитячих будинків». У ній зазначалося, що керівництво і фінансове забезпечення колгоспних дитустанов з 1 грудня 1945 р. покладається на Наркомат освіти УРСР. Витрати на утримання колгоспних і міжколгоспних дитбудинків, переданих цьому Наркомату, рекомендувалося проводити за рахунок передбачених республіканським бюджетом асигнувань на освіту¹⁹³. Згідно з нормативними документами центральних органів влади поступово вибудовувалася оптимальна схема влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (див. додаток Б).

Центральні та місцеві партійно-державні органи постійно переймалися питаннями вдосконалення роботи установ для постраждалих дітей. Так, 5 жовтня 1945 р. з'явилася постанова РНК УРСР «Про хід виконання плану заходів щодо

розширення мережі дитячих закладів та поліпшення медичного і побутового обслуговування жінок та дітей», згідно з якою міністерства, у системі яких знаходилися дитячі будинки, зобов'язувалися покращити умови утримання їх вихованців. Шефи цих установ повинні були надавати систематичну допомогу в зміцненні матеріально-технічної бази дитячих закладів, а органи Міністерства охорони здоров'я – покращити медичне обслуговування дітей¹⁹⁴.

5 квітня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову за № 573 «Про стан дитячих будинків УРСР та заходи щодо поліпшення їх роботи»¹⁹⁵. У червні 1946 р. у м. Києві під головуванням заступника Голови Ради Міністрів УРСР Д. З. Мануїльського відбулася республіканська нарада працівників органів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, внутрішніх справ з питань боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Серед інших тут розглядалися й питання про шляхи поліпшення роботи спеціальних дитячих установ та було вироблено відповідні рекомендації¹⁹⁶.

25 лютого 1948 р. Рада Міністрів УРСР видала постанову № 473 «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих будинків», таку ж постанову за № 377 ухвалює цей найвищий орган виконавчої влади 19 березня 1948 р.¹⁹⁷. Аналогічні урядові постанови ухвалювалися 19 березня 1948 р., 23 березня 1949 р.¹⁹⁸, 7 січня 1950 р.¹⁹⁹.

У цих документах також підкреслювалася роль довідково-адресних дитячих столів при органах МВС УРСР з обліку дітей, які за різних обставин воєнного і повоєнного часу втратили зв'язок зі своїми батьками. Ці специфічні структури утворювалися при всіх типах спеціальних дитячих установ і допомагали таким дітям знайти свої родини²⁰⁰.

Для впровадження єдиних стандартів утримання дітей у спецстановах у 1947 р. Головною держсанінспекцією УРСР були затвердженні «Санітарні правила з благоустрою, обладнання і утримання дитячих будинків». Тут чітко визначалися санітарні вимоги щодо приміщень, території дитустанов,

м'якого інвентаря, опалення, водозабезпечення, каналізації, дотримання особистої гігієни, харчування тощо²⁰¹.

Однією з умов ефективного функціонування дитячих спеціальних установ стало належне вирішення питань їх кадрового забезпечення. Ці питання залишалися предметом постійної уваги партійно-державних органів. Директивними документами визначалося, що співробітники дитбудинків у обов'язковому порядку повинні мати спеціальну педагогічну освіту і досвід роботи з дітьми не менше 3-х років. З метою подолання дефіциту кадрів Рада Міністрів УРСР 19 червня 1946 р. ухвалила постанову № 1083 «Про організацію одномісячних міжобласних курсів перепідготовки працівників дитячих будинків Міністерства освіти УРСР»²⁰².

Контроль за роботою дитбудинків, якісним складом їхнього персоналу здійснював спеціальний відділ при Наркоматі (Міністерстві) освіти УРСР. При обласних відділах освіти вводилися штатні одиниці інспекторів, до обов'язків яких входив систематичний контроль за виконанням працівниками дитбудинків посадових обов'язків²⁰³. Звернувши увагу на численні факти посадових, особливо фінансових зловживань з боку працівників дитустанов, у листопаді 1948 р. союзний уряд запровадив при обласних відділах народної освіти посаду інспектора-ревізора. На них покладалися обов'язки здійснювати суворий і постійний контроль за дотриманням фінансової дисципліни у дитустановах, виявляти та рішуче припиняти будь-які факти службових зловживань. За кожним інспектором-ревізором закріплювалося 10 – 15 дитбудинків²⁰⁴.

З огляду на специфіку роботи будинків дитини, Рада Міністрів СРСР 23 серпня 1948 р. ухвалила постанову за № 3185 «Про заходи щодо покращення обслуговування дітей в будинках дитини», за якою директором цих установ мав бути лише дипломований лікар²⁰⁵. Документ аналогічного змісту з'явився й 29 квітня 1949 р. Питанням удосконалення роботи будинків дитини присвячувалися й накази Міністерства охорони здоров'я УРСР № 53, № 554, № 700, № 270, № 686 за 1949 р.²⁰⁶.

У повоєнні роки утвердилася практика щорічного обговорення питань удосконалення роботи дитустанов на спеціальних спільних засіданнях Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) У і визначення на цій основі конкретних завдань окремим міністерствам та відомствам. Одним із результатів такого обговорення стали цільові завдання щодо забезпечення належної роботи дитбудинків органам міністерств торгівлі, фінансів, соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я, а також комсомольськими організаціями²⁰⁷.

Питання роботи спеціальних дитустанов були предметом пріоритетної уваги і в діяльності місцевих органів влади. Після закінчення війни кожного року зростала потреба в розширенні мережі дитячих будинків, позаяк наявні не могли розмістити всіх дітей-сиріт. У зв'язку з цим виконком Київської обласної ради депутатів трудящих 23 грудня 1946 р. ухвалив постанову за № 2142 «Про розширення мережі та збільшення контингенту дитячих будинків Київської області на 1947 рік»²⁰⁸. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих 15 жовтня 1947 р. затвердив постанову № 855 «Про стан дитячих будинків і заходи щодо поліпшення їх роботи»²⁰⁹.

Проблему влаштування дітей-сиріт через нестачу коштів не завжди вдавалося вирішити шляхом відкриття нових дитячих будинків, тому нерідко доводилося її розв'язувати за рахунок використання потенціалу існуючих спеціальних дитячих установ. Наприклад, 16 квітня 1947 р. Київський облвиконком постановою «Про розширення мережі та збільшення контингенту дитячих будинків Київської області», передбачив поряд з розширенням мережі дитбудинків також збільшення контингенту існуючих установ на 120 осіб²¹⁰.

Ухвалювалися на місцях і постанови про роботу будинків дитини. Так, Київська обласна Рада депутатів трудящих 15 жовтня 1948 р. постановою за № 2301 «Про заходи покращення обслуговування дітей в будинках дитини» зобов'язувала місцеву владу та установи охорони здоров'я якнайшвидше ліквідувати допущені недоліки²¹¹.

У підготовці до зимового сезону дитячі установи стикалися з низкою нагальних проблем (завершення ремонту приміщень та їх утеплення, заготівля овочів та фруктів, завезення палива, забезпечення дітей зимовим одягом і взуттям тощо), вирішити багато з яких їх адміністрація самотужки не могла. Тому владні структури у центрі і на місцях змушені були звернути увагу на підготовку дитбудинків до зими. Так, 29 вересня 1949 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 2178 «Про підготовку дитячих будинків до зими 1948–1949 рр.»²¹² усі облвиконкоми зобов'язувалися надавати всіляку допомогу адміністраціям дитбудинків у їх підготовці до роботи в зимовий період. Такі ж постанови з'являлися й на місцях. Наприклад, виконком Полтавської обласної ради депутатів трудящих 15 вересня 1946 р. ухвалив постанову № 1360 «Про підготовку до зими дитячих будинків в Карлівському і Петро-Роменському районах»²¹³.

Для поліпшення умов утримання вихованців та з огляду на перманентну фінансову скруту дитячих спеціальних установ до них розпорядженнями владних органів прикріплювалися шефи. Наприклад, виконавчий комітет Запорізької обласної ради депутатів трудящих 7 березня 1946 р. ухвалив постанову № 11 «Про шефство підприємств над дитячими будинками»²¹⁴.

Відповідальність за організацію медичного обслуговування, контроль за дотриманням санітарних норм утримання вихованців спеціальних дитячих установ та керівництво роботою будинків дитини покладалися на Міністерство охорони здоров'я УРСР. Виконуючи відповідні урядові постанови, Міністерство охорони здоров'я УРСР видає накази № 163 від 2 квітня 1949 р. «Про заходи подальшого покращення медичного обслуговування вихованців дитячих будинків всіх відомств»²¹⁵ та № 256 від 17 вересня 1949 р. «Про медичне обслуговування вихованців дитячих будинків»²¹⁶. Головна сандержінспекція УРСР 11 липня 1949 р. ухвалює постанову № 91 «Про покращення медико-санітарного обслуговування дитячих будинків УРСР»²¹⁷ та аналогічну постанову № 101 від 12 грудня 1949 р.²¹⁸. Перелічені документи викривали суттєві

недоліки в утриманні вихованців дитустанов і зобов'язували керівництво вжити негайних заходів для їх усунення.

Перед дитячими спеціальними установами стояло завдання щодо влаштування своїх вихованців, які досягли 15-річного віку, на навчання чи на роботу. Ще в червні 1943 р. Раднарком СРСР з цією метою видав постанову «Про трудове влаштування підлітків старших 14 років – вихованців дитячих будинків, трудових колоній НКВС і дітей, які залишились без батьків». У відповідності з нею вихованці дитустанов направлялися на навчання у ремісничі і залізничні училища, школи ФЗН²¹⁹. 29 вересня 1947 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову № 1764 «Про працевлаштування на підприємствах УРСР підлітків з дитячих приймальників-розподільників МВС УРСР та випускників дитячих будинків Міністерства освіти УРСР в 1947 р.»²²⁰. Міністерство освіти УРСР 20 березня 1950 р. видало розпорядження № 157 «Про звільнення від сплати за навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах інвалідів Великої Вітчизняної війни та колишніх вихованців дитячих будинків, трудових колоній, трудово-виховних колоній, вихованців, що перебували на патронаті»²²¹. Постановою Ради Міністрів СРСР № 824 від 24 лютого 1949 р. визначалося, що всі вихованці дитбудинків і трудових колоній, які знаходилися на повному забезпеченні держави, повинні під час навчання у фахових навчальних закладах отримувати стипендію у розмірі 50 крб на першому курсі, 60 – на другому, 70 – на третьому і 80 – на четвертому²²².

Різноманітні розпорядження щодо влаштування випускників дитустанов приймалися й місцевою владою. Наприклад, Запорізьким обкомом КП(б)У та виконкомом облради депутатів трудящих 27 січня 1947 р. ухвалено спільну постанову «Про трудовлаштування підлітків з дитячих будинків»²²³.

20 травня 1950 р. з'явилася постанова № 829 Ради Міністрів СРСР «Про заходи поліпшення роботи в дитячих колоніях Міністерства внутрішніх справ СРСР»²²⁴. Цей директивний документ зобов'язував органи МВС СРСР організувати

трудове виховання і виробниче навчання підлітків так, щоб за час перебування у колонії кожен з них отримав необхідні трудові навички і кваліфікацію в обсязі програм шкіл механізації, сільського господарства. Після закінчення шкіл при колоніях підлітки мали отримати атестати²²⁵.

Центральні та місцеві органи влади постійно тримали на контролі й питання літнього оздоровлення вихованців дитячих спеціальних закладів. Для прикладу, 8 березня 1946 р. вийшла спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1946 р.», якою серед іншого передбачалося й низка заходів з літнього оздоровлення вихованців спецдитзакладів²²⁶. Аналогічною постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 150-23 від 13 травня 1947 р. планувалося оздоровити влітку 1947 р. 45 000 вихованців дитячих будинків²²⁷.

Згідно з наказом Міністра освіти УРСР № 1596 від 6 квітня 1946 р. «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1946 р.» директори дитячих будинків, де були прийнятні умови для оздоровлення дітей, зобов'язувалися перебудувати їхню роботу на зразок літніх оздоровчих закладів з відповідним режимом для дітей дошкільного і шкільного віку²²⁸. Таким чином, дитбудинки мали змогу оздоровлювати дітей на місцях, якщо не було можливості вивозити їх за межі установи. Це стосувалося тих дитячих закладів, які розташовувалися у сільській місцевості. Поряд з цим окремі міські дитустанови мали власні дачі, куди діти вивозилися на весь літній період²²⁹.

Соціальне облаштування дітей-сиріт займало важливе місце у діяльності громадських організацій, насамперед, комсомолу. Так, у постанові ЦК ЛКСМУ «Про участь комсомольської організації у відбудові народного господарства звільнених районів України» від 1 листопада 1943 р. одним із найважливіших обов'язків комсомольської організації республіки визначалася робота з виявлення, обліку, влаштування дітей-сиріт, безпритульних і бездоглядних, а також шефство над спеціальними дитустановами²³⁰.

У постанові ЦК ВЛКСМ «Про участь комсомольської організації у покращенні роботи дитячих будинків і влаштуванні дітей,

які залишилися без батьків» (червень 1947 р.) перед комсомольцями було поставлено низку завдань: зокрема, передбачалося проводити рейди по виявленню безпритульних та бездоглядних дітей, влаштувати їх у спеціальні дитустанови, налагодити над ними шефство, брати участь у забезпеченні побуту вихованців, їхньому навчанні та вихованні, організовувати своїм підопічним дозвілля, допомагати в роботі піонерських організацій тощо²³¹.

Подальшого розвитку дістала і нормативно-правова та розпорядча база перевиховання неповнолітніх правопорушників в установах пенітенціарного профілю. В умовах воєнного часу відчутнішим ставав тоталітарний прес радянської системи, юні громадяни піддавалися більш суворому покаранню навіть за незначні протиправні дії. Так, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, який був ухвалений ще 7 липня 1941 р. «Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» значно розширився перелік правопорушень, за які юні громадяни могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Тому чимало підлітків опинилися у колоніях «за порушення законів воєнного часу», наприклад, за залишення роботи на підприємстві, дрібні крадіжки тощо²³².

Низкою розпорядчих актів було розширено кількість місць у діючих трудових та трудово-виховних колоніях для неповнолітніх та відкрито нові установи пенітенціарного типу.

Отже, державними та партійними органами в центрі та на місцях у період, що досліджується, здійснювалася багатопланова робота з правового регулювання та розпорядчо-організаційного забезпечення процесу створення та діяльності спеціальних дитячих установ.

Висновки до другого розділу

Отже, війна спричинила справді катастрофічне погіршення становища неповнолітнього населення України. Одним із найважчих її соціальних наслідків стало масове сирітство,

дитяча безпритульність і бездоглядність, породженні різними обставинами жорстокої воєнної пори.

Масштаби цього соціального лиха, по суті, не мали аналогів ні у вітчизняній, ні, очевидно, й у світовій історії. Надзвичайно скрутне матеріальне становище цієї категорії юних громадян доповнювалося їх неймовірними морально-психологічними стражданнями у зв'язку з втратою своїх рідних чи зв'язку з сім'ями. Воєнна пора спричинила й великі дитячі міграції, які також супроводжувалися тимчасовою чи постійною втратою родинного затишку. Велика частина дитячого соціуму постраждала у період нацистської окупації, а чимало неповнолітніх були в'язнями репресивних установ окупантів.

Незбалансоване харчування, хронічне голодування, жахливі побутові умови, руйнація житлового фонду, соціокультурної сфери, системи комунального господарства, дитячих установ та профілактично-медичних закладів – все це призвело до затримки фізичного та інтелектуального розвитку дітей та підлітків, зумовило тяжкі захворювання в середовищі неповнолітніх, які часом набирали характеру небезпечних епідемій. Катастрофічно зросла дитяча смертність та випадки незворотних наслідків захворювань для фізичного і психічного здоров'я неповнолітніх.

Не менш небезпечними виявилися наслідки війни й для психоемоційної сфери юних громадян. Посттравматичний синдром як наслідок страждань у воєнні роки набрав небувало масового характеру. Незмінним супутником та наслідком війни стало стрімке зростання дитячої інвалідності, що було пов'язано як з небезпечними захворюваннями, так і перебуванням юних громадян у зоні воєнних дій, їх необережним поводженням з вибухонебезпечними предметами.

Розлад системи суспільного виховання, зміщення акцентів на пошук стратегій виживання сприяли зростанню виявів девіантної поведінки в неповнолітньому середовищі.

В ім'я збереження генофонду така справді катастрофічна ситуація у дитячому сегменті українського соціуму вимагала адекватного і невідкладного реагування владних структур. Ви-

хід із цієї загрозливої ситуації вбачався в розгортанні системи спеціальних дитячих установ для дітей з особливим соціальним статусом та потребами. При цьому враховувався досвід, напрацьований у 1920–1930-х рр. У воєнні та повоєнні роки була створена розгалужена й багато у чому дієва законодавча і розпорядча база для розгортання мережі та функціонування установ для постраждалих дітей. Відповідні директивні документи з цього питання розроблялися як на загальносоюзному, так і республіканському рівні. У суворій відповідності з цими директивами ухвалювалися адекватні розпорядження на місцях, проводилася велика організаторсько-практична робота як державними органами, так і громадськими організаціями.

Створювалися відповідні структури, на які покладалися завдання безпосередньої опіки і контролю за діяльністю спецдитустанов. Провідну роль у вирішенні цих нелегких проблем відігравали органи наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, соціального забезпечення.

Згідно з нормативно-правовими документами спецдитустанови типізувалися за їхнім функціональним призначенням, відомчим підпорядкуванням та особливостями особового складу їхніх вихованців. У воєнні та повоєнні роки було нагромаджено вартій уваги досвід законодавчої та розпорядчо-організаторської роботи центральних та місцевих органів влади з питань функціонування спецдитустанов. Поряд з цим питаннями влаштування долі дітей з особливими соціальними потребами значною мірою переймалися й громадські організації.

Відзначаючи беззаперечні набутки владних структур у справі нормативно-організаційного забезпечення діяльності спеціальних дитячих установ, слід поряд з цим зазначити, що низка партійно-державних рішень носила декларативний, популістський характер, а їхня реалізація часто не була підкріплена реальними практичними кроками та виділенням відповідних матеріально-фінансових ресурсів.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ НАРКОМАТІВ (МІНІСТЕРСТВ) ОСВІТИ ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У 1943–1950 рр.

3.1 Формування мережі та контингенту спеціальних дитячих установ

Найбільш поширеними і масовими спеціальними установами для дітей, позбавлених батьківського піклування, були дитбудинки Наркомату (Міністерства) освіти та будинки дитини Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я. У їхньому функціонуванні відобразилися найбільш типові риси й ознаки, притаманні всьому спектру спецустанов для дітей, які потребували державного утримання.

Досить розгалужена мережа дитустанов означеного типу існувала і в передвоєнні часи. Проте в результаті злочинних акцій окупантів та руйнацій під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень дитбудинків були повністю зруйновані або стали непридатними для використання за призначенням, а їхнє майно знищено. Наприклад, у Дніпропетровській області було зруйновано й пошкоджено 151 дитустанову, Харківській – 218, Київській – 150, Сталінській – 145, Запорізькій – 79, Полтавській – 66²³³.

З огляду на великі масштаби сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності, які були примножені війною,

та усвідомлюючи соціальне значення цього напрямку роботи, владні структури УРСР уже з осені 1943 р. розгорнули багатопланову діяльність з відновлення та розширення мережі дитбудинків і будинків дитини. Провідне місце в цій надзвичайно важливій справі належало органам Наркомату освіти.

На виконання численних партійно-урядових директив без зволікань, уже восени 1943 р., органи влади визволених областей приступили до вирішення практичних питань улаштування дітей, які залишились без батьківського піклування. Так, уже в жовтні 1943 р. Сталінський обком КП(б)У і облвиконком ухвалили постанову «Про дитячі будинки», якою передбачалося організувати в області 25 дитячих будинків із загальною кількістю 2 тис. вихованців²³⁴. Такі ж рішення були затверджені й керівництвом інших визволених областей. У Полтавській області, наприклад, до кінця 1943 р. було заплановано відкрити 16 міжрайонних дитячих будинків з контингентом 2200 вихованців, зокрема у Полтавському, Кобеляцькому, Кременчуцькому, Миргородському, Пирятинському, Велико-Багачівському, Золотоніському, Хорольському, Гадяцькому, Петрово-Ромнецькому, Лохвицькому, Лубенському, Градизькому, Диканському і Комишнянському районах²³⁵. Чернігівський обком КП(б)У і облвиконком розпорядилися до 15 листопада 1943 р. відкрити дитячі будинки у с. Черешеньках Горянського району на 200 дітей, на хуторі Червоному Холменського району – на 250, в м. Городні – на 100, у м. Прилуках – на 100, м. Борозні – на 150, с. Дідовцях Прилуцького району – на 75, м. Новгород-Сіверському – на 150, м. Ніжині – на 200 дітей²³⁶.

У результаті великої практично-організаторської роботи у центрі й на місцях вдалося забезпечити досить значні темпи розгортання мережі дитбудинків. Уже на кінець 1943 р. у звільнених областях УРСР працювало 92 дитбудинки²³⁷.

Буквально через місяць чисельність діючих дитустанов була доведена до 107, контингент в них становив 9310 дітей²³⁸, на квітень 1944 р. їхня мережа подвоїлася, а контингент вихованців зріс більш ніж утричі²³⁹. Станом на серпень 1944 р. в УРСР працювало 287 дитбудинків, у яких утримувалося 27 тис. дітей²⁴⁰.

Наступні роки страшної війни залишили по собі ще більше дітей-сиріт, батьки яких загинули, або ж пропали безвісти, опинилися у полоні чи в як нацистських, так і радянських таборих. Тому не дивно, що потреба в дитбудинках на визволених територіях зростала з кожним місяцем. Якщо на початку 1945 р. існувало 400 дитячих будинків, у яких утримувалося 48 тис. сиріт²⁴¹, то до кінця року їхня кількість зросла до 490 з контингентом приблизно 52 тис. вихованців²⁴².

Контингент вихованців дитячих будинків системи Наркомату освіти УРСР по областях Наддніпрянської та Східної України зріс у 1945 р. до 25 500 дітей, у тому числі по м. Києву їхня кількість становила 1400, Харківській і Сталінській областях – 3800 дітей, Київській – 3400, Ворошиловградській – 2800, Дніпропетровській – 2700, Полтавській – 2400, Запорізькій – 2100, Кіровоградській – 1900, Чернігівській – 1200²⁴³.

Для дітей полеглих військовослужбовців та партизанів на виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. створювалися спеціальні дитячі будинки Наркомату освіти, які відзначалися кращим, порівняно зі звичайними, фінансуванням та матеріальним забезпеченням. У початковий період відбудови на Ворошиловградщині було відкрито 7 спецдитбудинків, зокрема, у м. Ворошиловграді – на 100 осіб (відкритий 1 жовтня 1943 р.), Кременському районі – на 160 (1 вересня 1943 р.), у Меловському – на 100 (15 вересня 1943 р.), у Старобільську – на 160 (20 вересня 1943 р.), у Новосвітленському – на 60 (25 вересня 1943 р.), у Лозолексіївському – на 120 (25 вересня 1943 р.), у Олександрівському – на 20 (1 листопада 1943 р.)²⁴⁴.

Згідно з постановою Полтавського облвиконкому від 14 січня 1944 р. було розгорнуто 10 спецдитбудинків з контингентом 1400 осіб, зокрема, в Хорольському районі – на 200, Роменському – 180, Золотоніському – 150, Лохвицькому – 150, Лубенському – 150, Гадяцькому – 120, Градижському – 120, Кобиляцькому – 120, Пирятинському – 120, Кременчуцькому – 100²⁴⁵.

Діти, які прибували з нацистських концтаборів, улаштувалися в київські спеціальні дитбудинки з особливим режимом, де здійснювалося їхнє лікування і соціально-психологічна реабілітація. Зокрема, такими були спецдитбудинки № 10 у Святошино та № 13 (Лук'янівка)²⁴⁶.

Зрозуміло, процес розгортання цих особливих дитустанов проходив далеко не безпроблемно. Наприклад, постановою № 193 РНК УРСР від 11 березня 1944 р. передбачалося створити спецбудинки у Харківській області на 2000 дітей, Сталінській області – 1700, Полтавській – на 1400, Ворошиловградській і Сумській – по 1200, в Чернігівській на 700, Дніпропетровській і Запорізькій – по 100²⁴⁷. Проте, переважно з об'єктивних причин, поставлені завдання виконали далеко не всі органи місцевої влади. Так, у Ворошиловградській області план по контингенту спецдитбудинків було реалізовано на 78 % (936 вихованців замість 1200 за планом), у Сталінській – лише на 53 % (900 і 1700 відповідно). З іншого боку, зразкову виконавську дисципліну продемонструвала місцева влада Харківщини. Тут навіть дещо перевиконали поставлені завдання, довівши контингент тамтешніх спецдитбудинків до 2012 вихованців (замість 2000 за планом)²⁴⁸.

З огляду на загалом невтішну картину з розгортання мережі спецдитбудинків бюро РНК УРСР у жовтні 1944 р. на своєму засіданні висловило велике занепокоєння наявним станом справ і зобов'язало облвиконкоми негайно виправити становище. Жорсткий контроль за виконанням цього рішення здійснювала спеціальна комісія, очолювана

заступникам голови РНК Л. Р. Корнійцем²⁴⁹. Ситуацію вдалося дещо поліпшити і вже на кінець 1944 р. в УРСР функціонувало 56 спецдитбудинків з контингентом 10 200 дітей²⁵⁰.

Як бачимо, вже на початковому етапі відбудови поряд з дитбудинками Наркомату освіти звичайного типу розпочинають свою роботу спеціальні дитбудинки. Так, у Полтавській області станом на 1 травня 1945 р. діяло 23 дитбудинки з контингентом 1948 вихованців, у тому числі – 10 спеціальних (920 дітей) і 13 загального типу (1028)²⁵¹.

Залежно від вікового складу вихованців дитустанови НКО поділялися на дошкільні, шкільні і змішані. Зокрема, у дитбудинках дошкільного типу утримувалися діти віком від 3 до 7 років, шкільного – 7–15 років, а змішаного – 3–15. Необхідність створення дитбудинків змішаного типу, що об'єднували означені вище вікові категорії дітей, була пов'язана з потребою влаштування сиріт – рідних братів і сестер, що мали різний вік, в одну і ту ж установу²⁵². Це відповідало принципам гуманізму, відбивало прагнення державних органів хоч якось полегшити долю постраждалих дітей, мінімізувати їхні морально-психологічні страждання.

Розширення мережі дитбудинків різних типів Наркомату (Міністерства) освіти та суттєве зростання їхнього контингенту спостерігається у другій половині 1940-х рр. Тоді як 1946 року у Київській області працювало 34 дитбудинки НКО, в яких утримувалося 3859 вихованців²⁵³, то 1947 р. у цьому регіоні налічувалося вже 63 таких установи з контингентом 7523 дитини (див. додатки В, Г, Д, Е).

Станом на 1 липня 1947 р. у м. Києві функціонувало 16 дитбудинків (з них 5 спеціальних), Ворошиловградській області – 36 (8 спеціальних), Дніпропетровській – 43 (5), Запорізькій – 35 (7), Кіровоградській – 28 (3), Полтавській – 38 (11), Сталінській – 65 (14), Сумській – 34 (8), Харківській – 57 (9), Чернігівській – 27 (6). Отже, по областях Наддніпрянської і Східної України мережа дитбудинків Міносвіти становила

вже 390 установ (у т.ч. 93 спецдитбудинки – 23,8 %) з контингентом 66 654 вихованці²⁵⁴ (див. додаток Ж).

До 1949 р. кількість дитбудинків Міносвіти зросла до 428 установ²⁵⁵. Наприкінці періоду, який досліджується, в областях Наддніпрянщини та Сходу функціонувало 483 дитбудинки, що знаходилися в підпорядкуванні Міністерства освіти УРСР²⁵⁶. Як бачимо, темпи розширення мережі дитбудинків Міносвіти дещо ослабли. Це пояснювалося все більшою віддаленістю війни та її згубних наслідків (див. додаток З).

Загальне уявлення про дислокацію, мережу та контингент дитбудинків Міністерства освіти України, статистичні дані за типами цих установ можна скласти на основі матеріалу таблиці 3.1.1²⁵⁷.

Як впливає з поданого у таблиці статистичного матеріалу, на 1951 р. функціонували дитбудинки Міносвіти УРСР різних типів як за віковим складом, так і функціональним призначенням. У 10 областях Наддніпрянщини та Сходу працювали 253 дитбудинки загального типу і 97 – спеціального, у т.ч. 34 дошкільних, 295 шкільного і 21 змішаних. Окрім цього, з'явилися 26 дитбудинків для глухонімих дітей і 10 – для сліпих. У порівнянні з попереднім періодом простежується більш чітка градація дитбудинків Міносвіти за типами. При цьому суттєво переважали заклади загального типу: їхня чисельність становила 58,7 %. Найбільш помітне місце серед установ загального і спеціального типу належало шкільним дитбудинкам – 68,4 % (див. додатки І, К, Л, Н, О, П, Р, С, Т).

Табл. 3.1.1
Мережа і контингент дитбудинків Міністерства освіти УРСР станом на 1 січня 1951 р.

Область	Дошкіль-ного віку		Шкільні		Змішані		У т.ч. спеціальні		Для глухонімих дітей		Для сліпих дітей		Разом	
	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них	кількість	дтей в них
Ворошиловгр.	1	101	26	3212	1	118	8	1072	2	322	1	23	39	4848
Дніпропетр.	5	508	34	4585	2	233	5	958	2	346	1	97	49	6727
Запорізька	3	273	27	3775	1	108	7	916	2	220	-	-	40	5292
м. Київ	2	147	10	1005	-	-	6	634	1	110	2	132	21	2028
Київська	5	475	45	4601	1	130	11	1423	3	455	1	49	66	7133
Кіровоград.	2	173	11	2088	3	508	7	1200	1	228	1	80	25	4277
Полтавська	2	237	26	2946	2	305	11	1326	5	458	1	18	47	5290
Сталінська	6	450	44	4921	4	392	17	2098	4	425	1	57	76	8343
Сумська	2	298	29	3883	1	116	8	1174	2	324	-	-	42	5795
Харківська	5	344	30	4256	4	607	11	1913	1	303	1	120	52	7543
Чернігівська	1	135	13	1818	2	273	6	868	3	335	1	91	26	3520
Всього	34	3141	295	37090	21	2790	97	13582	26	3526	10	667	483	60796

Звертає на себе увагу й масова реорганізація змішаних дитбудинків у дошкільні чи шкільні. Для прикладу, в 1949 р. Золотоніський дитбудинок, який функціонував як змішаний, набув статусу загального шкільного. Таких же змін зазнали дитбудинки с. Антипівки Золотоніського району, с. Михайлівки Диканського району, с. Вельбівки Гадяцького району (всі Полтавської області)²⁵⁸.

Попри зовнішню переконливість наведених вище цифр, все ж наявна мережа дитбудинків не відповідала соціальним потребам у цих спеціальних установах. Тому органи влади вдавалися до різних альтернативних засобів вирішення цієї проблеми. До таких, зокрема, належало збільшення кількості ліжкомісць у вже працюючих дитбудинках. Так, 17 квітня 1947 р. виконком депутатів трудящих Київської області ухвалив постанову «Про розширення мережі та збільшення контингенту дитячих будинків Київської області», в якій поряд зі зростанням кількості установ йшлося і про збільшення контингенту існуючих дитбудинків на 120 осіб, зокрема, Борівського – на 40 вихованців, Ірпінського – на 40, Таращанського – на 40²⁵⁹.

Відповідно до постанови РНК УРСР № 1876 від 28 листопада 1945 р. організовувалися своєрідні мікродитбудинки (групи) при працюючих дитустановах. Так, до 1 січня 1946 р. у м. Києві було відкрито 4 таких групи з контингентом 85 дітей (у 1947 р. – 90), Ворошиловградській області відповідно 1 – 35 (45), Дніпропетровській – 1 – 15 (40), Запорізькій – 1 – 20 (30), Київській – 1 – 15 (20), м. Харкові 2 – 45²⁶⁰.

Відновлення мережі дитбудинків, особливо у перші повоєнні роки, значно ускладнювало те, що їхні довоєнні приміщення часто використовувалися не за прямим призначенням. Так, на середину 1946 р. у столиці республіки різними установами, організаціями, структурами було зайнято приміщення 6 колишніх дитбудинків, у Харківській і Полтавській областях – по 4, Кіровоградській – 2, Дніпропетровській та Сумській – по 1²⁶¹.

Чимало приміщень дитустанов було віддано під дитприймальники-розподільники, відділення міліції, шпиталі, філії зв'язку, гуртожитки, підприємства тощо. Ситуація

ускладнилася й гострою житловою проблемою, яка була природним наслідком війни. Багато приміщень дитбудинків було зайнято приватними мешканцями, що втратили дах над головою. Так, станом на 1946 р. приватні особи займали значну частину приміщень дитустанов²⁶².

Незважаючи на те, що 5 вересня 1944 р. Раднарком СРСР поставив вимогу звільнити незаконно зайняті приміщення, виконання цієї постанови зволікалося. Як засвідчують документальні джерела, ця проблема не була повністю вирішена і на кінець 1940-х рр. Так, у 1949 р., як і раніше, у м. Києві використовувалися не за призначенням приміщення 6 дитбудинків, у містах Полтаві та Лубнах – 5²⁶³.

Мережа дитбудинків НКО розширювалася насамперед за рахунок капітального будівництва, введення нових об'єктів. Так, у 1947 р. лише у Сталінській області з фондів капітального будівництва дитбудинків було освоєно 850 тис. крб, що дало змогу додатково здати в експлуатацію 400 ліжкомісць²⁶⁴.

У третьому та четвертому кварталі того ж року було введено у дію Ворошиловградський дитбудинок з проектно-кошторисною вартістю 90 тис. крб (на 150 місць), Богодухівський – 250 тис. крб (150), Таращанський – 100 тис. (100) Київської області, Хорольський – 200 тис. (100) Полтавської області, Зуєвський – 250 тис. (100), Сталінської області, Зеленогайський – 250 тис. (200) Харківської, Ніжинський – 200 тис. (200) Чернігівської²⁶⁵.

Темпи відновлення та розширення мережі дитбудинків напряму залежали від рівня фінансування. Зазвичай дитустанови, особливо за статтями капітального будівництва, фінансувалися з державного бюджету, причому видатки на це мали тенденцію до помітного зростання. Так, якщо у 1944 р. державою було асигновано 1700 тис. крб, то в 1945 р. – 2237 крб²⁶⁶.

Проте значна частина дитбудинків фінансувалася за відповідними статтями незадовільно, що негативно відбилося й на темпах капітального будівництва. Так, станом на 1 жовтня 1947 р. було недофінансовано по фонду капітального будів-

ництва Блισταвицький дитбудинок Бородянського району – на 39 тис. крб, Березянський Володарського – 67 тис., Ковалівський Гребінківського – на 120 тис., Житницький Жашківського – на 67 тис., Рокитнянський – на 88 тис., Чорнобильський на 161 тис., а Білоцерківські № 1 і № 2 – на 200 тис.²⁶⁷.

Особливо незадовільним був матеріально-технічний стан тих дитбудинків, які фінансувалися за рахунок місцевих бюджетів. Станом на 1950 р. таких дитустанов у Ворошиловградській області налічувалося 2, Дніпропетровській – 7, Запорізькій – 3, Київській – 4, Полтавській – 2, Сталінській – 10, Сумській – 1, Харківській – 3, Чернігівській – по 2²⁶⁸.

Нестача коштів на ремонти та капітальне будівництво певною мірою компенсувалася за рахунок допомоги громадських організацій та благодійних внесків. Так, за безпосередньою участю профспілок протягом 1943–1945 рр. в УРСР було відкрито нових і відремонтовано 490 дитбудинків, у яких знайшли прихисток близько 52 тис. дітей-сиріт. Лише профспілкові організації Донбасу наприкінці 1943 р. відкрили 44 дитячі будинки, в яких утримувалося 4,5 тис. вихованців²⁶⁹.

Комсомольські організації Київщини за 1944 р. передали у фонд створення нових будинків 2,5 млн крб, а Ворошиловградської, Полтавської, Сталінської областей – по 600 тис. крб²⁷⁰.

Турботу про постраждалих дітей України виявляли і воїни Червоної армії. Широкий резонанс отримала ініціатива бійців і командирів 50-ї гвардійської двічі Червонопрапорної ордена Суворова дивізії. У 1945 р. з особистих заощаджень воїни дивізії зібрали 427 тис. крб на організацію дитячих будинків для дітей загиблих шахтарів м. Сталіно²⁷¹. Бійцями 47-ї армії було створено дитбудинок на 150 вихованців²⁷².

Важкий воєнний час вимагав також створення будинків дитини, в яких утримувалися немовлята-сироти віком до 3 років. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я, які переважно й опікувалися немовлятами, зобов'язувалися якнайшвидше розгорнути мережу цих дитячих установ. Зокрема, у Вороши-

ловградській області, не зволікаючи, планувалося відкрити будинки дитини на 100 місць, а у Харківській – на 200²⁷³. Результатом копіткої роботи центральних та місцевих органів влади стало розгортання вже на жовтень 1944 р. 64-х будинків дитини з контингентом 3711 дітей²⁷⁴.

На кінець 1944 р. мережа будинків дитини складалася з 69 установ на 4253 ліжкомісця. Загальні відомості про мережу, дислокацію, контингенти, рівень виконання доведених планових завдань по будинках дитини Наддніпрянської та Східної України містить матеріал таблиці 3.1.2²⁷⁵.

Табл. 3.1.2

Мережа та контингент будинків дитини станом на 31 грудня 1944 р.

Область, місто	Кількість установ	Кошторисних ліжок	Фактично розгорнутих	Процент виконання плану
<i>по місту</i>				
Ворошиловградська	2	200	200	100
Дніпропетровська	3	240	240	100
Запорізька	2	130	130	100
Київська	3	160	160	100
Кіровоградська	2	80	60	75
м. Київ	4	525	525	100
Полтавська	3	111	91	82
Сталінська	11	620	588	94,8
Сумська	2	160	120	75
Харківська	4	510	510	100
Чернігівська	1	100	50	50
Всього	37	2836	2674	94,3
<i>по селу</i>				
Ворошиловградська	1	100	42	42
Дніпропетровська	1	70	50	71,5
Київська	1	30	30	100
Кіровоградська	1	70	70	100
Всього	4	270	192	71,1
Разом	41	3106	2866	92,3

Аналіз наведеного у таблиці статистичного матеріалу дозволяє дійти висновку, що виконання планового контингенту по будинках дитини було забезпечено лише в містах Харківської, Ворошиловградської областей, м. Києві та селах Київської та Кіровоградської областей. Що стосується інших регіонів, то у силу об'єктивних та суб'єктивних причин на планові показники вийти не вдалося. Так, по містах Чернігівської області виконання плану становило лише 50 %, Сумської і Кіровоградської – 75 %, а по селах Ворошиловградської області – всього 42 %. Причому, як бачимо, процент виконання по місту значно вищий, ніж по селу: відповідно – 94,3 % і 71,1 %.

У подальші роки мережа будинків дитини стає більш розгалуженою. Наприклад, тоді як на кінець 1944 р. у Київській області (без м. Києва) функціонувало 4 будинки дитини, то на 1 березня 1948 р. вже 7. Контингент цих установ на Київщині зріс з 190 вихованців до 436²⁷⁶. Постановою виконкому Київради № 2301 від 15 жовтня 1948 р. передбачалося збільшити кількість ліжок у Смілянському будинку дитини з 65 до 115, у Черкаському – з 50 до 75²⁷⁷.

Важливе місце в аналізі питань розвитку мережі дитбудинків та будинків дитини належать джерелам поповнення їхнього контингенту. Звісно, він формувався насамперед за рахунок сиріт, напівсиріт, бездоглядних і безпритульних дітей. Але поряд із цим, традиційним, серед контингенту дитустанов було чимало представників й інших соціальних категорій неповнолітніх, причому їхній відсоток в особовому складі був досить значним. Так, по Криворізькому будинку дитини (1945 р.) простежуються такі причини влаштування дітей: смерть батьків – 15, за вироком суду, засудження батьків, позбавлення їх батьківських прав – 14, тяжкі матеріально-побутові умови – 85, хвороба матері – 18, підкинуті – 9, самотні матері – 2²⁷⁸. По Сумському будинку дитини (1945 р.) спостерігаємо таку картину: у 17 – смерть батьків, 8 – вирок суду, 13 – тяжкі побутові умови, 4 – хвороба матері, 89 – матері-одиначки, а 18 – підкинуті²⁷⁹.

Такі джерела поповнення контингенту будинків дитини визначали й строкатість їхнього особового складу за соціальним статусом. Так, на 1944 р. серед вихованців Харківського будинку дитини 12 % були круглими сиротами, 48 % – надійшло з малозабезпечених сімей, а 40 % були підкинуті²⁸⁰. Серед 54 вихованців, що утримувалися у Білоцерківському будинку дитини 55 були сиротами, 20 – напівсиротами, 17 – дітьми матерів-одиначок, у 10 батьки перебували на фронті і лише 1 дитина мала обох батьків²⁸¹.

Щодо джерел поповнення контингенту дитбудинків, то йшлося переважно (хоч і не винятково) про бездоглядних і безпритульних дітей, більшість з яких були сиротами. Їхнім влаштуванням в основному займалися органи НКВС (МВС). Наприклад, у жовтні 1950 р. у дитбудинки Полтавщини загалом прибуло 470 дітей, у тому числі: від дитприймальників-розподільників – 27, районних комісій по боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю – 315, місцевих органів охорони здоров'я – 12²⁸².

Чимало неповнолітніх прибувало до дитбудинків з будинків дитини та з інших дитбудинків. Так, у дитбудинки Полтавської області упродовж 1950 р. прибуло 112 колишніх вихованців будинків немовлят та 803 дитини – з інших дитбудинків²⁸³.

Основу контингенту дитбудинків НКО (МО) здебільшого становили сироти і напівсироти. Наприклад, на початку 1948 р. серед вихованців дитбудинків Полтавщини налічувалося 3198 круглих сиріт і 1214 напівсиріт (у т. ч. 1282 дітей загиблих фронтників)²⁸⁴.

Здебільшого в дитустановах НКО (МО) витримувався встановлений нормативними документами віковий діапазон вихованців, але так було не повсюдно. Скажімо, через брак приміщень у дитбудинках Полтавщини у 1944–1945 рр. досить часто утримувалися найменші діти, що мали становити контингенти будинків дитини²⁸⁵. Зворотна картина спостерігалася у будинках дитини, де часом утримувалися діти віком понад 3 роки. Так, постановою виконкому Київської облради депутатів трудящих № 2311 (1948 р.) було

передбачено направлення 186 дітей-переростків будинків дитини у дитбудинки області. Відповідним органам суворо наказувалося не допускати подібного у майбутньому²⁸⁶.

У будинках дитини вихованці згідно з нормативними документами поділялися на такі вікові групи: 1) грудна; 2) повзункова; 3) середня; 4) старша²⁸⁷. У дитбудинках, особливо змішаного типу, виокремлювалися вихованці дошкільного й шкільного віку. При цьому серед останніх виділялися представники дитячого, підліткового та, як виняток, раннього юнацького віку²⁸⁸.

Так, у дитбудинках Полтавщини на початку 1948 р. утримувалося 806 дітей віком до 7 р. (18,3 %), 2608 – до 11 р. (51,1 %), 859 – 12 – 14 р. (19,4 %) і 139 – понад 14 р. (3,2 %)²⁸⁹.

На відміну від міських шкіл, у дитбудинках застосовувався принцип формування контингенту на різностатевій основі. Так, на 1945 р. серед 1948 вихованців дитбудинків різних типів Полтавщини налічувалося 1442 хлопчики і 806 дівчаток²⁹⁰. Тенденція переважання хлопчиків у особовому складі зберігалася й у наступні роки. Наприклад, у дитбудинках Полтавської області на 1948 р. утримувалося 2426 хлопчиків і 1986 дівчаток²⁹¹. Пояснення такого явища слід, очевидно, шукати в меншій схильності дівчаток до бродяжництва.

За національним складом переважали українці. Так, серед 4412 вихованців дитбудинків Полтавщини було 3384 українці (87,2 %), 456 росіян (10,3 %) і 112 представників інших національностей (2,5 %)²⁹². У формуванні контингенту дитустанов часом спостерігалися службові зловживання, відступ від вимог нормативних документів. Такі факти були, зокрема, виявлені спеціальною комісією Міносвіти УРСР у грудні 1946 р. Так, в Олексіївському спецдитбудинку Сталінської області до складу вихованців було зараховано 9 дітей співробітників, у тому числі й двох – директора цього закладу. У спецдитбудинку ім. Дзержинського незаконно утримувалося 16 дітей працівників установи²⁹³.

Слід підкреслити, що більшість дітей, зарахованих у дитустанови, були ослабленими і мали різні, у тому числі й інфекційні, захворювання. Так, аналіз стану здоров'я дітей, які

стали вихованцями Харківського будинку дитини за 1944 р. показує, що 74,4 % немовлят страждали на дистрофію, 60 % – рахіт. Понад 80 % новоприбулих дітей були вражені різними шкірними хворобами, а чимало з них хворіли гіпотрофією 2 і 3 ступеня та туберкульозом у різних формах²⁹⁴.

Перспективи подальшого влаштування вихованців дитустанов були різними. Так, направлення вихованців будинків дитини до дитбудинків очікувало далеко не всіх. Про це, зокрема, засвідчують дані про рух дітей по будинках дитини Харківщини у 1945 р. У цій області 453 немовлят було повернуто батькам, які прийшли з фронту, 83 – усиновлено, 124 – передано у лікарні і лише 65 з досягненням відповідного віку направлено до будинків Наркомату освіти²⁹⁵.

Із вибулих у 1948 р. 70 вихованців будинків дитини Київщини було повернуто у сім'ї 25, усиновлено – 8, влаштовано на цілодобове перебування у дитясла – 11, передано на патронат – 4, а тільки 22 поповнили контингент дитбудинків Міносвіти²⁹⁶.

Що стосується вихованців дитбудинків, то вони з досягненням відповідного віку направлялися на навчання, працевлаштовувалися, переводилися в інші дитбудинки (наприклад, з дошкільного у шкільний) чи, рідше, віддавалися на патронат, передавалися батькам, які віднаходилися. Так, у 1950 р. з дитбудинків Полтавщини вибуло на навчання у середні спеціальні і вищі навчальні заклади 16 вихованців, у школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища – 360, повернуто батькам чи родичам – 301, переведено до інших дитбудинків – 941, влаштовано на патронат – 3²⁹⁷.

Неадаптованість колишніх вихованців дитбудинків до самостійного життя поза колективом спричинила непоодинокі випадки їхнього повернення назад в установу. Така ситуація була типовою для більшості дитбудинків і з цієї причини в них утримувалося чимало переростків. Отже, дитбудинки різних типів Наркомату (Міністерства) освіти та будинки дитини Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я відіграли справді вирішальну роль у влаштуванні долі дітей, позбавлених батьківського піклування.

3.2 Умови утримання вихованців дитбудинків та будинків дитини

Для розуміння особливостей функціонування спеціальних дитячих установ означеного періоду слід звернутися до всебічного аналізу умов утримання їхніх вихованців. Адже на них наклали відбиток суперечливі та неймовірно тяжкі воєнний і повоєнний часи.

Наявна мережа дитбудинків та будинків дитини не відповідала кількості безпритульних дітей, тому спостерігалася надзвичайна переповненість цих закладів. Про це красномовно свідчать дані по дитбудинках Харківської області станом на 1945 р. Так, у розрахованому на утримання 75 дітей Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у Краснодарському ці показники становили відповідно 75 і 125, у Куп'янському – 200 і 300, Харківському 152 і 170. Таке ж становище спостерігалось і в дитбудинках інших областей УРСР²⁹⁸.

Переважно з об'єктивних причин у дитустановах не дотримувалися нормативних вимог «Інструкції про санітарний режим дитячих будинків» щодо забезпечення необхідною житловою площею вихованців. Так, перевіркою дитбудинків Полтавщини в лютому 1948 р. встановлено, що за чинної санітарної норми спальних приміщень – 2,5 м² на вихованця²⁹⁹, цей показник реально становив у Карлівському дитбудинку – 2,2, Свиридівському – 2,1, Великосорочинському – 1,9, Золотоніському, Чорнухівському, Зіньківському та Гадяцькому – по 1,7, Лубенському, Мирогордському, Крюківському і Пирятинському – по 1,6, Кобиляцькому і Комишнянському – по 1,5, Солоницькому і Михайлівському – по 1,3, Полтавському – 1,25, Новосанжарському – 1,2, Семенівському і Яхницькому – по 1,1 м² на особу. З 32 дитбудинків, які були піддані перевірці в цій області, лише у 5 (15,6 %) площі спалень відповідали нормативним вимогам³⁰⁰. Ще й на 1950 р. у дитбудинках Полтавщини не вистачало спальних приміщень загальною площею 1362 м²³⁰¹.

У Черкаському дитбудинку № 2 в 1948 р. на одного вихованця припадало лише 1,4 м² у спальних приміщеннях і 0,7 м² – у робочих кімнатах (за санітарної норми останньої – 1,1 м²)³⁰².

Для зменшення напруги із забезпеченням вихованців ліжкомісцями у ряді дитустанов вживали різноманітних заходів задля розширення корисних площ. Для прикладу, у 1949 р. за рахунок ремонтних робіт наявних дитбудинків Запорізької області було додатково введено 200 місць³⁰³. Загалом же по дитбудинках Наддніпрянщини та Сходу було в такий спосіб збільшено корисні площі на 1050 м²³⁰⁴. У зв'язку з введенням у дію нових дитустанов проводилося деяке розвантаження особового складу існуючих. Однак повністю проблему забезпечення вихованців корисною площею згідно з чинними санітарними нормами вирішити не вдалося.

На січень 1949 р. вихованці дитустанов у середньому користувалися такою спальною площею: у Полтавській області – 2,2 м², Дніпропетровській – 2,1 м², Запорізькій – 2 м², Харківській – 1,9 м², Сумській – 1,4 м². Як бачимо, проблема забезпечення спальними приміщеннями згідно з нормативними вимогами залишалася не вирішеною в окремих областях, хоча середньоукраїнський показник з цієї позиції становив уже 2,6 м²³⁰⁵. Слід враховувати також і ту обставину, що у зимовий період корисні площі зазвичай скорочувалися з метою економії палива.

Досить часто спостерігалось нецільове використання приміщень чи їх сполучення. Через нестачу робочих кімнат вихованці шкільного віку дитустанов виконували домашні завдання у спальних приміщеннях³⁰⁶.

Внаслідок відсутності достатніх площ їдалень (по 0,6 м² на вихованця за нормами) поширеним явищем стало використання спалень для прийому дітьми їжі³⁰⁷. Це створювало передумови для погіршення медико-санітарної ситуації і викликало значні ризики для здоров'я вихованців.

Через хронічний брак спальних приміщень та ліжок, велику скупченість дітей у більшості дитбудинків вихованці спали по двоє-троє в одній постелі чи навіть розташовувалися на

підлозі³⁰⁸. Це негативне явище мало місце й на кінець періоду, що досліджується. Так, у 1950 р. по двом на одному ліжку спало 1030 вихованців дитбудинків Харківської області, 1000 – Київської, 705 – Дніпропетровської, 490 – Сумської, 454 – Полтавської і 298 – Сталінської³⁰⁹.

Дотримання норм особистої гігієни вихованцями дитячих будинків унеможлиблювалося нестачею, а то й відсутністю лазень. Так, на 1949 р. у Сумській області в 26 із 38 дитячих будинків були відсутні лазні, Полтавській у 11 – з 31, Ворошиловградській у 20 – з 28³¹⁰. Цю проблему частково вирішували за рахунок користування міськими та районними лазнями, що загалом не вписувалось у чинні санітарні приписи.

Бракувало також приміщень ізоляторів, санпропускників, а в будинках дитини – т. з. «горщиків»³¹¹. У документах за результатами перевірок зазначалося, що в деяких кімнатах багатьох дитустанов відсутні віконні кватирки. З цієї причини можливості провітрювати приміщення не було, чим грубо порушувалися нормативні вимоги³¹².

Багато дитбудинків та будинків дитини розташовувалося у будівлях, які абсолютно не відповідали вимогам до установ такого типу, а їх ремонти проводили абияк. Так, комісією Міністерства охорони здоров'я, що в березні 1948 р. перевіряла роботу будинку дитини у с. Піски Лохвицького району Полтавської області, було констатовано абсолютну невідповідність санітарно-гігієнічних умов утримання дітей чинним нормативним вимогам. Приміщення, що складалося лише з 8 невеликих кімнат на 48 дітей, не було відремонтоване належним чином, розташовувалося біля двох проїзних доріг. Територія установи не мала загорожі, що створювало пряму загрозу життю дітей. За результатами роботи комісії було рекомендовано закрити цю установу як таку, що не здатна у такому стані виконувати своє функціональне призначення³¹³.

Вихованці Смілянського спецдитбудинку № 1 (швидше за все з ініціативи співробітників установи) звернулися у червні 1947 р. з листом до Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова, в якому повідомляли, що їхня установа розташована біля заліз-

ничної станції, не має паркана, тому зелені насадження та квітники нищаться. Мало місце й викрадання належного дитбудинку майна. Діти просили керівників українського уряду виділити для спорудження паркану 40 м³ дощок та 250 кг цвяхів, позаяк їхні звернення до місцевої влади залишилися без реагування³¹⁴.

Через відсутність необхідних матеріалів, поточні ремонти дитустанов проводилися нерегулярно й неякісно. Обстеження 19 будинків дитини у 1944 р. виявило, що лише 8 із них були хоч якось відремонтовані. Особливо катастрофічні умови утримання дітей зафіксовано в будинку дитини м. Полтави, який розташовувався у двох невідремонтованих маленьких кімнатках при дитячих яслах № 1³¹⁵. Украв неадекватно були проведені ремонтні роботи в дитбудинках Дніпропетровської і Кіровоградської областей³¹⁶. На кінець 1948 р. не завершили заплановані ремонти у 8 дитбудинках Дніпропетровської області (20,5 % від загальної кількості), у 4 – Сумської, Харківської і Чернігівської (12,5 %, 9,5 %, 22,2 % відповідно), у 3 – Київської та Кіровоградської (5,6 %, 17,6 % відповідно) і у 2 – Сталінської (3,3 %) ³¹⁷.

Через нестачу скла багато вікон у дитустановах не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40–50 % закладалися цеглою чи забивалися фанерою³¹⁸. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень, негативно впливало на зір вихованців. Освітлення більшості установ, особливо розташованих у сільській місцевості, у темний час доби здійснювалося гасовими лампами, що не забезпечувало належного його ступеня і створювало небезпечні ризики. До того ж, гасників постійно не вистачало, вони виділялися за спеціальною рознарядкою, яка не відповідала потребам дитустанов. На IV квартал 1948 р. спеціальною урядовою постановою передбачалося виділити для дитбудинків Ворошиловградської області 660 гасових ламп, Дніпропетровської – 1020, Київської – 1350, Кіровоградської – 450, Полтавської – 930, Сталінської – 1530, Сумської – 900, Харківської – 1080, Чернігівської – 540³¹⁹. Однак на практиці заплановані обсяги поставок вдалося виконати не в усіх регіонах.

Проблеми дитустанов значною мірою загострювалися з приходом зими. Підготовка приміщень до зимового періоду у багатьох дитбудинках і будинках дитини велася незадовільно. Зокрема, герметизація приміщень через нестачу матеріалів проводилася абияк, запаси палива були мізерними. Так, на початок паливного сезону 1944–1945 рр. у дитбудинки Харківської області ще не було завезено 3689 складометрів дров (нестача – 69,6 % до потреби), Ворошиловградської – 1330 т вугілля (81,3 %), Сталінської – 3876 т (88,8 %) ³²⁰.

Станом на грудень 1948 р. не було завезено планової норми палива у 30 дитбудинків Київської області (56,6 % від їхньої загальної кількості), 18 – Полтавської (56,2 %), 17 – Харківської (40,5 %), 12 – Сталінської (20,3 %), 10 – Дніпропетровської (25,6 %), 6 – Сумської (18,8 %), по 5 – Запорізької і Чернігівської (11,9 % і 27,7 % відповідно), 3 – Ворошиловградської (10 %) і 2 – Кіровоградської (11,8 %) ³²¹.

З причин незадовільної підготовки дитустанов до роботи у зимовий період, їхні приміщення були надзвичайно холодними і незрідка траплялося, що діти навіть спали одягненими.

Досить напруженою була ситуація із забезпеченням дитустанов меблями. Так, у жовтні 1944 р. дефіцит ліжок по дитбудинках Сталінської області становив 1108 одиниць (24,8 % до потреби), столів – 879 (78,8 %), стільців – 3676 (89 %) ³²².

У дитустановах Запорізької області у 1945 р. не вистачало 1384 ліжка, зокрема, в Мелітопольському дитбудинку, розрахованому на 40 вихованців, налічувалося лише 18 ліжок, а у Білозерському, де утримувалося 150 дітей ліжок не було взагалі ³²³.

Узагальнювальні дані про забезпечення дитбудинків Наддніпрянщини та Сходу УРСР твердим інвентарем на осінь 1944 р. містить матеріал таблиці 3.2.1 ³²⁴.

**Стан забезпечення твердим інвентарем дитбудинків УРСР
станом на 20 жовтня 1944 р.***

Область	Кількість дітей		Кількість ліжок			Кількість столів			Кількість стільців		
	за планом	фактично	потреба	фактично	не-стача	потреба	фактично	не-стача	потреба	фактично	не-стача
Ворошиловгр.	2010	2009	2010	800	1201	525	216	309	2010	418	1592
Дніпропетр.	2940	2237	2940	2020	920	735	212	523	2940	561	2379
Запорізька	1920	1310	1920	1284	636	480	118	362	1920	145	1715
Київ	1015	924	1015	673	342	254	224	30	1015	641	374
Київська	3365	2766	3365	2144	1221	900	300	600	3365	900	2465
Кіровоградська	1820	1026	1820	441	1379	455	111	344	1820	112	1708
Полтавська	3130	1630	3130	1410	1720	783	207	576	3130	312	2818
Сталінська	4465	3545	4465	3357	1108	1116	237	879	4465	489	3976
Сумська	2200	1486	2200	1297	903	550	143	407	2200	566	1634
Харківська	3523	3471	35233	2260	1260	881	345	536	3523	669	2854
Чернігівська	1550	670	1550	334	1166	389	69	320	1550	70	1480
Харківська	3523	3471	35233	2260	1260	881	345	536	3523	669	2854
Чернігівська	1550	670	1550	334	1166	389	69	320	1550	70	1480
Всього	27938	21074	59648	16020	11856	7068	2182	4886	27938	4883	22995

* За санітарними нормами передбачалося забезпечення стільцем кожної дитини, а столами з розрахунку 1 на 4 дитини.

Як випливає з матеріалу таблиці, практично у дитбудинках усіх областей спостерігалася досить велика нестача найнеобхідніших меблів. Особливо незадовільно складалася ситуація із забезпеченням стільцями і столами. З цієї причини вихованці змушені були готувати уроки чи гратися, сидячи на ліжку, підлозі або навстоячки. Украв майже в розпорядженні дитбудинків було шаф і тумбочок. Тому свої особисті речі вихованці зберігали під матрацами, одяг вішали на бильця ліжок³²⁵.

У всіх без винятку дитустановах бракувало кухонного посуду. Вихованці будинків дитини та дошкільних дитбудинків не мали достатньої кількості нічних горщиків, іграшок тощо. Так, вихованці Черкаського будинку дитини були забезпечені горщиками лише на 50 % до потреби, а Смілянського – на 44 %. Бракувало й теплих ковдр та спальних мішків для сну немовлят на свіжому повітрі. Наприклад, у Черкаському будинку дитини їх налічувалося лише 20³²⁶.

Не набагато кращим був стан забезпечення м'яким інвентарем. Так, на 20 жовтня 1944 р. забезпеченість дитбудинків областей Наддніпрянської і Східної України матрацами становила 43,3 % до потреби, ковдрами – 35 %, наволочками – 34,3 %, простирадлами – 32,7 % (див. додаток У). Особливо невтішною виглядала картина по м'якому інвентарю у дитбудинках Київської, Дніпропетровської та Сталінської областей. Наприклад, у дитустановах Сталінської області не вистачало до нормативних потреб 2755 матраців, 3217 ковдр, 5911 наволочок і 4976 простирадл³²⁷.

Не були забезпечені вихованці дитустанов й елементарними засобами особистої гігієни. Так, у дитячому будинку № 3 м. Слов'янська Сталінської області, по суті, зовсім не було рушників, серветок, носових хустинок, мила. У всіх будинках дитини не вистачало пелюшок³²⁸.

Через хронічну нестачу постільної білизни стало поширеним явищем порушення термінів її зміни. За спостереженнями органів санітарного нагляду в деяких дитячих будинках білизна у вихованців мінялася один раз у три тижні³²⁹, тоді як за нормативними вимогами це мало робитися через кожні

10 днів³³⁰. Переважна більшість дітей мала лише по одній парі постільної білизни³³¹.

Через непорядкованість та відсутність засобів дератизації приміщення дитячих установ буквально кишіли мишами та пацюками. Як засвідчують спогади колишніх вихованців дошкільних дитбудинків та будинків дитини, досить частими були випадки, коли у нічний час пацюки травмували маленьких дітей, обгризаючи їм вуха, носи, пальці рук і ніг. Часом діти самі винаходили різні способи захисту від нашествия гризунів. Колишня вихованка Черкаського спецдитбудинку № 1 повоєнного періоду Т. М. Герасименко згадує: «Кожний вихованець після вечері приносив у спальню щось їстівне. Перед сном ми сідали на підлозі колом і клали їжу. Тоді з нір вибігали пацюки. З цікавістю ми спостерігали за ними і просили, щоб уночі вони не гризли вухка маленьким дітям. А ще ми захищали малюків тим, що клали їх спати біля себе»³³². У харчоблоках та спальних приміщеннях було багато тарганів та клопів, засобів боротьби з якими хронічно не вистачало.

Вихованці дитустанов не в повному обсязі були забезпечені одягом, взуттям, особливо це стосувалося зимової екіпіровки. А тому взимку вони або взагалі не гуляли, або ж носили одяг по черзі³³³. Для прикладу, у вихованців Афанасієвського дитбудинку Перещепинського району (Дніпропетровщина) не вистачало 145 зимових пальт, 60 шапок, 160 пар черевиків, 50 пар калош³³⁴. Часто-густо наявні одяг та взуття не відповідали розмірам дітей³³⁵.

Така ситуація була типовою майже для всіх дитустанов. Для прикладу, вихованці дитбудинків Сталінської області були забезпечені пальтами лише на 40,5 % до потреби, костюмами – 50,2 %, нагільною білизною – 27,8 %, взуттям – 42,8 %³³⁶. Загалом же по дитбудинках УРСР станом на кінець 1944 р. 47 % вихованців не мали теплового верхнього одягу, 48 % – взуття (див. додаток Ф)³³⁷.

У наступні роки забезпечення вихованців дитустанов м'яким інвентарем і одягом дещо поліпшилося, однак не настільки, щоб можна було твердити про остаточне вирішення цієї болючої проблеми.

Умови воєнної та повоєнної доби загострили проблему харчування вихованців дитячих будинків. Ще 1 вересня 1943 р. постановою РНК СРСР «Про поліпшення роботи дитячих будинків» було затверджено єдині норми забезпечення продуктами харчування вихованців дитячих будинків³³⁸. На харчування одного вихованця спеціального дитячого будинку виділялося 7 крб на день, але фактично використовувалося 2–3 крб, а на вихованця дитбудинку звичайного типу призначалося щоденно 4,46 крб, а витрачалося не більше 1,20 – 2,20 крб³³⁹. Уже з поданих цифрових даних ми можемо зробити висновок, що харчування вихованців дитбудинків було недостатнім, але для його обґрунтування звернемося до конкретних фактів. Так, у раціоні вихованців багатьох дитбудинків м'ясо, молоко, жири були майже повністю відсутніми, а крупи замінялися картоплею³⁴⁰. Костянський дитячий будинок Дніпропетровської області у серпні 1944 р. одержав 71 банку консервів, а такі продукти, як крупи, картопля, жири, цукор, фрукти, овочі не надійшли зовсім. Також практично всі дитбудинки Дніпропетровської області у вказаний період не одержували м'яса, риби, жирів, цукерок, чаю, кави³⁴¹.

Час був досить скрутним і тому торговельні підприємства не змогли повністю отоварювати фонди харчових продуктів для дитячих будинків. Так, Краснодонський спеціальний дитбудинок у першому кварталі 1944 р. недоодержав 173 кг крупи, 220 кг м'яса, 40 кг цукру. До дитбудинків Полтавській області до 15 лютого зовсім не надходило цукру. 5-й Київський дитбудинок замість замовлених 350 кг хліба насправді одержав 174 кг³⁴².

Вихованці дитбудинків Чернігівської області у третьому кварталі 1944 р. недоотримали 720 кг м'яса і риби (41 %), 495 кг жирів (63 %). У цей же період жодного кілограма жирів і цукру не надійшло в дитбудинки Сталінської області, а м'яса й риби – Кіровоградської. Деякі дитбудинки Кіровоградщини по 10–15 днів не отримували хліба³⁴³.

Проблеми з постачанням продовольства у дитустанови спостерігались і в повоєнний період (див. додаток X). Так, у 1947 р. дитбудинкам Полтавщини торговельними організаціями було

недодано 106 200 штук яєць і 11 855 кг молока³⁴⁴. У листопаді 1947 р. дитбудинки м. Полтави одержали всього 20 % молока до потреби, інші ж дитбудинки області змушені були взагалі виключити цей цінний продукт з меню³⁴⁵.

Зрозуміло, ситуацію із забезпеченням продовольчою сировиною дитустанов ускладнював голод 1946–1947 рр. Але до честі владних структур у центрі та на місцях, вони зробили все від них залежне, аби мінімізувати негативний вплив цієї трагічної події на стан харчування вихованців спецзакладів.

На 1949 р. у багатьох областях мали місце перебої в забезпеченні дитячих будинків сортовим борошном, білим хлібом, крупами, макаронами, яйцями та іншими товарами. У вересні цього ж року були допущені перебої у постачанні Лебединського дитбудинку хлібом³⁴⁶. Не одержали макаронів, сухофруктів, повидла, риби, сиру, сметани ряд дитбудинків Полтавщини у другому півріччі 1950 р.³⁴⁷.

Дитустановам зазвичай поставлялося несортове борошно (ячмінне, кукурудзяне, житнє). Частими були випадки, коли надходили неякісні харчові продукти. Такі факти, зокрема, були зафіксовані у 1948 р. по Комишнрянському (зіпсоване м'ясо) і П.-Роменському (неякісна крупа) дитбудинках³⁴⁸.

Досить поширеною була практика, коли дитячим спецзкладам надходили альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла – рослинна олія, м'яса – яєчний порошок, цукру – печиво, круп – картопля, рису та манної крупи – пшоно та бобові тощо³⁴⁹. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитустанов включалися соя, дріжджі, рибне борошно, мальгоза³⁵⁰. Для харчування утриманців Смілянського будинку дитини у 1945 р. широко використовували лісові ягоди, жолуді та каштани³⁵¹.

З означених вище причин меню харчування вихованців дитустанов було надзвичайно малокалорійним, одноманітним, страви були несмачними і переважно заправлялися лише олією. Лікарі-дієтологи вкрай незадовільно контролювали стан

харчування у дитбудинках, добовий харчовий раціон на калорійність та якість перевірялися лише від випадку до випадку³⁵².

Для підтвердження тези про незадовільне харчування вихованців дитустанов, наведемо приклад типового денного меню Сергівського дитбудинку (Полтавщина, 11 березня 1946 р.): сніданок – кисла капуста з цибулею і чай; обід – щі по-вегетаріанському і каша пшоняна з олією; вечеря – суп з квасолею³⁵³. По Черкаському дитбудинку № 2 (28 листопада 1948 р.): сніданок – картопля і чай з повидлом, обід – борщ і макарони, вечеря – суп пшоняний³⁵⁴. Дещо різноманітнішим і калорійнішим було меню спецдитбудинків та окремих будинків дитини, проте й воно не повністю відповідало санітарним нормам. У ці установи неритмічно постачалися білий хліб, молоко, м'ясо, яйця, по пів року не надходили сир, сметана³⁵⁵.

Для запобігання дистрофії та рахіту згідно з санітарними нормами передбачалося щоденне вживання дітьми визначеної кількості риб'ячого жиру та полівітамінів. Однак фондів цих цінних добавок здебільшого бракувало³⁵⁶.

Досить важливим було питання забезпечення малят грудного віку материнським молоком. Для цього в штати будинків дитини вводилися годувальниці, кожна з яких обслуговувала двох немовлят³⁵⁷. У зв'язку з нестачею цих специфічних співробітниць, для створення необхідної бази харчування грудних дітей використовувалося донорське материнське молоко, яке надходило з пологових будинків, дитячих консультативних поліклінік і від населення. Так, у серпні 1945 р. при Харківському будинку дитини було організовано донорський пункт материнського молока, що складався з 10 ліжок. У жовтні їхня кількість була доведена до 13, що дало змогу значною мірою вирішувати проблему із забезпеченням установи донорським молоком. Лише за один квартал його було одержано 250 л³⁵⁸. У Смілянський будинок дитини за 1950 р. надійшло 7903 л донорського материнського молока. Для запобігання захворювань донорське грудне молоко згідно з санітарними нормами піддавалося стерилізації³⁵⁹.

Однак загалом забезпечення немовлят з контингенту будинку дитини материнським молоком було недостатнім. Це мало негативні наслідки для фізичного розвитку та здоров'я малюків.

Одним із джерел для поліпшення харчування та побуту вихованців дитустанов стало створення при них підсобних господарств, що передбачалося відповідною постановою РНК УРСР від 17 травня 1944 р.³⁶⁰. На її виконання, наприклад, у Полтавській області організовано підсобні господарства при 14 дитбудинках. За ними закріплювалися земельні ділянки загальною площею 697,6 га (від 5 до 106 га на дитячий заклад), з них ріллі – 427,4 га, саду – 77,06 га, сінокосів – 114,6 га, лісу – 68,7 га. На виділених площах висіяли 51,7 га озимих культур. У дитячих будинках Полтавщини утримувалося 71 голова коней, 6 пар биків, 46 голів корів, 36 – іншої рогатої худоби, 162 – свиней, 25 – кролів, а також 141 – бжолосім'я. У розпорядженні Криничанського дитячого будинку (Дніпропетровщина) перебувало 140 га землі, млин, 2 трактори, 7 голів робочих коней, 2 воли, 3 корови, 51 свиня, а Новомосковського дитбудинку – 74 га землі, 15,5 га саду, 4 коней, 4 лоша, 30 курей, 60 курчат і 92 вулики³⁶¹.

Земля в основному оброблялася, а живність доглядалася силами дітей та співробітників дитячих будинків, а також при допомозі колгоспів, МТС. Як згадують колишні вихованці, у літній час вони працювали в полі, починаючи з п'ятої години ранку і майже до обіду. Здебільшого всі роботи виконувалися вручну. Лише окремі дитбудинки мали свою власну сільськогосподарську техніку³⁶².

Велику допомогу як в організації, так і подальшому утриманні підсобних господарств надавали шефи. Так, у Краснодонському дитбудинку Ворошиловградської області, місцеві колгоспи в 1946 р. допомогли засіяти 60 га зернових культур, відвели 70 га сінокосу, подарували 15 поросят і свиней, птицю. Золотоніський спеціальний дитячий будинок отримав від шефа (військової частини) двоє коней³⁶³.

Підсобні господарства відігравали досить важливу роль в організації життя вихованців дитячих будинків, вони давали впевненість у завтрашньому дні і можливість розраховувати на власні сили. На республіканській нараді з питань боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю директор Харківського дитбудинку ім. Дзержинського повідомив, що установа на 1946 р. має у своєму розпорядженні 30 га фруктового саду, 40 га – орної землі, багато живності і завдяки цьому повністю забезпечує свої потреби у продуктах харчування³⁶⁴.

Розміри підсобних господарств дитбудинків УРСР у 1944 р. ілюструє матеріал таблиці 3.2.2.

Табл. 3.2.2

Стан підсобних господарств дитбудинків УРСР на 1944 р.

Області	Землі га	Корів	Коней	Свиней	Птиці	Вуликів	Волів	Тракторів	Примітки
Київська	196	20	24	5	50		8		
Харківська	948	23	41	17	175	45	2	4	
Ворошиловградська	251	16	13	5	35		6		
Сталінська	735	35	16		120	98	1	2	13 кіз
Полтавська	426	22	41	29	121	125			
Сумська	406	6	1	1					
Чернігівська	180	3	4	2	40				
Дніпропетровська	1004	8	10	44	35	невід.	4		Відом. не повні
Запорізька	737		4				8		150 овець
Кіровоградська	480	4	6	10					Відом. не повні
Всього	5363	137	160	113	576	268	29	6	

Як впливає з наведених у таблиці даних, які мають дещо неповний характер, у розпорядженні дитбудинків 10 областей Наддніпрянської та Східної України перебувало 5363 землі, 113 свиней, 137 корів, 576 голів птиці, 268 вуликів. Для ведення

господарства використовувалося переважно живе тягло – 29 волів та 160 коней. Що стосується техніки, то її мали лише дитустанови Харківської та Сталінської областей. Отже, в усіх інших установах переважала ручна праця.

Восени 1944 р. у підсобних господарствах дитбудинків Наддніпрянщини та Сходу УРСР було зібрано сумарно 886,2 т зернових культур, 295,7 т насіння сояшника, 976,9 т картоплі, 877,4 т інших овочів³⁶⁵. Безумовно, це стало вагомим додатком до харчових ресурсів дитустанов (див. додатки Ц, Ч).

Проблеми забезпечення дитячих закладів певною мірою вирішувалися завдяки шефській допомозі громадських організацій, благодійництву. Так, місцеві організації товариства Червоного Хреста Полтавщини передали у 1944 р. для Гадяцького дитбудинку 106 л молока, 600 шт. яєць, 13 кг сухофруктів, 44 м полотна, для Лохвицького – 70 кг пшона, 105 кг квасолі, 500 шт. яєць, 24 м полотна³⁶⁶.

Комсомольці Донбасу у 1945 р. направили до дитячих будинків області 30 тис. м мануфактури, 500 комплектів постільної білизни³⁶⁷. Комсомольськими організаціями Дніпропетровської області у 1945 р. для дитустанов було зібрано 2121 штуку посуду, 591 матрац, 354 подушки, 81 простирадло, 238 рушників, 79 т зернових культур, 22 т борошна, 1892 кг сухофруктів, 21 кг меду, 12 т бобових, 1332 шт. яєць³⁶⁸.

Не обходили ці справи стороною й піонерів. Так, члени піонерської організації Перещепинського району (Дніпропетровщина) взяли шефство над місцевим Афанасієвським дитячим будинком. Тільки піонери с. Андріївка зібрали і передали вихованцям дитячих будинків 1400 крб і 140 кг сушених фруктів³⁶⁹.

Для координації зусиль громадськості з питань допомоги дитбудинкам при них створювалися піклувальні ради. Позитивний досвід роботи у цьому плані в 1950 р. було нагороджено у Золотоніському, Кобиляцькому спеціальних та Антипівському, Вельбівському та Миргородському загальних дитбудинках (Полтавщина)³⁷⁰.

Попри труднощі воєнного та повоєнного часу проводилися й заходи з оздоровлення вихованців дитустанов, особливо у літній період. Оздоровлення проходило різними шляхами: частина дітей направлялася в загальні оздоровчі санаторії місцевого та республіканського значення, або їх перевозили у повному складі у літній час на дачі, що належали дитустановам. Організовувалися й піонерські табори³⁷¹. Проте здебільшого оздоровлення проходило на місці утримання дітей і зводилося лише до організації так званого «посиленого» харчування та проведення певних лікувально-профілактичних заходів³⁷².

Однак і в оздоровчий період зберігалася практика недопоставок продуктів харчування у дитустанови. Так, влітку 1944 р. Дідівському дитбудинку Чернігівської області було надано 71 % запланованих фондів м'яса і риби, 20 % яєць, 83 % круп і макаронів, 71 % цукру³⁷³.

У повоєнний період на оздоровлення дітей виділялися вже дещо більші кошти, що дозволило організувати його на більш високому рівні. Так, у 1946 р. для літнього оздоровлення вихованців дитустанов Полтавщини виділено 1140 тис. крб³⁷⁴. У літній час 1947 р. по 10 областях Наддніпрянської та Східної України та м. Києву було оздоровлено 26 400 вихованців дитбудинків і 4750 – будинків дитини³⁷⁵.

Значно перевиконали планові показники з оздоровлення дітей у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Сталінській і Сумській областях З іншого боку, у підсумкових документах партійних органів констатувалися суттєві недоліки у проведенні оздоровчої кампанії в Київській області, де план було виконано всього на 65 % та Харківській – на 50 %³⁷⁶.

Прямим наслідком неймовірних труднощів воєнного і повоєнного часу та незадовільних умов утримання стали масові захворювання у середовищі вихованців дитустанов. Перевантаженість цих установ, недотримання елементарних санітарних норм призводило до поширення педикульозу, шкірних та інфекційних захворювань. Так, у

Комишевському дитбудинку Запорізької області завошивленість дітей у жовтні 1945 р. сягала 100 %.

Чимало вихованців, вражених коростою, спали на одному ліжку з здоровими дітьми, що спричиняло розповсюдження цього захворювання. Спалах епідемії корости у Тростянецькому дитбудинку на Сумщині викликала недбалість персоналу: хворих дітей купали разом із здоровими³⁷⁷.

Зустрічалися навіть випадки венеричних захворювань серед вихованців дитустанов. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 м. Києва було виявлено 22 хворих на гонорею³⁷⁸. 2 вихованці Запорізького будинку дитини були вражені вродженим сифілісом³⁷⁹. Досить поширеними були такі небезпечні хвороби, як кір, скарлатина, тиф, трахома, коклюш, паротит, дифтерія, вітряна віспа, цинга та ін. Результатом незадовільного харчування вихованців дитустанов стали масові захворювання на рахіт, дистрофію, дизентерію та всілякі шлунково-кишкові розлади³⁸⁰.

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювань на туберкульоз. Так, комісією охорони здоров'я було виявлено, що 40 % з обстежених вихованців дитбудинків були тубінфікованими, серед них 925 дітей мали відкриту форму туберкульозу³⁸¹. У 1948 р. 43 % вихованців Смілянського дитбудинку виявилися тубінфікованими³⁸².

Загальне уявлення про рівень захворюваності вихованців дитбудинків можна дістати з даних медичних обстежень за 1949 р. З обстежених у Полтавській області 5280 дітей було виявлено 163 хворих на стригучий лишай, 123 – коросту, 113 – піодермію, 67 – туберкульоз легень, 26 – кістковий туберкульоз, 4 – трахому, 163 – грип, 16 – скарлатину, 12 – вітрянку, 8 – коклюш, 12 – кір, 3 – дифтерію³⁸³.

На Чернігівщині у цей же період було оглянуто 3584 дитини, з них виявлено у 505 осіб – стригучий лишай, 292 – малярію, 282 – коросту, 156 – піодермію, 29 – трахому, 14 – туберкульоз легень, 10 – туберкульоз інших форм, 7 – ревматизм, 4 – венеричні захворювання. За високий рівень захворюваності вихованців адміністрація дитбудинків притягувалася

до юридичної відповідальності. Так, лише за грудень 1947 р. з цієї причини було оштрафовано 9 директорів дитбудинків Запорізької області³⁸⁴.

Не кращою була ситуація з рівнем здоров'я вихованців і в будинках дитини. Так, в установах цього типу на Дніпропетровщині у 1945 р. загалом хворіло 754 дитини, з них: дисперсією – 96, грипом – 92, кон'юктивітом – 85, пневмонією – 85, сепсисом – 72, шкірними захворюваннями – 63, отитом – 53, дизентерією – 26, паротитом – 18, скарлатиною – 11, коклюшем – 9, дифтерією – 3³⁸⁵.

Справжнім лихом стали масові грибкові захворювання, якими у 1947 р. страждало 514 вихованців дитбудинків УРСР на території, яка досліджується³⁸⁶.

Досить високим був рівень смертності вихованців, особливо будинків дитини. Наприклад, у 1944 р. з 611 дітей, які утримувалися у будинках дитини м. Києва, померла 71 (11, 2 %), а в 1945 р. ці цифри становили відповідно 939 і 90 (9,5 %)³⁸⁷. Загалом, по 6 областях і м. Києву у 1944 р. померло 389 вихованців будинків дитини (13 % від особового складу). Найбільший рівень смертності зафіксовано по будинках дитини Чернігівської (40 %), Полтавської (17,5 %), Харківської (16,8 %), Сумської (13,9 %) областей³⁸⁸.

Основними причинами смерті дітей були гострі інфекційні захворювання та виснаження. Так, серед 11 померлих вихованців у 1945 р. Сумського будинку дитини, у 7 причиною смерті стала токсична дисперсія, у 2 – дистрофія і ще у 2 – абсцес та пневмонія³⁸⁹.

У міру деякого покращення матеріального постачання та умов утримання вихованців будинків дитини спостерігається позитивна динаміка щодо зниження смертності. Так, у першому півріччі 1948 р. загальна смертність дітей по будинках дитини УРСР знизилася порівняно у 1947 р. у п'ятеро. Показник смертності по найбільш проблемній віковій групі дітей – до 1 року – був меншим у 2,8 разів³⁹⁰.

Мали місце й непоодинокі випадки загибелі дітей у результаті трагічних випадків. Так, у 1946 р. внаслідок недогляду з боку вихователів втопилося 4 вихованці Трипільського дитбудинку Київської області³⁹¹. У 1948 р. загинуло 3 вихованці В'язівського дитбудинку Дніпропетровської області і 1 вихованець Нью-Йоркського – Сталінської області³⁹².

Отже, об'єктивні обставини воєнного й повоєнного періодів та певні суб'єктивні чинники спричинили загалом незадовільні умови утримання вихованців дитустанов Наркомату (Міністерства) освіти УРСР, що викликало незворотні втрати їхнього фізичного і психічного здоров'я.

3.3 Організація навчально-виховного процесу та кадрове забезпечення

Аналіз діяльності дитустанов був би далеко не повним без звернення до питань організації у них навчально-виховного процесу та їх кадрового забезпечення. У цих аспектах функціонування дитбудинків та будинків дитини було чимало спільного з іншими закладами системи Наркомату (Міністерства) освіти і поряд з цим простежувалися суттєві особливості, що відповідали їхньому суспільному призначенню.

Слід підкреслити, що стосовно вихованців дитбудинків шкільного віку застосовувався принцип обов'язкового загального навчання усіх дітей, за тодішньою термінологією – «всеобуч». Шляхи забезпечення «всеобучу» вихованців дитустанов визначалися ще постановою РНК СРСР «Про ліквідацію дитячої бездоглядності і безпритульності» (червень 1935 р.). Зокрема, у розділі «Про поліпшення стану дитячих будинків і трудових колоній» цього директивного документу ставилося завдання забезпечити загальне навчання вихованців цих спецустанов³⁹³. Відповідальність за організацію «всеобучу» вихованців покладалася на директорів дитбудинків.

Загалом робота з охоплення вихованців шкільного віку загальним навчанням проходила задовільно. Як випливає зі звітів, у 1944 р. з 1257 вихованців дитбудинків Полтавщини відповідного віку навчалось 1230 (97,9 %) ³⁹⁴. Усі 340 вихованців спецдитбудинку ім. Дзержинського м. Харкова, які підлягали навчанню на 1945 р., були ним охоплені ³⁹⁵.

Показники реалізації планових завдань загальнообов'язкового навчання загалом були високими і у повоєнні роки. Про це переконливо засвідчують статистичні дані, наведені в таблиці 3.3.1 ³⁹⁶.

Табл. 3.3.1

Відомості про охоплення загальним навчанням вихованців дитбудинків МНО Наддніпрянської України станом на 01.01.1947 р.

Область	Всього дітей шкільного віку	З них навчаються
Дніпропетровська	4504	4504
Запорізька	2620	2463
Київська	3980	3921
Кіровоградська	2264	2121
м. Київ	1345	1202
Полтавська	3196	3014
Чернігівська	1594	1512
Разом	19503	18738

Аналіз наведеного у таблиці матеріалу дозволяє дійти висновку, що по областях Наддніпрянської України станом на 01.01.1947 р. показник «всеобучу» по дитустановам МНО загалом становив 96 %. Кращою була ситуація з охопленням загальним навчанням вихованців шкільного віку цих установ у Дніпропетровській (100 %), у Київській (98,5 %) областях. Деяко нижчі показники зафіксовано по Чернігівській – 94,9 %, Полтавській – 94,3 %, Запорізькій – 94 %, Кіровоградській – 93,7% областях та м. Києві 89,4% ³⁹⁷.

Як впливає з офіційних документів, на кінець хронологічного періоду, який досліджується, стан охоплення загальним навчанням контингенту дитустанов МНО поліпшується. Для прикладу, у 1949–1950 навчальному році з 3407 дітей шкільного віку цих установ Полтавської області навчалось 3364 особи, що становило 98,7 %³⁹⁸.

Зрозуміло, часто ця зовні переконлива статистика не відповідала дійсному стану речей, з огляду на досить поширену тоді практику рапортманії та приписок. Адже забезпечення «всеобучу» значно ускладнювалося низкою об'єктивних обставин, викликаних труднощами воєнного й повоєнного періодів. Частина вихованців дитустанов УРСР не відвідувала школу через відсутність одягу чи взуття, а також різноманітні захворювання. Чимало з них просто ухилялися від навчальних занять, відвідуючи їх від випадку до випадку.

Згідно з нормативними документами вихованці дитустанов прикріплювалися для навчання до загальноосвітніх шкіл, потерпаючи як і інші учні від їхньої надзвичайно слабкої навчально-матеріальної бази та незадовільного санітарного стану приміщень. Для прикладу, у 1944/ 1945 навчальному році лише в 4 областях УРСР органами саннагляду було закрито 204 школи та оштрафовано 36 директорів за незадовільний санітарний стан шкільних будівель. У Київській міській школі № 76 на 560 учнів налічувалося всього 80 парт³⁹⁹. Початкова ланка Харківської школи № 112 була забезпечена букварями на 50 % до потреби, підручниками з української мови – на 40 %, а читанками – лише на 10 %⁴⁰⁰.

Подекуди відкривалися так звані «внутрішні» школи безпосередньо при дитбудинках. Їхня чисельність була невеликою і вони переживали труднощі, типові для освітніх закладів того часу. Так, у 1945 р. на Полтавщині лише 3 дитбудинки (Крюківський, Миргородський і Золотоніський) мали власні школи⁴⁰¹.

Згідно з санітарними нормами домашні завдання вихованці дитбудинків мали виконувати у спеціальних робочих

кімнатах, при цьому пересічно на кожного вихованця мало припадати не менше 1,1 м² їхньої площі⁴⁰². Проте на практиці цих кімнат не вистачало або й не було зовсім. Так, у Черкаському дитбудинку № 2 у 1948 р. на одного вихованця припадало лише 0,7 м² площі у робочих кімнатах⁴⁰³. По дитбудинках Полтавської області у 1949/1950 навчальному році цей показник у середньому становив 0,83 м². Через брак площ у робочих кімнатах для підготовки домашніх завдань доводилося використовувати приміщення спалень, їдалень та клубів. Це, зокрема, мало місце у Велико-Багачанському, Гадяцькому, Кобиляцькому, Комишнянському, Михайлівському, Полтавському, Семенівському та Солоницькому дитбудинках⁴⁰⁴.

Вихованці дитбудинків, як і всі неповнолітні громадяни воєнного й повоєнного періодів, не мали достатньої кількості підручників, зошитів, шкільного приладдя. Асигнування на навчальні видатки через нестачу матеріальних фондів використовувалися украй погано. Так, по Кіровоградському дитбудинку використано по цих статтях лише 1,2 тис. замість 3,5 тис., це склало 34 % до запланованих витрат⁴⁰⁵. Лише 325 дитбудинків з 533 працюючих у 1945/1946 навчальному році мали власні бібліотеки, це становило 61 %⁴⁰⁶. Наявні бібліотеки мали надзвичайно бідні книжкові фонди, які не могли забезпечити необхідну базу навчально-виховної роботи.

У повоєнні роки спостерігається позитивна динаміка розширення мережі бібліотек при дитбудинках та зростання їхніх фондів. Тоді як 1946 р. у дитустановах 10 областей Наддніпрянської та Східної України працювали бібліотеки у 234 дитбудинках, а їхні фонди налічували сумарно лише 65 677 томів (в середньому – 280 на 1 бібліотеку), то на 1950 р. ці цифри становили відповідно 654 і 1 023 634 (1961 том на бібліотеку). На той час уже 98,9 % дитустанов цього регіону мали власні бібліотеки⁴⁰⁷ (див. додаток III).

Попри наведену статистику твердити про належне забезпечення вихованців дитустанов навчальною та художньою літературою і на кінець відбудовчого періоду немає підстав.

Це було викликано цілком об'єктивними причинами, пов'язаними з катастрофічними наслідками війни та неймовірними труднощами повоєнного часу.

Загальне уявлення про мережу бібліотек у розрізі дитбудинків різних типів та їхні фонди можна дістати з матеріалу таблиці 3.3.2⁴⁰⁸.

Табл. 3.3.2

Мережа та фонди бібліотек при дитбудинках на 1950 р.

Область	Всього установ, що мають бібліотеки	У тому числі									Фонди у при-мірн.	
		Дошкільні	Шкільні	Змішані	З них спеціальні	Для німих	Сліпих	Санаторних	Інших міністерств і відомств	Інші		Для розумово відсталих
Вороши-ловград.	51	1	25	1	5	2	1	1	13	1	1	17624
Дніпропетр.	68	5	34	2	5	2	1	1	15	1	2	75504
Запорізька	55	3	27	1	7	1		1	12	2	1	43084
м. Київ	23	2	9		6	1	2		2		1	18222
Київська	74	5	45	1	11	3	1	1	4		3	42871
Кірово-градська	68		11	3	6	1	1	1	2	1	1	16440
Полтавська	55	2	26	2	11	5		1	5		3	38477
Сталінська	113	6	40	4	16	2	1	2	36	2	4	660500
Сумська	46	1	28	1	7	2		1	5		1	32051
Харківська	73	5	30	4	11	1	1	1	13	5	2	56215
Чернігівська	28	1	13	2	6	3	1	1			1	22646
Всього	654	31	288	21	91	23	9	11	107	12	20	1023634

Як випливає з матеріалу поданої вище таблиці, найбільшу кількість бібліотек, що є цілком логічним, мали дитбудинки шкільного типу – 288, це становило 55,2 % від їх загальної кількості. За насиченістю фондів відзначалися бібліотеки Сталін-

ської – 660 500 примірників (6809 примірників на одну бібліотеку) та Дніпропетровської – 75 504 (1 198 примірників) областей.

Навчання вихованців здебільшого велося українською мовою. Проте з огляду на наявність у контингентів дитбудинків чималої кількості російськомовних дітей, досить великий відсоток становили вихованці, які навчалися російською мовою. Наприклад, більшість вихованців Люксембургського дитбудинку (Запорізька область) здобували загальну освіту в школі з російською мовою навчання⁴⁰⁹.

Зі зрозумілих причин найбільше дітей, які навчалися російською мовою, налічувалося серед вихованців дитбудинків промислових міст, особливо Донбасу і Харківщини⁴¹⁰. Багатьма перевіркамі комісії Наркомату (Міністерства) освіти констатувалися недостатньо виважені дії місцевих органів з питань комплектування учнівського контингенту з числа вихованців дитбудинків за мовним принципом. Зокрема, такі недоліки були виявлені по дитбудинках № 1, 5, 8, 9, 11 м. Києва⁴¹¹.

Незважаючи на загалом незадовільні умови, багато вихованців дитустанов виявляли неабияку старанність у навчанні, що забезпечувало його позитивні результати. Так, 68,3 % вихованців Старобільського дитбудинку Ворошиловградської області закінчили 1943/1944 навчальний рік на «5» і «4»⁴¹². На кінець 1945/1946 навчального року серед вихованців дитустанов Запорізької області 225 навчалося на «відмінно» і 795 – на «добре» і «відмінно», отже, якісний показник успішності становив 67,2 %.

Проте на загал рівень знань і навчальних умінь вихованців дитбудинків залишав бажати кращого. Так, на Ворошиловградщині у той же період лише 17,1 % вихованців шкільного віку навчалися на «добре» і «відмінно»⁴¹³. У Полтавській області на кінець 1949/1950 навчального року з 3364 вихованців шкільного віку відмінні й добрі знання мали 900, що становило лише 26,8 %⁴¹⁴.

Чимало вихованців у силу різних причин не змогли опанувати навчальними програмами. Так, у 1946 р. по дитбудинках 7 областей налічувалося 788 невстигаючих⁴¹⁵. Зокрема, у дитустановах

Полтавщини за підсумками 1949/1950 н. р. 68 вихованців були залишені на повторний курс, 14 мали переекзаменовку, а 88 отримали роботу на літо (разом – 170, або 5 % від числа учнів)⁴¹⁶.

У дитбудинках дошкільного типу навчальна робота проводилася за програмами дитячих садків. Основною формою здобуття знань дітьми була ігрова діяльність. При цьому вона диференціювалася залежно від вікового складу груп (молодша, середня і старша)⁴¹⁷.

Поглибленню знань, формуванню пізнавальних інтересів сприяла позакласна робота, яка проводилася попри всі труднощі забезпечення її матеріальної бази. Створювалися різні предметні гуртки, творчі об'єднання за інтересами. Так, у Старобільському дитбудинку Ворошиловградської області 1944 р. працювали гуртки художнього читання, художньої вишивки, драматичний, хоровий та фізкультурний⁴¹⁸. У більшості дитбудинків Полтавщини поряд з предметними та художньої самодіяльності діяли також технічні й авіамодельні гуртки⁴¹⁹.

У 1949/1950 н. р. у дитустановах цієї області постійно діяли 44 предметні гуртки, які охоплювали тоді 897 дітей. Найкраще працювали літературні гуртки в Ново-Санжарському дитбудинку (25 дітей), Золотоніському спецдитбудинку (25), математичний – у П.-Роменському (20), географічний – у Паськівському (29). 590 вихованців дитбудинків області було задіяно в 22 фізкультурних гуртках. Кращими в організації фізкультурно-масової роботи звітні документи вважали Хорольський дитбудинок, де нею було охоплено 98 дітей, Майорщанський (56) та Семенівський (126)⁴²⁰.

Вихованці дитустанов брали діяльну участь у проведенні районних, обласних та республіканських дитячих олімпіад з художньої самодіяльності. При цьому у ряді областей саме вони в 1946 р. вибороли призові місця (Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська)⁴²¹.

Життя вихованців дитустанови було суворо регламентовано. Для кожного типу дитбудинку встановлювався режим дня, якого вихованці мали неухильно дотримуватися.

У дитбудинках різних типів проводилася багатогранна виховна робота. Її основні напрями, форми, методи і прийоми визначалися типовим «Положенням про дитячий дитбудинок», а також різного роду інструктивно-методичними матеріалами Наркомату (Міністерства) освіти УРСР⁴²².

При незначній специфіці виховна робота з контингентом спецдитустанов мало чим відрізнялася від її організації в загальноосвітніх школах та дошкільних установах. На одне з найперших місць ставилося ідейно-політичне та патріотичне виховання. Так, у документах відзначалося, що вихованці дитустанов зосереджують увагу на вивченні біографій В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, їхніх творів. Велике місце у виховній роботі займало й постійне звернення до розтиражованих радянською пропагандою образів-символів юних героїв війни – О. Кошового, З. Космодем'янської, В. Котика, К. Кравчука, В. Коробка, В. Дубиніна та ін. Проводилися заходи, присвячені «червоним» датам календаря, зустрічі з фронтовиками, передовиками виробництва⁴²³. Часто здійснювалися походи по рідному краю, велопробіги та лижні переходи.

З огляду на суворий час та усталені традиції радянського виховання досить часто проводилися військові ігри, в які втягувалася більшість особового складу дитустанов⁴²⁴. Деякі вихованці з об'єктів військово-патріотичного виховання часом перетворювалися на суб'єкти. Мова йде про дітей – колишніх фронтовиків («синів полків»), партизанів, яких досить часто використовували у проведенні виховної роботи. Так, лише у спецдитбудинку ім. Дзержинського м. Харкова налічувалися 35 дітей – учасників бойових дій, які були нагороджені орденами і медалями СРСР за мужність і героїзм⁴²⁵.

Прикметою того часу став масовий випуск дитячих стінгазет, а також всіляких рапортів, «блискавок», бюлетенів, звітів. На їхніх сторінках вихованці дитбудинків розповідали про своє життя, при цьому акцент робився на його позитивних сторонах, успіхах тощо⁴²⁶.

Важливим засобом ідейно-політичного виховання стало залучення вихованців дитустанов у дитячі та юнацькі комуністичні організації. Під пильним партійним та комсомольським контролем їхні ряди постійно зростали. Так, у 1945 р. серед вихованців спецдитбудинку ім. Дзержинського м. Харкова налічувалося 211 піонерів і 32 комсомольці (60,8 % особового складу)⁴²⁷. Тоді як на початку 1948 р. у дитбудинках Полтавської області налічувалося 89 комсомольців і 1706 піонерів (49,7 % шкільного віку особового складу)⁴²⁸, то на кінець 1949/1950 навчального року їхня кількість становила вже 2283 (67 %)⁴²⁹.

У дитбудинках працювали й органи дитячого самоврядування, що розглядалося як засіб самоорганізації вихованців, підготовки їх до самостійного життя. Зокрема, діяли ради піонерських загонів і дружин, у кожному класі та кімнаті обирався староста. Ключове місце в системі самоврядування займали дитячі ради, які працювали при більшості дитбудинків. Голова дитради та члени її комісії мали контролювати роботу старост, якість харчування та обслуговування, готувати звіти-рапорти директорові дитустанови. Позитивний досвід роботи цих самоврядних структур було, зокрема, нагромаджено в Дубчанському, Люксембургському дитбудинках Запорізької області та П.-Роменському Полтавської. Проте здебільшого дитячі ради працювали формально і реального впливу на життя установ не справляли⁴³⁰.

Провідне місце у роботі дитбудинків належало трудовому вихованню, що мало підготувати вихованців до самостійної суспільної праці. Трудові навички контингент дитустанов майже всіх вікових категорій здобували насамперед у щоденному самообслуговуванні. Вони чистили одяг, чергували на кухні, по двору, прибирали приміщення, заготовляли дрова, носили воду, допомагали в пранні білизни, збирали лікарські рослини тощо⁴³¹. Поряд з цим діти брали досить діяльну участь в обслуговуванні підсобних господарств, обробляючи землю та доглядаючи за худобою і птицею. Вони займалися озелененням території, закладали сади. Так,

вихованці Крюківського спецдитбудинку посадили восени і навесні 1949/1950 навчального року 400 фруктових дерев, Паськівського – 273. У окремих дитбудинках проводилася оплата праці кращих юних трудівників. Наприклад, у Майорщанському дитбудинку за працю в підсобному господарстві вихованцям було нараховано 5 тис., в Яхницькому – 2135⁴³². Проте, зрозуміло, цими коштами діти, як правило, не розпоряджались.

При дитячих будинках створювалися також майстерні, які мали виконувати подвійні функції: з одного боку вони забезпечували трудове виховання дітей, а з іншого – можливість задовольнити деякі побутові потреби установ⁴³³. Відомості про мережу та структуру майстерень при дитбудинках Наддніпрянщини та Східної України містить таблиця 3.3.3⁴³⁴.

Табл. 3.3.3

Мережа майстерень при дитбудинках Наддніпрянської та Східної України (1944 р.)

Область	Тип та кількість майстерень							Разом
	дерезо- обробна	слюсарна	шейна	трико- тажна	художньої вишивки	шевська	плетіння	
Ворошиловградська	10	7	6		4	12	1	40
Дніпропетровська	2	5	9			2	2	20
Запорізька	2	2	5			1		10
Київська	2	2	11			1		16
Кіровоградська	4		13			1		18
м. Київ	3		6	1	1	2		13
Полтавська	7	7	11			3		28
Сталінська	7	2	9			9		27
Сумська	3		8			2		13
Харківська	2	2	9		2	2		17
Чернігівська			4			2		6
Разом	42	27	91	1	7	37	3	208

Аналіз поданого в таблиці статистичного матеріалу показує, що загалом на 1944 р. у 10 областях та м. Києві працювало 208 майстерень, у тому числі 42 деревообробних, 27 слюсарних, 91 швейна, 37 шевських, 7 художньої вишивки, 3 плетіння і одна трикотажна. Найбільше майстерень було у дитбудинках Ворошиловградської (40), Полтавській (28) та Сталінській (27) областей. Загалом же доведені урядом завдання з цих позицій виконані не були.

У наступні роки ситуація з розгортанням майстерень дещо поліпшилася і це можна простежити на прикладі дитбудинків Полтавщини. Так, на 1945 р. у 20 дитбудинках області діяло 19 швейних майстерень, 2 – ковальсько-слюсарські, 3 – столярні, 4 – взуттєві, 1 – лозоплетіння. Усього ж тут функціонувало 29 майстерень, які охоплювали 418 дітей. Проте ці майстерні в недостатній мірі були забезпечені необхідним обладнанням, що ускладнювало організацію трудового процесу⁴³⁵.

На кінець 1949/1950 н. р. при дитбудинках цієї області працювало вже 57 майстерень (23 швейних, 23 столярних, 8 шевських, 1 слюсарна, 1 художньої вишивки). Як бачимо, їхня кількість за 4 післявоєнні роки зросла майже вдвічі. Дещо поліпшилася і матеріально-технічна база цих важливих осередків трудового виховання: впродовж навчального року в дитбудинки Полтавщини надійшло 16 столярних, 9 свердильних, 2 точильних, 2 фугувальних верстати, 5 швейних машинок тощо⁴³⁶. Проте, зрозуміло, така кількість поставленого обладнання абсолютно не відповідала потребам у них.

Виробнича праця вихованців окремих дитбудинків певною мірою дозволяла зменшити дефіцит меблів, одягу, взуття тощо. Так, у столярних майстернях Петрово-Роменського дитбудинку (Полтавська область) у 1944 р. було виготовлено 15 столів, 6 лавок, 60 табуреток, 15 тумбочок, 2 етажерки, 6 вуликів. Окрім цього, вихованці відремонтували 25 віконних рам, 3 дверей, перестелили підлогу в 5 кімнатах та спорудили 200 м паркану. У взуттєвій майстерні Гуляйпільського дитбудинку Запорізької області лише у першому півріччі 1946 р.

було відремонтовано 600 пар взуття і пошито 200. Позитивний досвід цієї роботи мали й Зеленогайський, Дергачівський і Дзержинський дитбудинки Харківської області⁴³⁷.

Певна увага приділялася й морально-правовому вихованню, якому з огляду на особливість контингенту дитустанов також належало важливе місце. Як відзначалося на нараді директорів дитбудинків у 1945 р., через недостатньо уважне вивчення дітей персоналом дитприймальників-розподільників з них у дитустанови загального типу часом потрапляли злісні правопорушники, а то й злочинці. Так, на початку 1945 р. у Дубчанський дитбудинок Савранського району прибула група неповнолітніх, яка складалася винятково з кишенькових злодіїв⁴³⁸.

У дитустановах застосовувалися різноманітні форми морально-правового виховання підопічних: бесіди, читацькі конференції, вечори, рольові ігри, зустрічі з представниками правоохоронних органів тощо.

Через відсутність належної матеріальної бази та фінансових можливостей на досить низькому рівні проводилося екологічне, гендерне та естетичне виховання.

Зазвичай превалювали такі методи виховання, як переконання, заохочення, апеляція до позитивного прикладу. Поряд з цим дещо ширше, як у загальноосвітніх школах, використовувалися примусові методи.

На жаль, подекуди мало місце й застосування антипедагогічних засобів впливу на неслухняних вихованців. У документах можна знайти чимало фактів такого роду, але наведемо лише декілька. Так, вихователька Ворошиловградського дитбудинку № 2 за незначні провини позбавляла вихованців їжі, директор Рокитнянського дитбудинку (Київщина) примушував винних на колінах у присутності всіх дітей просити вибачення⁴³⁹.

Ще далі у своїх антипедагогічних діях зайшов завпед Миколайпольського дитбудинку Ратушний, який застосовував до вихованців засоби фізичного впливу та роздягненими заперав на цілу ніч у коморі⁴⁴⁰. Витончені методи знущання

над дітьми за їхні найменші провини масово застосовували й вихователі Київського № 13⁴⁴¹ та Григорівського (Запорізької області) дитбудинків⁴⁴². Проте використання таких методів виховання, на щастя, не набрало системного характеру.

Головним координуючим і керівним центром організації навчально-виховної роботи у дитбудинках була педагогічна рада, очолювана директором установи. При цьому вона працювала у тісному взаємозв'язку з педрадами шкіл, де навчалася вихованці дитустанов⁴⁴³.

Щодо вихованості дітей контингенту дитустанов, то у звітних документах відзначається її загалом належний рівень, що свідчить про позитивні результати виховної роботи педколективів. Але поряд з цим називається й чимало фактів недисциплінованості, аморальних, а то й протиправних дій у середовищі вихованців. Про це, зокрема, з тривогою говорилося на регіональній нараді директорів дитбудинків Донбасу 19 березня 1945 р.⁴⁴⁴.

Нерідко вихованці втікали з дитустанов, де вони виховувалися, і це було не тільки наслідком незадовільних умов утримання, але й виявом особистісних якостей вихованців. Адже в основному тікали ті діти, які потрапляли до дитячих будинків через приймальники-розподільники, були схильні до девіантної поведінки. Так, у березні 1944 р. втекло – 101, у квітні – 99, у травні – 182 вихованці дитбудинків⁴⁴⁵, а за 1945 р. – 2522⁴⁴⁶. Лише з дитбудинків Сталінської області у 1945/1946 н. р. втекло 92 вихованці⁴⁴⁷.

Дитячі будинки безпосередньо опікувалися подальшою долею своїх вихованців, допомагали їм у подальшому навчанні, здобутті професії, влаштуванні на роботу. Так, з метою підготовки з вихованців дитустанов Полтавщини фахівців-бригадирів з певних галузей сільського господарства Хорольський спеціальний дитбудинок було реорганізовано на сільсько-господарську школу-інтернат садівничо-насінного профілю. Контингент цієї школи формувався в першу чергу з вихованців місцевих дитустанов⁴⁴⁸.

Звернемося до статистики по вихованцях дитбудинків, які досягли відповідного віку (14–15 р.) і підлягали працевлаштуванню чи направленню на подальше навчання на кінець 1947/1948 н. р. у розрізі окремих областей. Зокрема, ця категорія вихованців налічувала по Київській області – 436 осіб, Ворошиловградській – 712, Дніпропетровській – 638, Запорізькій – 571, Полтавській – 301, Сталінській – 390, Сумській – 507, Харківській – 240, Чернігівській – 157, по м. Києву – 32 особи (всього 3984). При цьому згідно з планом 1621 вихованець направлявся у ремісничі та залізничні училища, 81 – школи ФЗН, 1923 – у спеціальні сільськогосподарські школи і лише 379 – безпосередньо працевлаштувалися на виробництві. Як бачимо, переважна більшість вихованців направлялася у заклади професійної освіти для здобуття робітничих спеціальностей (91,1 %) ⁴⁴⁹.

Лише тим дітям, які навчалися на «відмінно» і «добре» надавалася можливість здобувати середню освіту з подальшою перспективою навчання у технікумах і ВНЗ ⁴⁵⁰.

Вихованців дитячих будинків після закінчення семирічок направляли на навчання винятково у ті заклади, в яких їм гарантовано надавали для проживання гуртожиток. Подібна умова висувалася й при їх працевлаштуванні ⁴⁵¹. Проте нерідко колишні вихованці поверталися з підприємств і навчальних закладів до своїх дитбудинків, оскільки на виробництві їм не створювалися відповідні умови. Звідси виникала проблема переростків у середовищі вихованців дитячих будинків. Для прикладу, до Яхницького дитбудинку Полтавської області у 1946 р. повернулося 6 колишніх вихованців, які були влаштовані на Лохвицьку цукроварню і їм там не забезпечили елементарних умов для життя. Стільки ж юнаків повернулося і з заводу «Комунар» до свого рідного Лубенського дитбудинку. Такі випадки були масовими ⁴⁵².

Успіх функціонування дитустанов значною мірою залежав від рівня їх кадрового забезпечення. Штатний розпис дитбудинків та будинків дитини НКО (МО) визначався відповідними нормативними документами.

Лєвова частка відповідальності за нормальну роботу дитустанов лежала на плечах їхніх директорів. Згідно з нормативними вимогами необхідною умовою обіймання цієї посади була наявність педагогічної освіти та не менш як 3-річний стаж роботи у дитустановах⁴⁵³. Звернемося до аналізу якісного складу директорів дитбудинків Наддніпрянщини та Сходу УРСР на 1 грудня 1944 р. Тоді працював 61 директор дитбудинків системи НКО, з них 27 (44,3 %) мали вищу освіту, 34 (55,7 %) – середню. Переважали керівники з педстажем понад 10 років, таких було 46 (75,4 %), 10 мали стаж до 10 р. (16 %), 5 – до 5 р. (8,6 %). У доборі цих відповідальних працівників партійні органи не відступали від усталеної традиції віддавати перевагу членам ВКП (б) та ВЛКСМ. З цієї причини переважна більшість директорів була комуністами (34) та комсомольцями (6), що становило 65,5 %. Щодо національного складу, то в директорському корпусі переважали українці, їх налічувалося 49 (80,3 %)⁴⁵⁴.

Окремі прорахунки в доборі керівних кадрів, неймовірні випробування і труднощі, які лягали на плечі директорів, ставали причинами високої кадрової плинності. Так, наприклад, у Чайковському дитячому будинку Христинівського району (Київщина) за 6 місяців 1946 р. змінилося 7 директорів⁴⁵⁵ (див. додаток Щ).

Одним з важливих обов'язків директорів вважався вмілий підбір кадрів, як запоруки нормального функціонування дитячих будинків. До виховання дітей допускалися люди, як мінімум, з середньою освітою, за умови отримання ними в подальшому педагогічної підготовки через курси або заочне навчання⁴⁵⁶. Проте заходами з підвищення фахового рівня було охоплено лише 32 % вихователів. У незадовільному стані перебувала й робота з узагальнення методичного досвіду кращих педагогів-вихователів. Однією з причин цього стало закриття в 1946 р. центрального методичного кабінету дитячих будинків⁴⁵⁷.

Держава намагалася всляко підтримувати персонал дитячих будинків. Було дозволено харчування персоналу в їдальнях цих же установ за зниженою ціною. Крім того, співробітники дитячих

будинків прирівнювався за матеріальним забезпеченням і пільгами до вчителів загальноосвітніх шкіл⁴⁵⁸.

Якісний склад вихователів дитбудинків залишав бажати кращого. Так, на грудень 1944 р. лише 14,1 % вихователів дитбудинків 10 областей Наддніпрянської і Східної України мали вищу освіту, а 11,3 % навіть не закінчили середньої школи. Водночас 39,6 % або зовсім не мали педстажу, або він був меншим 5 років⁴⁵⁹ (див. додаток Ю).

Утім, у наступні роки ситуація з якісним показником штатів дещо поліпшується і цю позитивну динаміку можна простежити на прикладі педкадрів спецдитустанов Полтавщини. Тут на 1950 р. вищу і незакінчену вищу освіту мали вже 21,4 % педпрацівників і ще 17,2 % навчалися заочно у педагогічних та учительських інститутах⁴⁶⁰.

Одну з провідних ролей у забезпеченні нормального життя вихованців дитячих будинків, звісно ж, відігравали медичні працівники, які стояли на сторожі охорони здоров'я знедолених дітей. Згідно з постановою РНК УРСР від 1 вересня 1943 р., до кожного дитячого будинку мав бути прикріплений лікар і встановлений твердий графік прийому ним вихованців: у містах не рідше двох разів на тиждень, на селі – двох разів на місяць⁴⁶¹. Така диспропорція у графіках обслуговування вихованців міських і сільських дитячих будинків виглядає нелогічною й дискримінаційною щодо сільської периферії.

У дитбудинках відчувалася нестача середнього медперсоналу. Так, до 1 січня 1950 р. не були укомплектовані кваліфікованими медпрацівниками Градижський, Кобеляцький, Комишнянський та Яхницький дитбудинки⁴⁶².

Схожі проблеми з кадровим забезпеченням мали місце і у будинках дитини, в яких провідне місце належало медперсоналу. Так, у 1944 р. ці установи були забезпечені лікарськими кадрами на 85,2 % по містах і на 80 % по селах. Щодо середнього медперсоналу, то будинки дитини Сталінської області були ним забезпечені на 63,5 % до потреби, Кіровоградської – 63,6 %, Сумської – 78 %⁴⁶³. На 1945 р. по дитбудинках м. Києва

було заміщено 90 % штатних лікарських посад і 72 % – середнього медперсоналу⁴⁶⁴.

Незважаючи на те, що переважна більшість персоналу дитбудинків працювала самовіддано, часом мало місце неналежне виконання посадових обов'язків, а то й випадки серйозних службових зловживань і навіть злочинів. Так, у звітних документах зазначалося, що лікарі Полтавської, Чернігівської та інших областей не відчувають відповідальності за проведення профілактичних заходів у дитустановах і виявляють неприпустиму терпимість до порушень санітарного законодавства. З Донецької області, наприклад, надходили скарги про те, що лікарі отримували зарплатню у розмірі половини ставки, а насправді дитячі будинки відвідують раз на тиждень, працюючи по пів години⁴⁶⁵.

Спостерігалися випадки розтрат та присвоєння цінностей персоналом, прямих крадіжок майна дитячих установ, грубого порушення фінансової дисципліни, злочинної недбалості посадових осіб. Такі факти, зокрема, було встановлено по дитбудинку № 2 м. Умані, де незаконна розтрата асигнованих коштів сягнула близько 15 тис. крб і мало місце розкрадання продуктів⁴⁶⁶. З вини директора Звенигородського дитбудинку № 1 у 1947 р. розкрадено одягу, взуття, матеріалів на суму понад 87 тис. крб⁴⁶⁷. Ревізією у дитбудинку № 2 м. Сміли в січні 1949 р. поряд з фінансовими махінаціями виявлено факти незаконного використання господарських приміщень установи для утримання живності, яка належала директору та персоналу⁴⁶⁸.

При спробі продати на ринку вкрадену у дітей манну крупу був затриманий комірник Сумського дитбудинку № 1. Як виявилось, він перебував у злочинній змові з директором установи та високопосадовцями облвідділу освіти⁴⁶⁹. Окремі директори дитбудинків використовували підсобні господарства та майстерні для власної наживи⁴⁷⁰.

Директор Путивльського дитбудинку перетворив одну з вихованок у свою дімпрацівницю. Його не вельми позитивний «досвід» перейняв і вихователь цього ж дитбудинку. А дирек-

тор Київського дитбудинку № 5 займався моральним розтлінням вихованців очолюваної ним установи⁴⁷¹.

Звісно, з боку державних органів ці факти не залишалися непоміченими: винних притягували до дисциплінарної, адміністративної, а то й кримінальної відповідальності. Так, у Сталінській області упродовж 1945 р. за різного роду порушення та зловживання 5 директорів дитбудинків було знято, на 13 накладено штрафи загальною сумою 1720 крб, а двох (Ольгінського і Павлівського) – віддано під суд⁴⁷².

До різних термінів позбавлення волі було засуджено директорів Звенигородського № 1 та Уманського № 1 дитбудинків Київської області та дитбудинку № 5 м. Києва⁴⁷³. За знуцання над вихованцями притягнуто до кримінальної відповідальності завпеда Григорівського дитбудинку Запорізької області та виховательку Рокитнянського (Київська область)⁴⁷⁴. Як бачимо, такі випадки були не поодинокими.

Отже, навчально-виховна робота та кадрове забезпечення дитустанов НКО (МО) відзначалися певними особливими рисами, що віддзеркалювало їхню специфічність. Водночас вади, притаманні радянській педагогічній системі й методам розв'язання кадрових проблем, виявлялися сповна і в цій сфері.

Висновки до третього розділу

Таким чином, соціальна реабілітація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснювалася здебільшого у дитбудинках та будинках дитини Наркоматів (Міністерств) освіти і охорони здоров'я, які склали основну частку системи спеціальних дитячих установ. Робота з відновлення та розширення їхньої мережі розгорнулася вже на початковому етапі повоєнної відбудови й відзначалася досить великою інтенсивністю і значними масштабами. Вона проводилася місцевими органами відповідно

до директивних документів загальносоюзних та республіканських владних структур. Незважаючи на великі успіхи в реалізації планових завдань, вийти на необхідні кількісні і якісні показники, які б забезпечували соціальні потреби, переважно з об'єктивних причин не вдалося.

Результатом копіткої роботи органів влади усіх рівнів стало поступове налагодження діяльності кількох типів дитустанов, які різнилися віковим складом вихованців і поряд з загальними виконували й специфічні функції. Через різноманіття джерел поповнення контингенту дитустанов досить строкатим був і склад вихованців за їхнім попереднім соціальним статусом, рівнем вихованості та відповідальності, станом здоров'я, фізичного та психічного розвитку.

Характер і матеріальний рівень утримання дітей у спецдитустановах адекватно відповідали умовам екстремального воєнного й повоєнного часу. Його неймовірні труднощі й великі суперечності визначили особливий режим роботи цих установ. Вони працювали в умовах постійного матеріально-фінансового дефіциту і не змогли забезпечити відповідний чинним санітарним нормам рівень утримання своїх вихованців. Останні постійно потерпали від нестачі приміщень, меблів, інвентаря, навчального приладдя, а також від незбалансованого харчування, голоду, холоду, антисанітарії. Це спричинило масові захворювання серед вихованців, викликало незворотні втрати їхнього здоров'я, затримку фізичного і психічного розвитку.

Свою специфіку мала організація навчально-виховного процесу у спецдитустановах. Незважаючи на загалом високі формальні показники організації загального навчання, насправді якість здобутих вихованцями знань залишала бажати кращого. Мали місце й серйозні проблеми у виховній роботі, особливо з питань підготовки до самостійного життя. Соціальна адаптація вихованців спецдитустанов досить часто супроводжувалася труднощами об'єктивного й суб'єктивного характеру.

Кадрове забезпечення спеціальних дитячих установ наркоматів освіти й охорони здоров'я здійснювалося згідно з нормативними документами. Попри загалом втішну ситуацію у цьому питанні, спостерігалися недоліки, пов'язані з низьким освітнім цензом працівників і випадками службової недбалості, зловживань та протиправних дій.

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на значні труднощі й недоліки в функціонуванні спецдитустанов наркоматів (міністерств) освіти і охорони здоров'я, вони виконували свою гуманну соціальну місію, забезпечуючи суспільну реабілітацію дітей, позбавлених родинного затишку.

РОЗДІЛ 4

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ НАРКОМАТІВ (МІНІСТЕРСТВ) ВНУТРІШНІХ СПРАВ, СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ІНШИХ ВІДОМСТВ

4.1 Особливості діяльності спеціальних дитячих установ системи НКВС (МВС) УРСР

Одним із важливих напрямків роботи органів НКВС (МВС) України стала боротьба з дитячою бездоглядністю та безпритульністю, запобігання асоціальним вчинкам у неповнолітньому середовищі, а також здійснення перевиховання тих дітей і підлітків, які скоїли протиправні, суспільно-небезпечні вчинки. Ця багатогранна й величезної суспільної ваги діяльність проводилася через мережу спеціальних дитячих установ системи НКВС (МВС) республіки. До цієї системи належали дитячі кімнати міліції, дитячі приймальники-розподільники, трудові та трудово-виховні колонії. Специфічність цих установ полягала насамперед у тому, що вони поєднували у собі як суто гуманітарно-виховні, так і примусові функції. Поряд з цим ці структури були тісно пов'язані з діяльністю дитустанов інших відомств, організаціями, підприємствами, поповнюючи їхній контингент за рахунок виявлених бездоглядних та безпритульних дітей.

Однією з ланок суспільної системи виявлення та подальшого влаштування дітей, які були позбавлені батьківського піклування чи мали девіантний характер поведінки, були дитячі кімнати міліції (ДКМ). Постановою РНК УРСР від 1 липня 1944 р. № 742 передбачалася організація у республіці 150 таких спеціальних дитячих структур⁴⁷⁵.

Інструкція про їхню роботу містилася в наказі наркома внутрішніх справ СРСР № 312 «Про роботу дитячих кімнат міліції» від 7 липня 1944 р. У цій директиві роз'яснювалося, що дитячі кімнати міліції організовуються при міських, районних та лінійних відділах міліції і фінансуються за поданням місцевих Рад депутатів трудящих Раднаркомом УРСР. Працівники дитячих кімнат міліції входили до штатного розпису відділень НКВС, при яких працювали ці установи.

Дитячі кімнати міліції займалися виявленням бездоглядних та безпритульних дітей, встановленням обставин вчинення ними асоціальних вчинків, якщо такі мали місце, та причин, з яких вони опинилися на вулиці. У ці установи доставлялися неповнолітні віком до 16 років, які були помічені у хуліганстві, бійках, азартних іграх, жебрацтві, бродяжництві, вуличній торгівлі, порушенні правил користування транспортом та інших порушеннях громадського порядку. Сюди також направлялися діти, які заблукали. З'ясувавши обставини бродяжництва чи девіантної поведінки, інспектори ДКМ були зобов'язані повернути затриманих неповнолітніх їхнім батькам (опікунам) або направити до спеціальних дитячих установ чи, за наявності підстав, передати слідчим органам.

Згідно з нормативними документами неповнолітні могли знаходитися в дитячих кімнатах міліції не більше 6 годин з моменту їх прибуття чи доставки⁴⁷⁶. Проте з об'єктивних причин це застереження досить часто не виконувалося через брак місць у дитустановах, карантинні режими тощо, тому незрідка діти затримувалися у цих абсолютно не пристосованих для їхнього утримання закладах на декілька днів⁴⁷⁷.

На виконання директив владних структур дитячі кімнати міліції було відкрито у всіх обласних та багатьох районних центрах визволених регіонів України. Так, у 1944 р. таких кімнат діяло 75, а на 1 травня 1946 р. – вже 140. Раднарком УРСР надзвичайно жорстко контролював роботу з розгортання мережі дитячих кімнат. У одній з його постанов констатовалося недовиконання плану по Сталінській області на 5 установ, Харківській та Ворошиловградській – по 1. Було заплановано у 1947 р. додатково відкрити на Харківщині 7, на Донбасі – 5 ДКМ⁴⁷⁸.

У документах відзначалася належна робота цих установ у 1-му відділенні міліції м. Києва та 11-му – м. Харкова, через які в 1945 р. проходило у середньому 150 дітей за місяць. Інспектори цих установ мали тісно співпрацювати з місцевими виконавчими органами та громадськістю і, не обмежуючись формальною передачею бездоглядних дітей у дитприймальники-розподільники, працевлаштовувати їх на підприємства чи направляти на навчання у школи ФЗН, РУ, ЗУ⁴⁷⁹. Проте подібне було швидше винятком, аніж типовим явищем.

Уся мережа ДКМ потерпала від неймовірних випробувань воєнного часу, тому у роботі цих установ спостерігалися численні негативні моменти. Так, проведеною в 1945 р. перевіркою комісії РНК констатовалися суттєві недоліки у роботі ДКМ, зокрема, слабе кадрове та матеріально-технічне забезпечення, недостатня профілактична робота серед схильних до правопорушень підлітків тощо⁴⁸⁰.

У наказі НКВС УРСР від 26 травня 1945 р. за № 045 «Про результати перевірки стану і діяльності дитячих кімнат міліції в містах Києві і Харкові» зазначалося, що більша частина ДМК не устаткована відповідним чином, штати не укомплектовані, а зв'язки з місцевою владою та громадськістю носять епізодичний характер⁴⁸¹.

Перевіркою дитячих кімнат міліції при відділеннях транспортної міліції в 1946 р. було встановлено, що ці установи за багатьма параметрами не відповідали нормативним вимогам і не були забезпечені меблями й господарським інвентарем⁴⁸².

На загал зазначимо, що дитячі кімнати міліції УРСР успішно виконували свою історичну місію у вирішенні долі дітей та підлітків, які за різних обставин опинилися на соціальному дні. Саме ці установи стали своєрідним вихідним пунктом для подальшого влаштування неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування.

Ключове ж місце серед спеціальних дитячих установ системи НКВС (МВС) належало дитячим приймальникам-розподільникам (ДПР), які у воєнні та повоєнні роки дістали досить велике поширення. Ці специфічні заклади відіграли визначну роль у боротьбі з таким соціальним лихом, як масова дитяча бездоглядність і безпритульність.

Розгортання мережі дитприймальників-розподільників розпочалося вже восени 1943 р. Ця важлива робота проводилася на виконання відомої постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)У від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистських окупантів». Цей директивний документ зобов'язував відкрити протягом вересня-листопада 1943 р. у Харківській області 4 дитячі приймальники-розподільники на 250 осіб⁴⁸³. Зусиллями центральних та місцевих органів влади вже восени 1943 р. на території УРСР діяло 10 таких установ⁴⁸⁴.

Згідно з нормативними документами РНК, наказами та інструкціями НКВС приймальники-розподільники тісно співпрацювали з відповідними комісіями при місцевих органах влади і займалися прийомом та влаштуванням бездоглядних та безпритульних неповнолітніх громадян віком до 15 р.⁴⁸⁵. Здебільшого діти там перебували два тижні і, якщо батьки не відшукувалися, то таких неповнолітніх з ДПР влаштовували в дитячі установи, на роботу чи вони віддавалися від опіку, патронат тощо. Подальша доля дітей контингенту приймальників-розподільників визначалася їхнім віком або ж певними обставинами. Так, представники наймолодшої категорії знедолених дітей (віком до 3 років) через органи Наркомату охорони здоров'я направлялися в будинки дитини або

відповідними комісіями виконкомів – на патрунування⁴⁸⁶. Неповнолітні віком 4 – 14 років влаштовувалися у дитбудинки Наркомату освіти⁴⁸⁷. Підлітки віком понад 14 років через мобілізаційні відділи направлялися на промислові підприємства та в колгоспи і радгоспи, а деяка їх частина – на навчання в школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища.

У міру визволення України від нацистської окупації та з причин зростання соціальних потреб у цих специфічних установах мережа ДПР постійно зростала. Так, станом на травень 1944 р. у визволених областях УРСР було відкрито 33 приймальники-розподільники сумарно на 2455 місць, у тому числі по Ворошиловградській області – на 200 місць, Дніпропетровській – 350, Запорізькій – 180, Кіровоградській – 50, Київській – 400, Полтавській – 170, Сталінській – на 230, Сумській – 100, Харківській – 250, Чернігівській – 175⁴⁸⁸. У вересні-жовтні 1944 р. в УРСР вже діяв 41 приймальник-розподільник з пропускну здатністю 2480 осіб⁴⁸⁹. Але така кількість установ не вирішувала проблему дитячої бездоглядності. Наприкінці 1944 р. відкриття додаткових дитприймальників НКВС призупинилося, що призвело до великої скупченості дітей у них. Найбільша переповненість спостерігалася в дитприймальниках м. Києва, Чернігівській та Сталінській областях⁴⁹⁰.

Значне розширення мережі ДПР відбувається після завершення війни. Так, у 1946 р. на території УРСР вже діяло 50 приймальників-розподільників, які були розраховані на 3105 осіб (6160 дітоднів). За нормальних термінів утримання у них дітей ці установи мали пропускну здатність 18 630 дітоднів за квартал. Для прикладу, в першому кварталі 1946 р. було прийнято 7113 дітей⁴⁹¹. За 1949 р. через дитприймальники-розподільники УРСР пройшло 31 335 осіб⁴⁹².

Щодо складу контингенту ДПР, то це були насамперед неповнолітні, позбавлені батьківського піклування. Так, упродовж 1945 р. та першого кварталу 1946 р. у приймальники-розподільники Чернігівщини загалом надійшло 2304 дітей, з них 2038 безпритульних і 266 бездоглядних, а також 1154 круглих сиріт⁴⁹³.

Мали місце різні джерела поповнення особового складу підопічних ДПР, але провідну роль у цій справі відігравали органи міліції. Так, з 1332 дітей, які прибули до приймальників-розподільників Харківщини в першому кварталі 1944 р., 1121 (84,2 %), було доставлено співробітниками НКВС (як правило, з дитячих кімнат міліції), 161 (12 %) – членами громадських організацій, а 40 (3 %) дітей з’явилися самі, це були втікачі з дитбудинків, ФЗН і РУ.

Загальне уявлення про динаміку контингенту у дитячих приймальниках-розподільниках можна розглянути на прикладі Донбасу та Харківщини за матеріалом таблиці 4.1.1⁴⁹⁴ (див. додаток Я).

Табл. 4.1.1

**Рух дітей у дитприймальниках-розподільниках НКВС
Донбасу та Харківщини у першому кварталі 1944 р.**

Області, місяці	Було дітей на початок місяця	Прибуло протягом місяця	У тому числі			З них втекли		Вибуло за місяць	Залишилося на кінець місяця
			від органів міліції	від громадських організацій	з’явилися самі	з дитбудинків	з РУ і ФЗН		
Ворошиловградська									
Січень	67	100	33	13	54	–	–	86	81
Лютий	81	117	56	35	26	–	–	122	76
Березень	76	106	53	26	27	7	8	103	79
Сталінська									
Січень	93	186	113	65	8	5	7	123	156
Лютий	156	187	131	47	9	9	8	207	136
Березень	136	234	171	49	14	9	7	167	203
Харківська									
Січень	46	265	229	30	6	8	5	273	38
Лютий	38	474	380	68	26	–	–	311	201
Березень	201	593	512	63	18	28	–	511	283

З наведеної таблиці випливає, що в дитприймальниках-розподільниках Донбасу та Харківщини на кінець першого кварталу перебувало 413 дітей. Протягом березня в ці установи прибуло 933 особи, з них 736 – від органів міліції, 138 – громадських організацій, 59 – з'явилися самі, 44 втекли з дитбудинків, а 15 – з РУ і ФЗН. За місяць з ДПР цього регіону вибуло 781 особи (див. додаток АА).

Незважаючи на стійку тенденцію розширення мережі ДПР, вона не відповідала потребам повоєнного часу. Тому спостерігалася велика переповненість цих установ. Так, станом на квітень 1947 р. у Запорізькому ДПР, розрахованому на 100 дітей, фактично утримувалося 585, у Мелітопольському приймальнику-розподільнику ці цифри становили відповідно 50 і 102⁴⁹⁵, Черкаському – 50 і 103⁴⁹⁶, Київському 200 і 400⁴⁹⁷ (Додаток АБ).

Зазвичай діти утримувалися у приймальниках-розподільниках набагато більше нормативно визначеного терміну. Це переконливо засвідчує майже повсюдне перевиконання плану у ДПР по ліжкоднях. Наприклад, за 1947 р. по Конотопському дитприймальнику-розподільнику було зафіксовано 32 111 ліжкоднів фактичного виконання замість 27 275 запланованих, у Сумському відповідно 51 720 і 27 600⁴⁹⁸ (див. додаток АВ).

Така ситуація була викликана насамперед нестачею вільних місць у будинках дитини та дитбудинках, а також значними проблемами з працевлаштуванням 15-річних підлітків, які становили основну частину контингенту ДПР. Спостерігалася чимало випадків відмови адміністрації підприємств у влаштуванні на роботу підлітків за направленнями дитприймальників. Так, директор Київського мотоциклетного заводу у 1943 р. дав згоду на працевлаштування 150 осіб вихованців дитприймальників. Проте, коли їх було доставлено на завод, головний інженер відмовився прийняти дітей і вони змушені були повернутися назад⁴⁹⁹. У розпорядженні виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих від 15 січня 1947 р. наголошувалося на тому, що керівники підприємств та рад-

госпів чинять постійний спротив прийому на роботу цієї категорії неповнолітніх⁵⁰⁰.

Підприємства часто не забезпечували належних умов для працюючих підлітків-сиріт. Так, дівчата з Київського приймальника-розподільника були влаштовані на завод, де їх годували один раз на день за комерційними цінами і тому вони знову поверталися до дитприймальника⁵⁰¹. Із 1033 підлітків, які потребували працевлаштування, на 1 січня 1945 р. робочі місця отримали лише 214 осіб⁵⁰².

Типовим явищем була втеча з місць працевлаштування і це відбувалося не тільки через незадовільні умови, а також і через те, що не завжди підлітки мали хист до тих професійних занять, які їм було нав'язано. Це стало наслідком недостатнього вивчення підлітків психологами і неврахування їхніх професійних уподобань⁵⁰³.

Не повною мірою виконувалися й плани направлення 14–15-річних підлітків з контингенту ДПР на навчання в школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища, що передбачалося наказом Наркома внутрішніх справ СРСР від 13 вересня 1943 р.⁵⁰⁴ та постановою Ради Міністрів УРСР від 29 березня 1949 р.⁵⁰⁵.

Дитприймальники потерпали від нестачі найнеобхіднішого побутового інвентаря, що унеможливлювало нормальне утримання дітей у цих установах. Через їх переповненість, нестачу ліжок діти часто спали по двоє чи навіть на підлозі⁵⁰⁶. У Конопотському ДПР, де на 1 січня 1947 р. утримувалося 30 дітей, було всього 13 табуреток і 1 тумбочка⁵⁰⁷.

Чимало приміщень приймальників-розподільників абсолютно не відповідали елементарним санітарним нормам. Так, у будівлі Білоцерківського ДПР двері й вікна були розбиті, штукатурка на стінах обідрана, у їдальні – лише один стіл і жодного стільця⁵⁰⁸.

На початковому етапі функціонування приймальників-розподільників у край незадовільно вирішувалося й питання забезпечення їх м'яким інвентарем. Так, за три місяці з часу початку роботи Київського ДПР в установу не надійшло

жодного комплекту постільної білизни, одягу, взуття. Тому діти змушені були спати на голих ліжках чи на підлозі, ходили в лахмітті⁵⁰⁹. 30 дітей Мелітопольського дитприймальника взимку 1944/1945 рр. не були забезпечені зимовим одягом, більшість з них не мали ніякого взуття⁵¹⁰.

Поступово стан забезпечення ДПР м'яким інвентарем дещо поліпшився. Тоді як у 1944 р. з республіканських фондів було виділено 5523 костюми, то у 1945 р. – 16 322, суконь відповідно 1941 і 3595, взуття – 7042 і 17 694 пари⁵¹¹.

У березні 1945 р. виконком Запорізької облради депутатів трудящих звернувся з листом до Раднаркому УРСР, який містив прохання виділити додаткові матеріальні фонди для місцевих дитприймальників. Проте з уряду України прийшла формальна відписка, яка була позбавлена будь-якого конструктиву⁵¹².

У воєнні та перші повоєнні роки вкрай незадовільно було організовано харчування дітей у ДПР. Проте з часом ситуація дещо поліпшилася. Зокрема, постановою Ради Міністрів СРСР від 18 травня 1949 р. № 2004 з 1 липня 1949 р. середні щоденні витрати на харчування одного вихованця в дитячих приймальниках-розподільниках визначалися в сумі 10 крб 60 коп. Цією ж постановою уряду було затверджено і вводилися у дію з 1 січня 1950 р. нові, дещо вищі норми харчування для дітей і підлітків, які утримувалися в дитячих приймальниках-розподільниках⁵¹³. Проте насправді цих норм не дотримувалися.

Певною мірою нестача інвентарю та продуктів харчування компенсувалася завдяки роботі підсобних господарств та майстерень при дитприймальниках. Так, за підсобним господарством Конотопського ДПР було закріплено 3 га землі, Сумського – 2,5 га⁵¹⁴. У Київському, Харківському № 1, Полтавському та Лубенському дитприймальниках працювали виробничі майстерні⁵¹⁵.

Типовим явищем тяжких воєнних та повоєнних років були масові захворювання серед неповнолітніх, особливо тих, які складали контингент ДПР. Ці установи часом перетворювалися в розсадники небезпечних хвороб. Так, у Конотопський дитприймальник 1947 року прибуло 639 дітей, які мали різні за-

хворювання⁵¹⁶. Перевіркою Київського ДПР у червні 1947 р. було виявлено 158 хворих дітей, серед яких 40 страждало на дифтерію, 12 – кір, 4 – трихофілію, 3 – туберкульоз, 2 – пневмонію, 1 – скарлатину⁵¹⁷. Фіксувалися випадки захворювання паразитним тифом вихованців і вільнонайманих працівників у Київському, Черкаському та інших дитприймальниках⁵¹⁸. Високим був відсоток захворюваності на педикульоз, натільні воші та шкірні недуги. Мали місце навіть венеричні захворювання, що змусило медичні органи ввести в практику періодичні огляди дітей венерологом⁵¹⁹. У Запорізькому дитприймальнику під час огляду вихованців у 1947 р. було виявлено 11 хворих на гонорею⁵²⁰.

Штатний розпис ДПР відзначався певною специфікою і відповідав особливостям роботи цих установ (див. додатки АВ, АГ, АЕ).

Адміністрація та персонал приймальників-розподільників незрідка допускали службову недбалість, а то й вдавалися до злочинних дій. Так, грубі порушення фінансової і господарської дисципліни були виявлені при обстеженні комісією НКВС Харківського ДПР. Зокрема, дітям систематично не додавалася денна хлібна норма (на 65 – 70 кг в день). Безгосподарність призвела до втрати матеріальних цінностей, а розбазарювання майна персоналом досягло вражаючих розмірів⁵²¹.

Начальник Богуславського приймальника-розподільника незаконно зайняв приміщення ізолятора та робочої кімнати, перетворивши їх у свою квартиру, харчував свою сім'ю за рахунок фондів установи⁵²². У 1945 р. було знято із займаних посад за службову недбалість і зловживання начальників Київського⁵²³, Харківського⁵²⁴ та Черкаського⁵²⁵ ДПР.

Незадовільні умови утримання в сукупності зі специфічною поведінкою цієї категорії дітей спричиняли їх масові втечі з приймальників-розподільників. Лише в жовтні 1943 р. з Ворошиловградського ДПР втекло 40 дітей (з 124 за списковим складом, отже – 32 %) ⁵²⁶. За 1945 р. та в першому кварталі 1946 р. з дитприймальників Чернігівщини втекли 123 вихованці⁵²⁷.

Типовим явищем стали самовільні відлучки вихованців контингенту ДПР, які часом призводили до фатальних наслідків. Зокрема, два таких випадки зафіксовані на Харківщині. Вихованець Куп'янського ДПР від час самовільної відлучки отримав серйозне поранення від вибуху знайденого ним мінного капсуля. Троє дітей з Вовчанського дитприймальника загинули, а один одержав тяжке каліцтво у результаті вибуху снаряда⁵²⁸. Такі випадки були непоодинокими.

Проте недоліки в роботі дитприймальників-розподільників ні в якій мірі не дають підстав применшувати їхню значну роль у влаштуванні знедолених дітей.

Зростання виявів девіантної поведінки у підлітковому середовищі спонукало владні структури до розширення мережі дитячих трудово-виховних (ДТВК) та трудових (ДТК) колоній для неповнолітніх. У ці установи на перевиховання направлялися підлітки віком 11 – 15 років за вчинення асоціальних дій⁵²⁹. Зокрема, бездоглядні й безпритульні неповнолітні з девіантною поведінкою, що не становила великої суспільної небезпеки, направлялися на перевиховання до ДТВК, а всі неповнолітні злочинці за вироком суду відбували покарання у дитячих трудових колоніях⁵³⁰.

У 1944 р. на звільнених територіях України працювали вже 4 колонії для неповнолітніх з граничною місткістю 1300 осіб, у них на той час утримувався 301 підліток. Зокрема, це Бучанська (Київщина) ДТВК для дівчаток на 300 місць, а також три – для хлопців: Привільнянська (Дніпропетровщина) на 400 місць, Ново-Желанівська – 250 (Сталінська область) і Курязька (Харківщина) – 300⁵³¹. Згодом було відкрито Таганчанську ДТВК для хлопчиків на 450 місць⁵³².

У 1946 р. у республіці функціонувало 6 дитячих трудово-виховних та 3 трудових колоній⁵³³. На 1948 р. в УРСР вже працювало 14 колоній для неповнолітніх на 7450 місць, у тому числі 6 трудових колоній, розрахованих на 4350 засуджених і 8 ДТВК на 3100 місць⁵³⁴. З них на території Наддніпрянської та Східної України функціонувало у той час 1 дитяча трудова колонія і 4 ДТВК.

Основою життєдіяльності контингентів дитячих ДТК і ДТВК була праця, що розглядалася як найефективніший спосіб перевиховання неповнолітніх правопорушників. Зазвичай до праці залучалося понад 97 % особового складу цих установ⁵³⁵.

Згідно з наказом міністра внутрішніх справ СРСР за № 157 від 22 квітня 1946 р. з метою покращення навчання вихованців дитячих трудових і трудово-виховних колоній МВС і набуття ними відповідної кваліфікації, було ухвалено рішення про затвердження виробничих профілів колоній (див. таблиця 4.1.2)⁵³⁶.

Табл. 4.1.2

**Відомості про виробничі профілі колоній
для неповнолітніх на 1946 р.**

Назва колоній	К-ть вихованців	Виробничий профіль	Спеціальності, які готуються
Бучанська трудово-виховна колонія для дівчаток (Київська обл.)	200	Швейне виробництво: натільна білизна, гімнастерки, штани, сукні, ручна вишивка	Швачки, закрійниці
Ново-Желанівська трудово-виховна колонія для хлопчиків (Сталінська обл.)	250	Металообробка, слюсарно-монтажний інструмент, столярний інструмент, замки гвинтові	Токарі по металу, фрезерувальники, слюсарі, інструментальники, ковалі
Привільнянська трудово-виховна колонія для хлопчиків (Дніпропетровська обл.)	350	Металообробка, ліжка, вентилі для води	Токарі по металу, фрезерувальники, слюсарі, ковалі, литейники-вагранщики, формовщики, стерженщики
Таганчанська трудово-виховна колонія для хлопчиків (Київська обл.)	450	Даних немає	
Куразька трудова колонія для хлопчиків (Харківська обл.)	300	Металообробка, прилади «Польда», трещітки	Токарі по металу, фрезерувальники, слюсарі, інструментальники, ковалі, шліфувальники

Як впливає із наведеної таблиці, основним виробничим профілем колоній для дівчат було швейне виробництво, а для хлопців – металообробка. Перебуваючи у ДТК і ДТВК, неповнолітні опановували масовими робітничими професіями, за якими після звільнення працювали на підприємствах.

Система виробничого навчання у дитячих колоніях була продумана досить раціонально задля того, щоб підлітки, які відбували покарання у цих установах, вийшли з них, маючи певну професію. Таку практику було запроваджено ще в 1935 р.⁵³⁷. Пізніше це було викладено в «Інструкції про виробниче навчання підлітків у дитячих трудово-виховних та трудових колоніях МВС», яка була розміщена у наказі міністра внутрішніх справ СРСР № 534 від 12 серпня 1950 р. Тут зазначалося, що виробниче навчання підлітків, які не мають кваліфікації, повинно проводитися за програмами шкіл ФЗН і ремісничих училищ Міністерства трудових резервів СРСР⁵³⁸.

Для визначення ступеня опанування професією та присвоєння відповідних розрядів вихованцям ДТК і ДТВК, при цих установах працювали спеціальні кваліфікаційні комісії⁵³⁹. При навчальних майстернях колоній організовувалися навчально-методичні та технічні кабінети, на базі яких проводилися заняття з виробничих дисциплін для підлітків, а по закінченню їх циклу проводилися кваліфікаційні екзамени.

За наказом міністра внутрішніх справ СРСР № 667 11 жовтня 1950 р. у Привільнянській ДТВК МВС з 1 грудня 1950 р. було організовано школу механізації сільського господарства на 500 хлопчиків. У цій школі готували трактористів, комбайнерів з річним терміном навчання та кваліфікованих механізаторів, які навчалися 2,5 роки⁵⁴⁰.

Як засвідчують документи, колоніям доводився виробничий план на кожний період, причому його виконання суворо контролювалося. Так, у звіті спеціального відділу МВС за 1946 р. зазначалося, що виробничий план з випуску товарної продукції по дитячих колоніях було виконано на 130,5 %.

У той же час зверталась увага на досить низьку якість продукції, яка випускалася у Таганчанській ДТВК⁵⁴¹.

Активну участь брали вихованці дитячих колоній й у проведенні сільськогосподарських робіт та утриманні підсобних господарств. Документи відзначають у 1945 р. вихованців Ново-Желанівської, Курязької та Привільнянської колоній, які значно перевиконали план посівної кампанії. Кращих працівників було премійовано⁵⁴². У 1948 р. рішенням журі ВЦРПС і МВС СРСР за результатами Всесоюзного «соціалістичного» змагання працівників підсобних сільських господарств другу премію в розмірі 10 тис. крб було присуджено Привільнянській дитячій ТВК⁵⁴³.

Періодично проводилися республіканські виставки продукції підсобних господарств та виробничих структур дитячих колоній. Документи свідчать про досить великий асортимент експонатів виставки, значну зацікавленість нею громадськості⁵⁴⁴.

Порядок оплати праці вихованців колоній врегульовувався спеціальним наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 197 від 29 квітня 1945 р. Оплата проводилася за фактично виконану роботу чи випущену продукцію за тарифами дорослих робітників, але на рахунок вихованця перераховувалося максимально лише 50 % фактичного заробітку, а залишок використовувався для погашення витрат на його утримання у колонії.

Начальнику колонії надавалося право за порушення трудової дисципліни і погану поведінку вихованців зменшувати виплату грошей на руки і навіть залишати заробітну плату учня повністю на його особистому рахунку⁵⁴⁵.

Згідно з нормативними документами поряд із працею і виробничим навчанням вихованці колоній мали навчатися у загальноосвітніх семирічних школах⁵⁴⁶. Відповідно до спільного наказу МВС УРСР та Міністерства освіти УРСР № 285/2421 від 10 грудня 1948 р. всю навчальну роботу семирічних шкіл дитячих колоній МВС належало проводити у суворій відповідності з навчальними планами і програмами, установленими для початкових і семирічних шкіл Міносвіти УРСР. При цьому вимагалось забезпечити повне охоплення шкільним навчанням

усіх дітей і підлітків, які утримувалися в дитячих колоніях⁵⁴⁷. Для прикладу, у 1950 р. 97 – 99 % вихованців Курязької ДТК відвідували шкільні заняття⁵⁴⁸. Терміни перебування в колонії для багатьох підлітків відкривали для них можливість закінчення повного курсу семирічки і подальше навчання після звільнення. Так, у 1945 р. 11 вихованок Бучанської колонії закінчили неповну середню школу при колонії і були направлені на навчання в Київське педучилище. У 1946 р. 7-річну освіту здобули й 36 вихованок Бучанської і 13 вихованців Привільнянської колоній, які потім вступили у технікуми⁵⁴⁹.

У колоніях для неповнолітніх проводилася різноманітна виховна робота, працювали гуртки за інтересами, колективи художньої самодіяльності, організовувалося дозвілля вихованців. Позитивний досвід цієї роботи було нагромаджено в Курязькій ДТК⁵⁵⁰. Поряд з цим документи відзначають крайню занедбаність виховної роботи у Бучанській ДТВК для дівчат, що призвело до масових виявів недисциплінованості та аморальної поведінки серед вихованок⁵⁵¹.

Усі колонії для неповнолітніх потерпали від гострого дефіциту найнеобхіднішого, а їхні вихованці інколи утримувалися у вкрай незадовільних умовах. Особливо така ситуація була характерною для воєнного часу. Так, Бучанська ДТВК відкрилася з великим запізненням, а ремонт її приміщень у 1944 р. так і не було завершено. Дахи майже всіх гуртожитків протікали, вікна були забиті фанерою, лазня та пральня знаходилися в напівзруйнованих приміщеннях. Паливом на зимовий період ця колонія не була забезпечена⁵⁵². Через дефіцит будматеріалів у 1944 р. зі 125 тис. крб виділених на ремонт приміщень Ново-Желанівської колонії було освоєно лише 35 тис. крб⁵⁵³.

У повоєнні роки стан приміщень дитячих колоній дещо поліпшився, але не настільки, щоб можна було вести мову про належні санітарні умови утримання вихованців. Ці установи постійно відчували дефіцит твердого і м'якого інвентаря, одягу, продуктів харчування.

Поряд із об'єктивними обставинами, таке становище часто було пов'язано зі зловживаннями персоналу колоній та злочинною недбалістю адміністрації. Так, за суттєві недоліки у роботі, які призвели до антисанітарних умов утримання вихованок та катастрофічного падіння рівня їхньої дисципліни, у 1944 р. було звільнено з роботи та піддано адміністративному покаранню начальника Бучанської ДТВК⁵⁵⁴.

Інвентаризацією 1945 р. по Таганчанській колонії було встановлено, що її персоналом розбазарено 213 пар взуття, 248 натільної білизни, а також 220 комплектів одягу, 124 наволочки⁵⁵⁵.

У документах того часу є чимало свідчень масових захворювань серед вихованців колоній, у тому числі й інфекційних, а також серед контингенту ДТК і ДТВК був поширений туберкульоз. Високим був рівень педикульозу та шкірних захворювань. Через відсутність належних санітарних умов в Бучанській колонії стався спалах епідемії корости⁵⁵⁶.

Незважаючи на закритий режим роботи, наявність охорони з числа працівників НКВС-МВД та вжиття необхідних застережних заходів, вихованці колонії досить часто вдавалися до втеч. Сумну славу в цьому сенсі здобули Бучанська ДТВК, звідки в 1946 р. втекло 144 особи та Таганчанська (245 осіб)⁵⁵⁷. Мали місце також і групові втечі. Так, із Курязької дитячої трудової колонії ім. Горького 17 травня 1944 р. внаслідок недостатньої пильності персоналу під час виходу на роботу втекло 8 вихованців⁵⁵⁸.

Колонії для неповнолітніх, що виконували в меншій мірі карні, а в більшій – виховні функції, забезпечували відновлення належної соціальної поведінки більшості вихованців. Контроль за роботою спеціальних дитячих установ НКВС-МВС проводився відділами по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю при виконкоммах місцевих рад народних депутатів трудящих. Але в документах неодноразово наголошувалося, що нерідко цей контроль набирив формального характеру⁵⁵⁹.

Серед спеціальних дитустанов системи НКВС-МВС функціонувала також і обмежена мережа будинків дитини

в рамках ГУТАБу. Контингент цих специфічних закладів становили діти, народжені жінками, які відбували покарання у радянських таборах⁵⁶⁰. Існували також і дитячі будинки для дітей «ворогів народу». Проте через відсутність доступної документальної бази доводиться обмежитися лише констатацією факту функціонування означених вище установ. Зрозуміло, ця проблема заслуговує на детальне опрацювання.

Отже, система дитячих установ НКВС-МВС мала досить розгалужену мережу, а форми й методи їхньої роботи по боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю, асоціальними виявами у неповнолітньому середовищі відзначалися досить високим рівнем специфічності.

4.2 Спеціальні дитячі установи для дітей з особливими потребами та послабленим здоров'ям

Війна призвела до суттєвого збільшення кількості дітей з івалідністю та незмірного зростання небезпечних захворювань серед неповнолітньої частини населення. Це диктувало необхідність розгортання мережі спеціальних установ для дітей з особливими потребами та послабленим здоров'ям. Вони знаходилися у відомчому підпорядкуванні наркоматів (міністерств) соціального захисту та охорони здоров'я.

Слід зазначити, що наявна мережа цих специфічних установ серйозно постраждала в окупаційний період. Виходячи зі своїх расових теорій та людожерних окупаційних програм, нацисти вважали недоцільним утримання дітей з фізичними та психічними дефектами чи вражених тяжкими недугами. Саме ця категорія неповнолітніх стала провідним об'єктом тотального фізичного знищення. Для прикладу, на хуторі Крипаки Слов'яносербського району (Луганщина) в результаті цілеспрямованих злочинних дій окупантів загинуло понад 50 дітей-інвалідів – вихованців місцевого дитбудинку⁵⁶¹.

Під час окупації та в ході воєнних дій більшість приміщень дитбудинків для інвалідів було зруйновано, а їхнє майно розграбовано. Чимало будівель цих установ використовували не за призначенням⁵⁶².

З огляду на гострий брак установ, які стали б прихистком для дітей з інвалідністю, згідно з партійно-урядовими установами вже з 1944 р. розпочалося розгортання їх мережі. В 11 закладах такого профілю у той час налічувалося 336 місць, що й віддалено не відповідало реальним потребам⁵⁶³.

На території Наддніпрянщини та Східної України в 1945 р. працювало 8 дитбудинків інвалідів на 327 ліжкомісць, зокрема, Київський на 70 місць, Гнідинський (Чернігівщина) – 34, Ковалівський (Полтавщина) – 58, Померківський (Харківщина) – 10, Попаснянський (Ворошиловградщина) – 34, Преславський (Запорізька обл.) – 25, Скучійський (Сталінська обл.) – 46, Черкаський (Київщина) – 50. Загальний відсоток виконання плану з розгортання цих установ було виконано лише на 68,4 %⁵⁶⁴.

Стурбований недостатніми темпами цієї роботи, Раднарком УРСР зобов'язав Наркомат соціального захисту у 1945 р. забезпечити роботу 12 дитбудинків для дітей-інвалідів на 1200 місць, а в 1946 р. – 18 на 1800 місць⁵⁶⁵. Однак, як засвідчують документальні джерела, на заплановані показники вийти не вдалося: в 1949 р. працювало 12 дитбудинків цього типу, в яких утримувалося 1013 дітей⁵⁶⁶. З цієї причини чимало дітей з інвалідністю залишалося поза спецустановами. Так, понад 200 таких дітей лише з системи дитбудинків Міносвіти у 1950 р. не були зараховані до спецустанов через відсутність у них вільних місць⁵⁶⁷. У 1950 р. до існуючих в УРСР будинків інвалідів додався Верхньодніпровський (Дніпропетровщина) на 95 місць⁵⁶⁸. Проте це не набагато прискорило вирішення проблеми допомоги дітям з інвалідністю і більшість з них залишалася поза спецустановами.

Та попри труднощі й недоліки цієї роботи контингент дитбудинків інвалідів зростає з кожним роком. Якщо у 1947 р. по областях Наддніпрянської та Східної України чисельність вихованців цих установ становила сумарно 336 осіб⁵⁶⁹, то у 1948 р. – 455⁵⁷⁰, а в 1949 р. – 475⁵⁷¹ (див. додатки АЖ, АЗ, АІ).

Джерела поповнення контингенту дитбудинків інвалідів були найрізноманітнішими. Наприклад, у другій половині 1946 р. в установи системи соціального забезпечення надійшло 94 дитини. При цьому 21 особа була направлена з дитбудинків Міносвіти, 29 – з установ Мінздоров'я, 16 дітей були доставлені їхніми рідними, стільки ж було підібрано на вулицях органами МВС⁵⁷².

Контингент дитбудинків інвалідів був досить строкатим за характером інвалідності, віком, родинним станом тощо (див. додаток АК). Так, на 1949 р. у 402 вихованців цих установ виявлено фізичні дефекти, 109 були розумово відсталими (з них 62 – непрацездатні). 22 дітей були молодшими 8 років, 208 мали вік 8–11 р., 191 – 12–14 р., 92 – 15 р. і більше. Водночас 340 дітей були круглими сиротами, 128 – напівсиротами і лише 45 мали батьків⁵⁷³. Наведена статистика засвідчує, що серед контингенту цих установ переважали діти-сироти та напівсироти, ця категорія становила 91,2 % від загальних контингенту⁵⁷⁴.

Чимало дітей не могли самостійно рухатися, таких серед вихованців 8 дитбудинків інвалідів у 1947 р. було 36 осіб⁵⁷⁵. Для прикладу, у Померківському дитбудинку двоє дітей були паралізованими.

Досить складною була проблема протезування дітей-калік. Так, лише серед вихованців Померківського дитбудинку 5 дітей не мали рук, а одна дівчинка – рук і ніг⁵⁷⁶. Проте промисловість УРСР була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези, тому переважна більшість неповнолітніх інвалідів не отримували необхідної допомоги. Так, у першій половині 1945 р. потребувало протезування 62 вихованці дитбудинків інвалідів. Фактично ж протези одержали лише 14 дітей-калік, що становило 22 % від заявленої потреби⁵⁷⁷. Не набагато поліпшилася ситуація і в

наступні роки. Наприклад, у 1947 р. потребувало протезування 105 вихованців 8-ми дитбудинків інвалідів Наддніпрянщини та Сходу, а вдалося протезувати лише 83 дітей (79 %) ⁵⁷⁸.

З метою виправлення ситуації згідно з розпорядженням Міністерства соціального захисту розпочала свою роботу спеціальна виїзна бригада Київського протезного заводу, члени якої допомагали дітям-калікам безпосередньо на місцях ⁵⁷⁹.

У республіці функціонували будинки інвалідів різних типів і профілів. Одні були призначені переважно для фізично дефективних дітей, інші – для розумово відсталих. Згідно з чинною нормативною базою хлопчики й дівчатка мали утримуватися окремо. Утім, на практиці цей поділ носив умовний характер. Треба враховувати й той факт, що багато дітей одночасно страждали як на фізичну, так і розумову неповноцінність. Про строкатість і змішаний характер контингенту свідчить аналіз особового складу дитустанов для інвалідів. Так, у списку вихованців Преславського дитбудинку, призначеному для утримання дівчат-олігофренів, знаходилося 11 хлопчиків і лише 9 дівчаток. У Київському дитбудинку для дівчаток з фізичним каліцтвом утримувалися 47 дівчаток і 28 хлопчиків. При цьому фізично неповноцінними були 38 осіб, а розумово відсталими – 6 ⁵⁸⁰. У 8 дитустановах інвалідів у 1947 р. утримувалися 277 хлопчиків і 178 дівчаток ⁵⁸¹, у 1948 р. ці показники становили відповідно 184 і 250 ⁵⁸², у 1949 – 313 і 200 ⁵⁸³.

Зустрічалися також будинки інвалідів змішаного типу для дітей та дорослих. Прикладом такого закладу може служити Ковалівський будинок інвалідів, у якому 1945 р. поряд з 43-ма дорослими утримувалося 39 неповнолітніх (пізніше він став суто дитячою установою) ⁵⁸⁴.

Подекуди створювалися будинки інвалідів сімейного типу. Так, у Широківському будинку інвалідів (Дніпропетровщина) у 1946 р. перебувало 98 осіб: 53 жінки, 24 чоловіки і 21 дитина ⁵⁸⁵.

Інформацію про мережу, профіль та динаміку контингенту дитбудинків інвалідів Наддніпрянської та Східної України в 1944–1950 рр. містить матеріал таблиці 4.2.1 ⁵⁸⁶.

Табл. 4.2.1

**Відомості про контингент дитячих будинків
для дітей з інвалідністю 1946–1950 рр.**

	Область	Профіль		1945 р.		1946 р.		1947 р.		1948 р.		1949 р.		1950 р.			
				запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний		
Київська	Черкаський	Запорізька	Преславський	для розумово відсталих дівчаток	50	25	50	20	50	28	50	49	50	55	50	55	
дівчаток фізичних калік																	85
Ворошиловградська	Дніпропетровська	Попаснянський	для розумово відсталих дівчаток	50	34	50	8	40	25	50	34	50	53	50	52	60	60
Верхньодніпровський																	

Продовження табл. 4.2.1

Область	Назва дитобудинку	Профіль	1945 р.		1946 р.		1947 р.		1948 р.		1949 р.		1950 р.	
			запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний
м. Київ	Київський	дівчаток фізичних калік	50	50	100	75	100	74	50	50	100	100	100	104
			68	58	50	41	50	51	100	94	100	104	100	100
Полтавська	Ковалівський	хлопчиків фізичних калік	50	46	50	40	50	50	50	100	104	100		
			50	10	50	13	50	32	75	69	75	75	75	76
Харківська	Померківський	дівчаток фізичних калік	75	34	75	48	70	56	70	71	70	72	70	70
			50	10	50	13	50	32	75	69	75	75	75	76
Чернігівська	Гнідинський	хлопчиків фізичних калік	478	327	475	262	460	336	445	467	599	612	555	566
Всього			478	327	475	262	460	336	445	467	599	612	555	566

Як впливає з наведеної таблиці, на території Наддніпрянщини та Сходу було розгорнуто спочатку 8, а з 1950 р. – 9 будинків інвалідів. При цьому за функціональним профілем – 6 призначалися для дітей з фізичним каліцтвом, а 3 – для олігофренів. За статевою типологізацією: контингент 5 установ становили дівчатка-інваліди, а 4 установ – хлопчики.

Звертає на себе увагу й той факт, що тоді як виконання плану по контингенту у 1946 р. становило лише 55,2 %, то вже з 1948 р. спостерігалось перевищення планових показників⁵⁸⁷.

Аналіз документів дозволяє дійти висновку про значну плинність контингенту дитбудинків інвалідів. Так, у 1947 р. до 8 таких установ прибув 401 неповнолітній інвалід, а вибуло 282, у тому числі: переведено до інших дитбудинків 68, повернуто батькам 79, працевлаштовано 28, направлено на навчання 14, вибуло з інших причин 103⁵⁸⁸.

Менший рівень плинності в абсолютних вимірах спостерігався у 1949 р.: тоді у дитбудинки інвалідів прибуло всього 92, а вибуло 54, зокрема, 20 було переведено до інших дитустанов, 17 повернуто батькам, 2 працевлаштовано, 1 направлений на навчання, а 14 – вибуло з інших причин⁵⁸⁹.

Щодо варіантів працевлаштування вихованців дитбудинків інвалідів, то це переважно було направлення на роботу на спеціальні підприємства та установи Міністерства соціального захисту чи заклади побутового обслуговування населення. Для прикладу, у 1946 р. 15 дівчаток, які утримувалися у Київській дитустанові, було направлено на роботу у перукарні міста та області, а 4 – влаштовані працівниками дитбудинків системи соціального забезпечення⁵⁹⁰.

Специфічність функцій, які виконували дитбудинки інвалідів, визначала й особливості їхніх штатів. У штатний розпис поряд з педагогічними працівниками та адміністративно-господарчим персоналом було включено дещо більшу кількість порівняно з іншими дитустановами медпрацівників.

Проте за 8 дитбудинками інвалідів було закріплено лише 2,5 штатні одиниці лікарів і 6 середніх медпрацівників, що й від-

далено не відповідало потребам установ у працівниках охорони здоров'я. Ця проблема частково вирішувалася за рахунок залучення сумісників чи консультативно-лікувальних послуг місцевих медустанов. Окрім медпрацівників у дитбудинках інвалідів Наддніпрянщини та Східної України працювало сумарно 27 вихователів, 6 учителів, 9 інструкторів з праці, а 22,5 ставки були заміщені адміністративно-господарським персоналом⁵⁹¹.

У Київському дитбудинку інвалідів, наприклад, у 1946 р. працювало 4 вихователі, 1 інспектор з праці, 2 медсестри та 18 осіб адміністративно-господарського персоналу⁵⁹².

Труднощі воєнного та повоєнного часу спричинили досить несприятливі умови утримання вихованців дитбудинків інвалідів. Чимало приміщень цих установ знаходилися у непристосованих будівлях, які потребували капітального та поточного ремонту. Так, приміщення Київського будинку інвалідів за площею зовсім не відповідало розташованому там дитячому контингенту. Чимало кімнат не використовувалися, позаяк потребували ремонту. Незважаючи на те, що на ремонт у 1946 р. було виділено 25 тис. крб, він так і не був проведений через відсутність необхідних будматеріалів, зокрема, покрівельного заліза, скла, крейди тощо⁵⁹³. Із 23 приміщень Широківського будинку інвалідів сімейного типу 19 потребували капітального ремонту⁵⁹⁴.

Вихованці майже всіх дитустанов інвалідів потерпали від холоду взимку. Так, у зимовий період 1946–1947 рр. більшість приміщень Київського дитбудинку майже не опалювалися. Через відсутність дров та вугілля довелося використовувати секції від паркану і навіть стільці⁵⁹⁵.

У переважній більшості дитустанов інвалідів бракувало необхідного обладнання, меблів. Так, у Ковалівському дитбудинку у 1946 р. не вистачало 20 ліжок, тому вихованці спали по двоє на одному ліжку чи розташовувалися на підлозі⁵⁹⁶. У Київському дитбудинку було обмаль стільців, тумбочок, зовсім не було шаф для одягу та етажерок. З цієї причини робочі кімнати для вихованців тут не були обладнані⁵⁹⁷.

Незадовільним було й забезпечення дитбудинків для інвалідів м'яким інвентарем. Так, навіть у 1950 р., коли ситуація з постачанням дитустанов децю поліпшилася, Преславський дитбудинок отримав всього 20 матраців (замість 50 за планом), 86 простирадл (100), 58 рушників (100). В установу тоді не надійшло жодної пелюшки (100 за планом), ковдри (150), наволочки (100)⁵⁹⁸. У Широківському будинку інвалідів на 1946 р. було всього 17 матраців при контингенті 98 осіб⁵⁹⁹.

Вихованці дитбудинків були напівроздягненими й змушені ходити в лахмітті. Не набагато поліпшилося становище й на кінець періоду, який досліджується. Наприклад, у 1950 р. до Преславського дитбудинку не надійшло жодної пари черевиків, валянок, панчіх, рукавиць та жодної хустки. Суконь ця установа отримала всього 24,5 % до плану, пальт – 26 %, трусів – 24 %, сорочок – 27,5 %⁶⁰⁰. Украй погано були забезпечені пальтами, головними уборами, черевиками, валянками та калошами вихованці Київського дитбудинку інвалідів⁶⁰¹.

Зрідка спостерігалися випадки залучення гуманітарної допомоги для вирішення проблеми дефіциту одягу. Так, у 1946 р. для вихованців Преславського дитбудинку інвалідів надійшли бушлати від гуманітарних організацій США⁶⁰².

Харчування у дитустановах для інвалідів, особливо у перші повоєнні роки, було організовано погано, використовувалися малокалорійні і неякісні продукти, меню було одноманітним і бідним, а діти жили надголодь. Для прикладу, на сніданок 2 лютого 1946 р. у Київському дитбудинку діти отримали рідкий молочний суп, а на обід картопляний суп і 2 ложки ячмінної каші без будь-якого жиру. Взимку у цьому дитбудинку не було дров для приготування їжі, тому діти харчувалися усухом'ятку⁶⁰³.

У Преславський дитбудинок за 1946 р. не надійшло жодного кілограма жиру⁶⁰⁴. Неритмічно забезпечувалися продуктами мешканці Широківського будинку інвалідів, тому тут жили переважно за рахунок підсобного господарства, а у раціоні переважала картопля, буряк, капуста, помідори та огірки⁶⁰⁵.

Дещо поліпшилася ситуація з 1947 р. Вихованці дитбудинків інвалідів були переведені з 3-разового на 4-разове харчування, а продовольче забезпечення стало ритмічнішим⁶⁰⁶.

При дитбудинках інвалідів працювали підсобні господарства та виробничі майстерні. Це давало змогу як частково забезпечити власні потреби в продуктах харчування та інвентарі, так і сформувані необхідні трудові навички у працездатних вихованців. Так, Преславський дитбудинок інвалідів мав у своєму розпорядженні станом на 1946 р. 11 га землі, сад, виноградник, 2 корови, 4 коней, 9 свиней, 28 овець, 15 гусей⁶⁰⁷. Київська дитустанова для інвалідів мала 1 автомашину, коня, воза, сільсько-господарське знаряддя. Навесні 1946 р. на землях цього дитбудинку було посіяно 1,2 га вівса і посаджено по 1 га картоплі й капусти і по 0,5 га квасолі і помідорів. В актах перевірок відзначена також висока ефективність роботи підсобного господарства при Черкаському дитбудинку інвалідів⁶⁰⁸ (див. додаток АЛ).

Станом на 1948 р. при дитбудинках інвалідів працювало 8 майстерень, зокрема, 2 столярні, 2 взуттєві, 2 лозоплетіння, а також швейна і художньої вишивки, у них було задіяно сумарно 126 дітей з інвалідністю⁶⁰⁹. Про характер виробничих занять вихованців-інвалідів свідчать матеріали перевірки Наркомату соцзабезпечення у 1946 р. З них дізнаємося, що по чотири вихованці Гнідинського дитбудинку інвалідів працювали у столярній майстерні і чоботарні⁶¹⁰. 15 хлопців Ковалівського дитбудинку займалися лозоплетінням, 4 працювали у пекарні, 2 – у чоботарні, а дівчатка-інваліди Київської установи – у перукарні та манікюрні⁶¹¹.

Вихованці дитустанов для інвалідів були здебільшого охоплені навчанням у початковій та неповно-середній школі. «Всеобуч» реалізовувався або через навчання безпосередньо в школах (початкова ланка) при дитустановах, або у місцевих освітніх закладах (див. додаток АМ). Так, у 1949 р. 235 вихованців 8 установ Наддніпрянщини і Східної України навчалися у початкових школах при дитбудинках, 84 у початкових міських і 94 – у неповно-середніх міських⁶¹².

У дитбудинках для дітей з фізичними вадами навчальна робота проводилася за загальними програмами Міносвіти УРСР, а у дитустановах для олігофренів – за спеціальними програмами⁶¹³. З організацією навчання дітей з інвалідністю все було далеко не безпроблемним. Катастрофічно не вистачало шкільних меблів, приладдя, підручників, зошитів. Діти відвідували школу нерегулярно, тікали з занять, навчалися абияк, порушували дисципліну⁶¹⁴. Досить поширеним було другорічництво. Так, у 1950 р. 7 вихованців Преславського дитбудинку не засвоїли програмний матеріал і були залишені на повторний курс⁶¹⁵ (див. додаток АН).

Залишала бажати кращого організація позакласної та виховної роботи з цими специфічними вихованцями. Тільки в дитбудинках м. Києва, Полтавщини та Чернігівщини функціонували предметні та фахові гуртки, творчі студії⁶¹⁶. Так, при Київській дитустанові працювали гуртки юних телеграфістів та телефоністів, при Гнідинській – літературний, музичний, хоровий та драматичний⁶¹⁷. У документальних джерелах констатується крайня занедбаність виховної роботи у Померківському та Попаснянському будинках для дітей з інвалідністю⁶¹⁸. Недостатньою була мережа й фонди бібліотек при таких дитустановах. Так, у фондах бібліотеки Попаснянського дитбудинку хоч і було 395 книг, але їх набір не відповідав запитам і потребам вихованців⁶¹⁹.

Вживалися заходи для проведення оздоровчої кампанії влітку. Так, у 1949 р. Полтавським обласним відділом соцзабезпечення було виділено 24 тис. крб на літнє оздоровлення вихованців з інвалідністю Ковалівського дитбудинку⁶²⁰. На літній період 1950 р. збільшувалася вартість денного харчування малолітніх з 9 крб 20 коп. до 11 крб⁶²¹. 61 вихованець Гнідинської дитустанови був переведений на санаторний режим⁶²².

Отже, дитустанови Мінсоцбезпе, долаючи неймовірні труднощі повоєнного часу, у цілому забезпечували виконання своїх надзвичайно важливих соціальних функцій.

Близькими до дитбудинків інвалідів за функціональним призначенням та особливостями роботи були лікувальні дитбудинки Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я. Роз-

гортання цих установ припадає в основному на повоєнний період. Так, у 1946 р. функціонували лікувальні дитбудинки у с. Янківка (Охтирський р-н, Сумщина), с. Гуляй-Поле (Хортицький р-н Запорізької обл.), у с. Свиридівка (Лохвицький р-н, Полтавщина) – усі на 100 ліжок, а також у м. Слов'янську (Сталінська обл.) – на 40 ліжок⁶²³. Згодом були організовані Григорівський та Молочанський (Запорізька обл.)⁶²⁴, Дідівський та Ніжинський (Чернігівщина), Кіровоградський, Сталінський, Карачаївський і Південний (Харківщина) лікувальні дитбудинки⁶²⁵. Це були установи різного лікувального профілю.

Частина дитбудинків Міністерства освіти звичайного типу перепрофільовувалася на лікувальні і передавалася в підпорядкування Мінохоронздоров'я. У вересні 1948 р. у такий спосіб було розпочато роботу лікувальних дитбудинків для хворих дітей на грибкові захворювання по одному на 100 місць у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Сумській, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях та м. Києві, а також у Запорізькій на 150 місць, Сталінській – 200. Для хворих на трахому аналогічним чином розгорнули роботу лікувальні дитбудинки в Запорізькій, Київській, Сталінській областях (кожен на 100 ліжкомісць)⁶²⁶.

Детальнішу інформацію про мережу, ліжкомісця та профіль лікувальних дитбудинків Наддніпрянщини та Сходу містить матеріал таблиці 4.2.2⁶²⁷.

Табл. 4.2.2

Мережа лікувальних дитячих будинків на 1949 р.

Назва дитбудинку	Область	Профіль	Заплановано місць	Фактично розгорнуто
Григорівський	Запорізька	трахомний	100	100
Дідівський	Чернігівська	міотичний	75	75
Дніпропетровський	Дніпропетровська	фавозний	70	100

Продовження табл. 4.2.2

Назва дитбудинку	Область	Профіль	Заплановано місць	Фактично розгорнуто
Карачаївський	Харківська	туберкульозний	125	125
Кіровоградський	Кіровоградська	трахомний	100	85
Криворізький	Дніпропетровська	трахомний	70	78
Молочанський	Запорізька	міотичний	150	150
Ніжинський	Чернігівська	фавозний	45	70
Південний	Харківська	міотичний	100	100
Слов'янський	Сталінська		40	40
Свиридівський	Полтавська		100	100
Сталінський	Сталінська	міотичний	50	50
Янковський	Сумська		100	100
Всього			1125	1173

Як впливає з поданої таблиці, на території, що досліджується, у 1949 р. працювало 13 лікувальних дитбудинків, які дислокувалися в Дніпропетровській, Запорізькій, Сталінській, Харківській, Чернігівській областях (по 2), а також у Кіровоградській, Полтавській і Сумській (по 1). Планові показники з розгортання ліжкомісць були дещо перевиконані. Переважали лікувальні дитустанови трахомного, міотичного, фавозного та туберкульозного профілю (див. додаток АО).

Слід зазначити, що спалах тієї чи іншої епідемії призводив до перепрофілювання лікувальних дитячих будинків. Наприклад, Молочанський лікувальний будинок (Запорізької області), що відкрився 11 лютого 1949 р. як міотичний, 6 січня 1950 р. був реорганізований у трахомний⁶²⁸.

У зв'язку зі значним поширенням грибкових захворювань серед неповнолітніх (лише у Федорівському дитбудинку Запорізької області було виявлено 56 дітей, вражених грибок, це становило 31 % особового складу)⁶²⁹, органи Міністерства охорони здоров'я розгорнули додатково 5 лікувальних дитбудинків відповідного профілю в містах Дніпропетровськ, Ста-

ліно, Лебедин, Ніжин, Звенигородка сумарно на 250 ліжко-місць⁶³⁰. Спалах епідемії стригучого лишая серед вихованців дитустанов Запорізької обл. (захворіло 390 дітей) спонукав місцеву владу відкрити додатково 2 фавозні дитбудинки – Запорізький № 2 (на 170 дітей) і Кіровоградський (на 120)⁶³¹.

Серед контингенту лікувальних дитустанов переважали хворі діти, які направлялися сюди з дитбудинків звичайного та спеціального типів Наркомату (Міністерства) освіти УРСР⁶³². Так, у Сталінському лікувальному дитбудинку усі 46 дітей, які знаходилися на лікуванні станом на 16 лютого 1948 р. були вихованцями дитустанов Міністерства освіти. Тут були представлені різні вікові категорії хворих дітей: 12 мали вік до 7 р., 27 – від 7 до 10, а семеро були вже підліткового віку⁶³³. Лікувальні дитбудинки відрізнялися особливим режимом утримання хворих дітей (див. додаток АП).

У повоєнні роки була розгорнута й мережа санаторних дитбудинків Наркомату (Міністерства) освіти для дітей з ослабленим здоров'ям. На відміну від лікувальних дитбудинків, де практикували методи інтенсивної терапії, у цих установах поряд з медикаментозним лікуванням широко застосовувалися різного роду оздоровчі процедури та лікувальна фізкультура. Великого значення надавалося і неухильному дотриманню оздоровчого режиму, вітамінізації тощо.

Такі спеціальні установи у 1946 р. діяли у Маріуполі (125 місць), Чернігівській області (50 місць), на ст. Луговська (Ворошиловградська область, 30 місць)⁶³⁴, с. Трипільля (Київщина, 30 місць)⁶³⁵.

Незрідка санаторні дитустанови відкривалися шляхом реорганізації дитбудинків Наркомосвіти УРСР. Так, у 1946 р. Харківський дитбудинок (у Сокольниках) був перетворений у санаторну установу, що обслуговувала 125 дітей⁶³⁶. Такій же реорганізації був підданий тоді і Дніпропетровський дитбудинок, розрахований на 100 ліжкомісць⁶³⁷.

Часом дитбудинки санаторного типу нічим особливим не відрізнялися від звичайних, а служили лише місцем

ізоляції хворих дітей аби призупинити розвиток чергової епідемії⁶³⁸. Переважали санітарні дитустанови для дітей з туберкульозною інтоксацією, такими, зокрема, були Дніпропетровський⁶³⁹, Трипільський⁶⁴⁰ та ін.

Як і в лікувальних, у санаторних дитустановах оздоровлювалися діти різного віку. Так, у Дніпропетровському санаторному дитбудинку № 5 у 1950 р. перебувало 315 дітей, 212 з них були шкільного віку, а 103 – дошкільного⁶⁴¹.

Термін оздоровлення неповнолітніх у лікувальних та санаторних дитбудинках визначався лікарем залежно від характеру і ступеня захворювання та перебігу й результатів лікування. З аналізу документальних джерел випливає, що термін перебування дітей в установах цього типу становив у середньому 5–6 місяців.

Інтенсивність використання ліжкомісць в оздоровчих дитустановах була досить високою. Так, в активі Сталінського лікувального дитбудинку для міотиків, розрахованого на 50 осіб, за 1948 р. зафіксовано 15 806 ліжкоднів, виконання планових показників становило 107,9 %⁶⁴². 294 особи упродовж 1949 р. стали пацієнтами Свиридівського лікувального дитбудинку⁶⁴³.

З огляду на специфічні завдання дитячих лікувально-санаторних установ у їхньому штатному розписі переважали медичні та педагогічні працівники. Так, у Сталінському лікувальному дитбудинку для міотиків у 1948 р. працювало 2 лікарі, 10 медсестер, 1 учитель, 3 вихователі⁶⁴⁴.

Дитячі лікувально-оздоровчі установи працювали у нелегких умовах. Більшість з них розташовувалися у пристосованих приміщеннях, які не відповідали санітарним нормам. Бракувало меблів та обладнання, зокрема, справжнім бичем для установ туберкульозного профілю була відсутність у них рентгенапаратів⁶⁴⁵. Через брак приміщень та ліжок, в одній спальній кімнаті Дніпропетровської санаторної установи розташовувалося 9 хлопчиків і 18 дівчаток, при цьому діти спали по двоє.

Хронічно не вистачало м'якого інвентарю та одягу. Так, Дніпропетровський санаторний дитбудинок у жовтні 1949 р. мав у

своєму розпорядженні на 102 дитини всього 40 пар рукавиць, 44 пари валянок, на 45 дівчаток – 34 кофти, на хлопчиків – 40 шапок-ушанок. До того ж виділений для придбання одягу кредит на суму 17,5 тис крб не був використаний через відсутність фондів⁶⁴⁶. Щоправда, у 1950 р. ситуація з постачанням санаторно-лікувальних дитбудинків УРСР децю поліпшилася⁶⁴⁷.

З огляду на функціональне призначення установ Мінздоров'я важливе місце належало організації харчування, яке було важливим чинником оздоровлення хворих дітей. Згідно з чинними нормами передбачалося 4-разове харчування, достатньо калорійне і енергетично вагоме (понад 3000 ккал)⁶⁴⁸. В обов'язковому порядку мала проводитися С- і Д- вітамінізація, хворі діти щоденно приймали риб'ячий жир. На 1 ліжко-день у 1949 р. асигнувалося 9 крб 50 коп.⁶⁴⁹.

Персонал багатьох лікувально-санітарних установ намагався попри труднощі дотримувалися встановлених норм харчування. Так, у Свиридівському дитбудинку завдяки цьому в 1948 р. 45 хворих дітей додали у вазі від 1 до 2 кг, 90 дітей – від 2 до 4 кг, 56 – від 4 до 6 кг, 11 – від 6 до 8 кг, 2 – від 9 до 11⁶⁵⁰. Якісним було харчування і у Дніпропетровському санаторному будинку⁶⁵¹.

Проте в більшості установ так і не вдалося налагодити харчування за лікувально-оздоровчим режимом і якістю. Як засвідчила перевірка Трипільського лікувального дитбудинку, Київський облторгвідділ поставляв цій установі недоброякісні продукти. Зазвичай м'ясо замінювалося консервами, замість вершкового масла видавався комбінований жир, овочами дитбудинок був не забезпечений, борошно для хліба відпускалося лише житнє⁶⁵². Свиридівський санаторний дитячий будинок за 1950 р. недоодержав крупи і макаронів – 700 кг, м'яса – 13 578 л, яєць – 28 160 шт.⁶⁵³.

Незважаючи на постійне опікування дітьми з боку медичних працівників, у силу різних обставин санаторно-лікувальні установи не обминали інфекційні захворювання. Так, у Дніпропетровській санаторній установі за 1950 р. зафіксовано

1 випадок захворювання вітряною віспою, 3 – скарлатиною, 1 – черевним тифом, 4 – гострим апендицитом, 6 – пневмонією, 2 – ексудативним плевритом, 18 – грипом, 36 – ангіною, 14 – піодермією, 1 – коростою, 13 – отитом, 18 – кон'юнктивітом, 9 – трахомою⁶⁵⁴.

Окремі лікувально-санаторні установи утримували власні підсобні господарства. Так, Молочанський дитбудинок мав у своєму розпорядженні 20 га землі, 3 свиноматки, 3 коней, 3 бички та корову⁶⁵⁵.

Таким чином, дитбудинки інвалідів Міністерства соціального захисту та дитячі лікувально-санаторні установи Міннохоронздоров'я виконували надзвичайно важливі, у дечому схожі, а з іншого боку специфічні функції соціальної реабілітації та оздоровлення неповнолітніх громадян.

4.3 Дитбудинки при промислових підприємствах та колгоспах

Масштаби соціального лиха, якими стали масова дитяча бездоглядність і безпритульність та сирітство виявилися такими великими, що існуюча державна мережа дитячих установ абсолютно не відповідала все зростаючим потребам у них. Відкриття понадпланових бюджетних закладів для постраждалих дітей часом унеможлиблювалося через катастрофічну нестачу коштів, які насамперед спрямовувалися для фронту та на відродження економіки країни. Такі обставини визначили пошук нових шляхів вирішення проблеми дітей, позбавлених батьківського піклування. Відтак постали дитустанови принципово нового якісного типу – дитбудинки промислових та сільськогосподарських підприємств і колгоспів, які мали виробничо-галузеве підпорядкування й відповідні джерела фінансування. Ініціатива створення таких специфічних дитустанов виникла безпосередньо на місцях, а

початок формування їхньої мережі припадає ще на воєнний, постокупаційний період.

Уже відразу після визволення промислових районів України деякі підприємства почали створювати установи для дітей-сиріт, батьки яких працювали в даному виробничому колективі до війни, звідти пішли на фронт і загинули, а також для дітей багатодітних батьків, що потребували матеріальної допомоги⁶⁵⁶. Ініціаторами цієї потрібної справи стали підприємства Донбасу. Так, у Сталінській області на 1945 р. функціонувало 6 дитбудинків такого типу та 5 окремих груп при дитячих садках, якими було охоплено 607 дітей-сиріт. У документах відзначається особливо хороша робота дитбудинків, які працювали при об'єднаннях «ЗуєвГРЕС», «Зуєвантрацит» та Горлівському машбуді⁶⁵⁷. Подібні дитустанови було також створено при заводі ім. Петровського в Дніпропетровську, машинобудівному заводі ім. С. М. Кірова в Горлівці та на інших підприємствах Донецько-Придніпровського регіону⁶⁵⁸.

На республіканській нараді з питань боротьби з неприступністю і бездоглядністю дітей, яка відбулася 4 червня 1946 р. заступник міністра освіти УРСР О. М. Філіпов наголошував, що на 1 січня 1945 р. було вже влаштовано в дитячі установи на підприємствах та патроновано 117 930 дітей-сиріт⁶⁵⁹.

На багатьох підприємствах відкривалися невеликі дитустанови, що забезпечувалися профспілковими коштами. Так, з ініціативи працівників тресту «Макіїввугілля» такі дитбудинки розпочали роботу в багатьох робітничих селищах Донбасу. У 1945 р. на 18 металургійних заводах їхній контингент становили 1320 вихованців⁶⁶⁰. ВЦРПС організувала також три дитячих будинки для дітей загиблих шахтарів при шахтах Донбасу⁶⁶¹.

Як уже відзначалося, схваливши ці ініціативи, РНК СРСР 20 вересня 1945 р. прийняла відповідну постанову «Про дитячі будинки при промислових підприємствах», яка визначала завдання з розгортання та особливості функціонування цих спеціальних дитячих установ⁶⁶². З огляду на беззаперечну

ефективність діяльності відомчих дитбудинків, уряд у низці своїх постанов розпорядився збільшити контингент дітей, які повинні у них утримуватися. Зокрема, у відповідній постанові Ради Міністрів Української РСР № 1577 від 6 вересня 1946 р. було встановлено контингент таких дитустанов сумарно в 2000 вихованців⁶⁶³. При цьому 100 дітей-сиріт мали утримуватися в дитбудинках підприємств Міністерства лісової промисловості, 370 – легкої, 140 – харчової, 80 – текстильної, 180 – м'ясомолочної, 160 – місцевої паливної промисловості, 965 – тваринництва⁶⁶⁴. Про необхідність збільшення контингенту такого типу дитустанов йшлося також у постановах Ради Міністрів УРСР «Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності» від 10 березня 1948 р. та «Про покращення роботи з влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків» та ін.⁶⁶⁵. Оскільки зазвичай більша частина дитбудинків підпорядковувалася Міністерству освіти, не дивно, що в згаданій постанові «Про дитячі будинки при промислових підприємствах» РНК зобов'язала наркомати УРСР погоджувати організацію таких дитустанов з означеним відомством⁶⁶⁶. При цьому режим дня, організація навчально-виховної роботи, умови утримання у них мали набрати уніфікованого характеру, у принципі нічим не відрізняючись від режиму роботи дитустанов Міносвіти.

Окрім самостійних дитячих будинків існували групи при дитсадках за умови, якщо чисельність дітей у ній не перевищувала 30 осіб. Для таких груп виділялося по 2 – 3 кімнати при дошкільних установах. Так, групи при дитсадках Харківських і Дніпропетровських трестів «Укрголовхліб» налічували сумарно 60 дітей віком від 4 до 6 р.

Установи для дітей, позбавлених батьківського піклування організовувалися й радгоспами. Так, станом на червень 1948 р. в УРСР працювало 11 дитбудинків такого типу, у них перебувало 383 дитини⁶⁶⁷. У дитбудинках Полтавського тресту радгоспів за 1948 р. контингент збільшився з 60 до 92 вихованців. Того ж року мережу таких установ поповнив

дитбудинок Кіровоградського тресту радгоспів на 29 дітей і Дніпропетровського – на 35 дітей⁶⁶⁸.

Дитбудинки та групи при дитячих садках було утворено при підприємствах наступних міністерств та відомств: вугільної, хімічної, чорної металургії, приладобудування⁶⁶⁹, кольорової металургії, верстатобудування, важкого машинобудування, електростанцій, кораблебудування, морського флоту, харчпромбуду⁶⁷⁰, лісової, паперової, легкої⁶⁷¹, текстильної⁶⁷², харчової промисловості⁶⁷³, будматеріалів⁶⁷⁴, озброєнь, радгоспів⁶⁷⁵, шляхів сполучення⁶⁷⁶, місцевої паливної промисловості⁶⁷⁷. Розвиток мережі відомчих дитустанов та їх контингенту можемо простежити на основі матеріалу таблиці 4.3.1⁶⁷⁸.

Табл. 4.3.1

Відомості про мережу та контингент відомчих дитбудинків у 1946, 1949–1950 рр.

Область	1946		1949		1950	
	кількість	дітей в них	кількість	дітей у них	кількість	дітей у них
Ворошиловградська	7	527	15	1346	15	1354
Дніпропетровська	4	268	15	1040	18	956
Запорізька	3	127	12	817	12	770
Київська	–	–	4	353	4	305
м. Київ	3	233	4	303	3	202
Кіровоградська	–	–	2	62	2	61
Полтавська	1	76	5	364	5	339
Сталінська	23	1748	41	3717	39	3221
Сумська	2	82	5	456	5	464
Харківська	1	91	16	846	14	752
Чернігівська	–	–	–	–	–	–
Всього	44	3152	119	9304	117	8424

З наведеної таблиці випливає, що кількість відомчих дитбудинків у повоєнні роки зростає втричі. Щодо останнього року періоду, що вивчається, розширення мережі цих

специфічних установ припиняється. Це пояснюється тим, що воєнна пора призвела до незмірного зростання чисельності дітей-сиріт і напівсиріт, тому контингент дитбудинків, у тому числі й відомчих, стабільно зростає. Наприкінці ж відбудовного періоду у зв'язку з досягненням вихованцями цих установ повноліття, їхнім працевлаштуванням, а головне, вичерпанням джерел поповнення, мережа та контингент дитбудинків почали різко скорочуватися. З часом потреба в дитбудинках при підприємствах узагалі відпала.

Переважну більшість вихованців дитустанов при промислових підприємствах і радгоспах становили діти загиблих батьків, які працювали у цій виробничій галузі. Для прикладу, з 356 вихованців таких дитбудинків на Полтавщині у 1948 р. 316 дітей репрезентували саме таку категорію (88,8 %) ⁶⁷⁹.

За соціальним статусом, звісно, майже стовідсоткову основу контингенту становили діти-сироти і напівсироти. Про це, зокрема, свідчить аналіз особового складу відомчих установ Полтавщини станом на 1950 р., серед 378 вихованців яких 358 були позбавлені батьківського піклування (94,7 %). При цьому 211 (55,8 %) були круглими сиротами, а 147 (38,8 %) – напівсиротами ⁶⁸⁰.

Досить строкатим був і віковий склад відомчих дитустанов. Так, з 66 дітей, які утримувалися на 1948 р. в дитбудинку при радгоспі «Перемога» (Запорізька область), 7 мали вік 6 – 8 р. (10,6 %), 28 – 8-10 р. (42,4 %), 31 – 11–15 р. (47 %) ⁶⁸¹. У 5 відомчих дитустановах Полтавщини на 1948 р. утримувалася 21 дитина дошкільного віку (5,8 %) і 347 – шкільного (94,2 %) ⁶⁸².

Поряд з дітьми і підлітками в особовому складі окремих відомчих дитбудинків зустрічалося й чимало представників раннього юнацького віку. Так, у дитбудинку при фаянсовому заводі селища Буда (Харківщина) на 1949 р. утримувалося лише 32 вихованців дитячого й підліткового віку, 26 же осіб мали вік 16 р., а 24 – 17 і більше ⁶⁸³. Така вікова еклектика контингенту дитустанов була типовим явищем для того особливого часу.

Принагідно зауважимо, що в залежності від особового складу поряд з найбільш поширеними, так званими

шкільними дитбудинками відомчого підпорядкування, де утримувалися діти лише шкільного віку, діяли й змішані дитустанови, у складі яких перебували й дошкільнята. Так, з 5 відомчих дитустанов Полтавщини станом на 1948 р. 3 були шкільного типу, а 2 – змішаного⁶⁸⁴. Прикладом дитустанови змішаного типу був також Київський дитбудинок Південно-Західної залізниці, де на 1946 р. виховувалося 108 дітей (61 дівчинка і 47 хлопчиків) віком від 4 до 15 р.⁶⁸⁵.

Згідно з уже згаданою постановою РНК УРСР від 11 квітня 1945 р. «Про затвердження положення про колгоспний будинок» та за прикладом колгоспів Тамбовської і Рязанської областей РРФСР створювалися також дитбудинки коштом колгоспів та сільських громад. Такі заклади стали прихистком для дітей-сиріт і напівсиріт віком 4 – 14 років, батьки яких були членами цього колгоспу і загинули на фронтах чи в період окупації. Для прикладу, в колгоспах Лозівського району Харківської області виховувалося 300 дітей-сиріт⁶⁸⁶.

Важливим аспектом цієї проблеми є джерела фінансування відомчих та колгоспних дитбудинків. Так, у постановах РНК УРСР «Про дитячі будинки при промислових підприємствах» від 20 вересня 1945 р. та за № 1876 від 28 листопада 1945 р. встановлювалося, що ці дитбудинки фінансуються наркоматами УРСР, яким підпорядковано ці підприємства⁶⁸⁷. Наприклад, у 1947 р. Міністерством радгоспів на утримання 23 відомчих дитустанов з контингентом 1060 дітей було асигновано 3064 тис. крб⁶⁸⁸. На утримання дитбудинку при радгоспі «Перемога» (Запорізька область) за 1949 р. було виділено близько 500 тис. крб⁶⁸⁹.

Джерела фінансування колгоспних дитбудинків суттєво відрізнялися від промислових. Перші колгоспні дитбудинки утримувалися самими колгоспами, але, як відомо, рівень їх розвитку значно різнився між собою, що не могло забезпечити рівні умови утримання дітей у цих установах. Тому Раднарком УРСР 25 вересня 1945 р. видав постанову «Про перехід на державний бюджет колгоспних дитячих будинків». У ній зазначалося, що керівництво і фінансове забезпечення колгоспних

дитустанов з 1 грудня 1945 р. покладається на Наркомат освіти УРСР. Витрати на утримання колгоспних і міжколгоспних дитбудинків, переданих цьому Наркомату, рекомендувалося проводити за рахунок передбачених республіканським бюджетом асигнувань на освіту.

Колгоспам, у віданні яких перебували дитячі будинки, рекомендувалося підписати орендні умови з органами народної освіти на подальше використання ними колгоспних приміщень. Також колгоспам радили надавати шефську допомогу цим установам у постачанні їх продуктами харчування, у проведенні ремонту, забезпеченні паливом, організації та функціонуванні допоміжних господарств⁶⁹⁰.

Приміщення, в яких розташовувалися відомчі дитбудинки, мали різні побутові умови, але порівняно з дитустановами Міністерства освіти вони були дещо кращими, адже чисельність дітей у них була не такою великою, а рівень матеріального забезпечення вищим. Наприклад, 6 дитбудинків м. Горлівки, які підпорядковувалися Міністерству вугільної промисловості, знаходилися в типових, якісно відремонтованих приміщеннях, що були електрифіковані, радіофіковані та забезпечені водопостачанням⁶⁹¹. А в єдиному дитбудинку Міністерства харчової промисловості, що працював при Харківській кондитерській фабриці, виховувалося 55 дітей. Ця установа розташовувалася в дачній місцевості і мала пристойні умови: до послуг вихованців було 6 спальних приміщень, простора кухня, медпункт, підсобні приміщення. Дитбудинок Міністерства харчової промисловості в м. Ірпіні мав контингент 60 дітей, розташовувався у двох дачних садибах і також мав належну матеріально-технічну базу⁶⁹².

Але й серед такого типу дитбудинків зустрічалися установи з незадовільними умовами утримання вихованців. Для прикладу, дитбудинок Полтавського цукротресту розташовувався в сирому приміщенні, 63 дитини утримувалися в кімнатах, які були вражені грибок. Установа фінансувалася

погано, тому запроєктовані будівлі не було здано в експлуатацію, а ремонти діючих приміщень не проводилися⁶⁹³.

Рівень забезпечення м'яким інвентарем та одягом вихованців відомчих дитбудинків в кращий бік відрізнявся від постачання установ Міністерства освіти, що було пов'язане з різними джерелами та способами фінансування. Також велике значення мав фінансово-економічний стан підприємства, при якому працювала дитустанова. Для прикладу, у дитбудинку Харківської суконної фабрики, яка мала високі виробничі показники, всі вихованці дитустанови були забезпечені двома змінами одягу, комплектами постільної білизни⁶⁹⁴. У дитбудинку, що працював при Дніпропетровському заводі ім. Петровського, всі діти мали по 3–4 зміни білизни, кожний вихованець був забезпечений необхідним комплектом зимового одягу та взуття, що на той час було рідкістю⁶⁹⁵. Як впливає зі звіту Міністерства легкої промисловості, усі вихованці дитустанов цієї системи мали добротний одяг та взуття⁶⁹⁶. Дитбудинки Міністерства вугільної промисловості відзначалися гарним оздобленням та належним рівнем забезпечення, мали в своєму розпорядженні зручні, відповідні віку вихованців меблі⁶⁹⁷.

З огляду на дефіцит державних фондів, міністерства самотужки забезпечували свої дитустанови необхідним інвентарем. Так, у червні – липні 1947 р. силами Мінрадгоспів УРСР було виготовлено та занаряджено для дитбудинків системи 1060 матраців, понад 500 простирадл, 2100 наволочок, 114 халатів, 308 пальт, 40 пар валянок, 121 каструлю, 115 відер тощо⁶⁹⁸.

Проте і у відомчих дитустановах подекуди спостерігалася велика скупченість дітей і дефіцит твердого інвентаря. Так, у дитбудинку Полтавського цукротресту через нестачу ліжок щонайменше 20 дітей спало по двоє в одній постелі, а тумбочок з причин обмеженості корисної площі взагалі не було де поставити.

Як свідчать документи, харчування вихованців цих установ у основному було задовільним, достатнім, але одноманітним. Для прикладу, в дитбудинках цукротресту діти забезпечувалися 4-разовим харчуванням з дотриманням відповідної калорійності.

З іншого боку, через нестачу борошна, м'яса, сиру та інших продуктів тижневе меню не відзначалося різноманітністю⁶⁹⁹.

Наприклад, у дитбудинку при радгоспі «Перемога» на харчування дитини виділялося у 1949 р. 282 крб на місяць (9 крб 40 коп. щоденно), фактично ж було використано по 242 крб на вихованця (близько 8 крб на день), адже ціни на колгоспних базарах, де переважно купувалися жири, яйця, м'ясо для цих дитустанов, були меншими⁷⁰⁰. Це забезпечувало тут дещо вищі норми харчування дітей порівняно з дитустановами Міносвіти УРСР.

Значну роль у поліпшенні якості харчування дітей та їхньому трудовому вихованні відігравали підсобні господарства, які були утворені при багатьох відомчих дитбудинках. Наприклад, такі господарства функціонували при трьох дитустановах Міністерства легкої промисловості⁷⁰¹. Шосткінський дитбудинок Міністерства паливної промисловості (Сумщина) мав 20 га сільгоспугідь для ведення підсобного господарства⁷⁰². У дитбудинку 75-го заводу м. Харкова окрім встановлених норм продовольчого забезпечення, додатково, за рахунок допоміжного господарства, на кожну дитину виділялося 2 кг борошна, 9 кг картоплі, 300 г жирів⁷⁰³. 40 га орної землі та 30 га фруктового саду мали в своєму розпорядженні вихованці дитбудинків при Харківському заводі ім. Дзержинського, де утримувалося 400 дітей⁷⁰⁴. Для дитбудинку радгоспу «Переможець» Запорізького тресту було виділено земельний наділ площею 14 га, пасіка, 40 курей, кролі, свині. Радгосп ім. Кірова Сталінського тресту для своєї дитустанови виділив 3 га землі, в основному для навчальних цілей⁷⁰⁵. Дитбудинок Полтавського цукротресту в с. Згурівка мав у своєму підсобному господарстві 6 корів та 4 свині, що дало можливість повністю забезпечити потреби вихованців у м'ясо-молочних продуктах⁷⁰⁶.

Персонал відомчих дитбудинків, який забезпечував виховання і догляд за дітьми, відповідав штатному розписові відповідних установ Міністерства освіти. У самостійних будинках з 60-ма дітьми працювало 5 вихователів-педагогів, інструктор з праці, медсестра. Виділялося також 0,5 ставки лікаря. Щодо

груп сиріт при дитсадках, то для них передбачалося 2,5 ставки вихователів-педагогів, 2 нічних няні та медсестри, частина ж персоналу була спільною⁷⁰⁷. Відомчі дитбудинки були забезпечені необхідними кадрами, але не скрізь вони працювали достатньо добросовісно⁷⁰⁸.

У всіх дитустановах діти шкільного віку відвідували школу. З 378 дітей шкільного віку п'яти відомчих дитбудинків Полтавщини у 1948 р. відвідували школу 324 вихованців, що становило 93,4 %⁷⁰⁹. У дитбудинку 75-го Харківського заводу з 92 вихованців 62 були шкільного віку. Заняття учнів 1-го класу через брак приміщень проходили в самому дитячому будинку. Але умови навчання були незадовільними: столи і стільці не відповідали зросту дітей, школярі сиділи боком до дошки. Діти наступних класів уже відвідували типову школу, яка знаходилася недалеко від дитбудинку. Катастрофічно не вистачало навчальної літератури: на 10 учнів 2-го класу був лише один підручник з української мови. У 3-му класі навчався один учень, який не мав ні одного підручника з жодного предмету, тому не дивно, що був невстигаючим⁷¹⁰. Зошитів також було обмаль.

Натомість, для школярів – вихованців дитбудинку Харківської кондитерської фабрики «Жовтень» було створено сприятливі умови для нормального навчання. У спеціально облаштованій кімнаті під керівництвом вихователів діти готували домашні завдання і завдяки цьому всі 53 вихованці були встигаючими⁷¹¹.

У відомчих дитбудинках функціонували бібліотеки, в яких зберігалася переважно художня література. Якщо у 1946 р. кількість таких установ становила 18⁷¹², то 1950 р. їх уже налічувалося 107⁷¹³.

Навчально-виховна робота в дитячих будинках при промислових підприємствах узгоджувалася з місцевими відділами народної освіти. Розгортали свою роботу гуртки, проводилися різноманітні вечори художньої самодіяльності. У Київському дитбудинку Міністерства лісової та паперової промисловості був фільмоскоп, 20 екземплярів плівок з казками і фільмами,

що значно урізноманітнювало проведення навчально-виховної роботи в цій установі⁷¹⁴. При дитбудинках Кіровоградського тресту радгоспів було організовано 36 гуртків: хорові, драматичні, фізкультурні, художні, літературні та ін.⁷¹⁵.

Важлива роль у вихованні дітей відводилася трудовому навчанню, для цього організовувалися різноманітні майстерні: столярні, швейні, взуттєві та ін.⁷¹⁶. Так, у дитбудинку Харківської кондитерської фабрики в столярній майстерні навчалася 25 хлопців, які робили ремонт меблів. Дівчатка цієї установи займалися рукоділлям⁷¹⁷.

На місцях часом спостерігався формалізм у роботі органів народної освіти з питань опікування навчально-виховною роботою відомчих дитустанов. Про це, зокрема, констатувалося в наказі № 1725 заступника Міносвіти УРСР О. М. Філіпова від 28 серпня 1948 р. «Про стан керівництва навчально-виховною роботою у дитбудинках при промислових підприємствах з боку органів народної освіти». Найбільше недоліків у цій сфері виявлено в роботі Київського міськвно та Полтавського облвно⁷¹⁸.

Таким чином, у відбудовний період поряд з традиційними дитбудинками, розгорнулася досить широка мережа відомчих дитустанов, які підпорядковувалися різним галузевим міністерствам і фінансувалися промисловими підприємствами та радгоспами. Ці специфічні заклади часом відзначалися дещо кращими умовами утримання вихованців, як у звичайних дитбудинках. З іншого боку, екстремальні умови повоєнної доби спричинили типові для тогочасних установ труднощі функціонування відомчих установ. До справді унікальних закладів для безпритульних дітей слід віднести колгоспні дитбудинки, які в силу певних об'єктивних причин працювали порівняно недовго. У міру вичерпання джерел поповнення контингенту дитбудинків, потреба у функціонуванні альтернативних установ для безпритульних дітей з часом відпала.

Висновки до четвертого розділу

Як випливає з аналізу наведених у розділі фактів, досить поважне місце у влаштуванні постраждалих у воєнні роки неповнолітніх громадян належало дитустановам Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ – дитячим кімнатам міліції, дитприймальникам-розподільникам та трудовим і трудово-виховним колоніям. Ці специфічні заклади не лише відігравали значну роль у боротьбі з дитячою бездоглядністю й безпритульністю, а й забезпечували запобігання асоціальних вчинків серед неповнолітніх громадян. При цьому вони поєднували як гуманітарно-виховні, профілактичні, так і певною мірою примусові функції. Поряд зі своєю самодостатністю, дитустанови НКВС (МВС) виконували й службову, допоміжно-транзитну роль, поповнюючи контингент установ наркоматів освіти та охорони здоров'я.

Гуманну місію з реабілітації дітей з обмеженими фізичними та психічними можливостями виконувала мережа дитустанов Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення. Близькими до них за функціональним призначенням були й лікувальні та санаторні дитбудинки, які опікувалися хворими та ослабленими дітьми, забезпечуючи їхнє оздоровлення, підготовку до повноцінного життя.

У зв'язку з невідповідністю мережі державних спецдитустанов соціальним потребам у них, виникли установи принципово повного типу, які мали виробничо-галузеве підпорядкування та відповідні джерела фінансування. Потреба у функціонуванні цих альтернативних дитбудинків в міру вичерпання джерел поповнення контингенту спецдитустанов поступово відпадала.

Вказані дитячі установи мали різне функціональне призначення, відзначалися специфічністю своєї діяльності, джерелами фінансування, рівнем матеріального забезпечення. Як і в типових дитбудинках, контингент відомчих

спецдитустанов відзначався великою строкатістю за віком, характером інвалідності, захворювання, родинним станом, соціальним походженням, громадянською зрілістю, особливостями суспільної поведінки та її адекватністю морально-правовим нормам тощо.

Вихованці цих спецдитустанов потерпали від типових труднощів і нестатків: бракувало приміщень, вони не відповідали чинним санітарним нормам, діти страждали від голоду, холоду та хвороб. Дещо кращими були умови утримання вихованців дитбудинків при промислових підприємствах, однак і вони варіювалися залежно від конкретного фінансово-господарського стану останніх.

Украї найнезадовільним було забезпечення навчально-виховного процесу, подальше влаштування підопічних спецдитустанов. Своєю специфікою відзначалися штатні розписи відомчих дитячих закладів. Поряд з сумлінним виконанням працівниками своїх обов'язків мали місце й окремі зловживання та протиправна діяльність.

Узагальнюючи фактичний матеріал, слід підкреслити, що спеціальні дитячі установи наркоматів (міністерств) внутрішніх справ, соціального забезпечення, охорони здоров'я, а також дитбудинки відомчо-виробничого підпорядкування відіграли позитивну роль у влаштуванні долі дітей з особливими соціальними потребами та девіантною поведінкою.

ВИСНОВКИ

У колі провідних проблем історії німецько-радянської війни та повоєнного часу важливе місце належить особливостям функціонування спеціальних дитячих установ як важливої ланки соціальних структур. Запропонована монографія й стала по-сильною спробою вивчити основні аспекти цієї науково значущої і досить перспективної проблеми сучасної історичної науки. Аналіз залученого емпіричного матеріалу і теоретичне осмислення проблеми дало змогу вийти на узагальнення та висновки.

Воєнна пора детермінувала кардинальні зміни становища неповнолітніх громадян як невід'ємної складової частини українського соціуму. Наймолодша частина воєнного покоління найбільше постраждала від жорстоких реалій немилосердної воєнної доби в першу чергу через соціальну незрілість та незахищеність, менший, як у дорослих, ступінь адаптації до екстремальних умов, а також фізичні та психологічні особливості неповнолітніх громадян.

До однієї з найстрашніших соціальних аномалій воєнного та повоєнного періодів слід віднести масове сирітство, дитячу бездоглядність і безпритульність. Ці страшні суспільні явища були породжені найрізноманітнішими обставинами і чинниками того особливого часу. Неповнолітні українці ставали сиротами чи напівсиротами насамперед через загибель їхніх батьків на фронті чи смерть у результаті страшних негараздів і випробувань війни, злочинних дій окупантів тощо.

Поряд з фізичними сиротами безпрецедентно зросла чисельність соціальних сиріт, так би мовити, «сиріт при живих

батьках». Коренями такого явища стали випробування воєнного часу, які викликали зміщення акцентів у бік фізіологічного виживання, зниження рівня соціальної відповідальності та руйнування родинних зв'язків.

Частина батьків не могла утримувати своїх дітей унаслідок матеріальної скрути, відсутності елементарних засобів існування. Чимало дітей стали бездоглядними й безпритульними у результаті евакуаційних та реевакуаційних процесів, міграцій, у ході яких вони часто втрачали зв'язок з своїми рідними. Батьківського піклування були позбавлені діти фронтовиків та партизанів, евакуйованих чи тих, хто залишився на окупованій території, а також «остарбайтерів». Здебільшого статус бездоглядних і безпритульних у таких дітей набирав тимчасового характеру.

Збільшенню числа «соціальних» сиріт сприяла й радянська репресивна система, адже чимало дітей втрачали своїх батьків через арешти та ув'язнення в таборах, (здебільшого незаконні), їхніх батьків як «ворогів народу». Як бачимо, джерела поповнення категорії дітей з особливим соціальним статусом відзначалися великою різноманітністю, а спільним підґрунтям цих процесів була жорстока воєнна пора та панування тоталітарного режиму.

Наведені у монографії статистичні дані дозволили встановити справді вражаючі масштаби сирітства, дитячої безпритульності і бездоглядності та простежити динаміку зростання цього соціального лиха.

Неповнолітні, що належали до цієї соціальної категорії, переживали страшну матеріальну скруту, вони були позбавлені елементарних засобів для свого фізіологічного виживання. Не менш нестерпними були і їхні морально-психологічні страждання, пов'язані зі втратою родинного затишку.

Війна призвела до незбалансованого харчування, а то й до хронічного голодування неповнолітніх, руйнації житлового фонду, системи комунального господарства, дитячих установ та профілактично-лікувальних закладів, катастрофічного погіршення побутових умов життя. Внаслідок цього суттєво

уповільнився фізичний та інтелектуальний розвиток неповнолітніх, а в їхньому середовищі поширилися небезпечні хвороби, які часом набирали характеру масових епідемій. Усе це спричинило неймовірне підвищення рівня дитячої смертності та викликало незворотні зміни у фізичному і психічному здоров'ї юних громадян. Стресові ситуації воєнної доби призвели до масових виявів посттравматичного синдрому, наслідком чого стали тяжкі розлади психоемоційної сфери неповнолітніх українців та формування особливих ментальних рис їхньої ментальності. Особливо виснаженими, хворими, з підірваною психікою поверталися діти і підлітки з німецьких концтаборів.

Одним із страшних супутників та наслідків війни стало значне зростання дитячої інвалідності. Ця особливо трагічна категорія юних громадян поповнювалася через каліцтво дітей в зоні воєнних дій чи під окупацією, внаслідок небезпечних захворювань, необережного поводження з вибухонебезпечними предметами тощо.

Наслідком розвалу системи суспільного виховання, падіння моралі, превалювання цінностей матеріально-фізіологічного порядку стало зростання виявів асоціальної поведінки неповнолітніх, насамперед серед позбавлених батьківського піклування, що призвело до справжнього валу дитячих правопорушень.

Особлива ситуація в неповнолітньому середовищі, що полягала в неймовірному зростанні категорії дітей, позбавлених батьківського піклування, хворих, інвалідів, малолітніх правопорушників, вимагала й відповідної реакції. Зрозуміло, з огляду на масштаби цього соціального лиха допомога громадськості, хоч якою широкою вона не була, все ж не змогла зарадити йому достатньо ефективно. Тому вихід з цієї справді катастрофічної ситуації був у якнайшвидшому відновленні та розгортанні мережі спеціальних дитячих установ для дітей, що мали особливий соціальний статус і потреби. В ім'я збереження генофонду та з популістських міркувань на цьому зосередили свої зусилля партійно-державні структури.

Факти засвідчують досить активну законодавчу та розпорядчо-організаторську діяльність органів влади з питань охорони дитинства у цілому і роботи дитячих установ зокрема. Враховуючи досвід, напрацьований державою із запобігання дитячій бездоглядності і безпритульності в 1920 – 1930-х рр., владні структури різних напрямків та рівнів зуміли в гранично стислі терміни створити досить багатопланову та багато у чому оптимальну нормативно-правову і розпорядчу базу відновлення, розгортання мережі та функціонування спеціальних дитячих установ.

Директивні документи з цих питань, що ухвалювалися як на загальносоюзному, так і республіканському рівнях, містили загально адекватні оцінки ситуації та конкретні рекомендації й вимоги щодо допомоги постраждалим дітям через систему спецдитустанов. Проведена у воєнні та повоєнні роки робота центральних та місцевих органів влади з питань створення правової та розпорядчої бази функціонування спецдитустанов вражає своєю масштабністю і містила чимало позитиву. Нормативно-правове регулювання доповнювалося й широкомасштабною розпорядчо-організаторською роботою радянських та партійних органів.

Поряд з цими конструктивними рішеннями мали місце й традиційні для радянської законотворчої і розпорядчої практики ідеологічна заангажованість, підміна реальних завдань декларативними заявами, рапортоманія та приписки. На загал нагромаджений радянськими та партійними органами досвід із правового та розпорядчого регулювання діяльності спецдитустанов заслуговує на увагу.

На основі директив центральних органів влади ухвалювалися відповідні розпорядження на місцях. Директивні документи центрального та місцевого походження спиралися на конкретний аналіз ситуації, містили досить жорсткі графіки реалізації намічених у них завдань. При цьому їх виконання ретельно контролювалося, про що засвідчує ціла низка актових документів центральних та місцевих органів, де міститься інформація про хід виконання визначених планів, відповідність діяльності спецдитустанов чинній нормативно-правовій та розпорядчій базі.

Ритмічність виходу державних документів, що були присвячені роботі спецдитустанов, категорична тональність їхнього змісту, висновків і рекомендацій переконує в тому, що ці питання знаходилися в епіцентрі уваги владних структур СРСР і УРСР. Для реалізації визначених директивними документами завдань та контролю за відповідністю роботи спецдитустанов чинній нормативно-правовій базі в центрі та на місцях створювалися відповідні структури і вводилися необхідні посадові одиниці. При цьому провідна роль у вирішенні цих питань належала органам наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, соціального забезпечення. При виконавчих органах місцевих рад організовувалися комісії для боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю.

Згідно з нормативно-правовими документами загальносоюзного та республіканського значення створювалися типи дитустанов, які різнилися функціональним призначенням, відомчим підпорядкуванням та особливостями особового складу їхніх вихованців. Визначилися вектори і форми взаємозв'язку між окремими установами, перспективи подальшого влаштування їхніх вихованців.

Провідне місце в системі спеціальних дитячих установ належало дитбудинкам та будинкам дитини наркоматів (міністерств) народної освіти та охорони здоров'я УРСР. Саме в їхньому функціонуванні відобразився весь спектр найбільш типових рис і ознак, притаманних усім спецустановам для дітей, що потребували державного утримання. Керуючись директивними документами загальносоюзних та республіканських владних структур, органи наркоматів народної освіти та охорони здоров'я вже на початковому етапі повоєнної відбудови розгорнули багатогранну організаторсько-практичну роботу з відновлення та розширення мережі спеціальних дитячих установ, яка відзначалася великою інтенсивністю і вражаючими масштабами.

Темпи зростання мережі цих установ корелювалися з динамікою зростання чисельності дітей, що були позбавлені

батьківського піклування. Результатом напруженої роботи владних структур у центрі та на місцях стало розгортання в досить стислі терміни розгалуженої і загалом оптимальної мережі дитустанов наркоматів народної освіти і охорони здоров'я. У міру визволення території УРСР від окупантів ці установи особливого призначення з'явилися в різних регіонах і без зволікань розпочали свою роботу.

Дитустанови вказаних відомств диференціювалися за функціональним призначенням, віковим та якісним складом вихованців, особливостями фінансування й матеріального забезпечення, специфікою роботи. Вирізнялися, зокрема, дитбудинки і будинки дитини загального та спеціального типів, дошкільні, шкільні та змішані дитустанови тощо. У системі спецдитустанов наркоматів (міністерств) освіти та охорони здоров'я домінували дитбудинки та будинки дитини загального типу. При цьому в абсолютних і відносних вимірах найбільш помітне місце належало спецдитустановам шкільного типу.

Незважаючи на очевидні успіхи центральних і місцевих органів виконавчої влади в реалізації поставлених планових завдань, забезпечити створення адекватної соціальним потребам мережі дитустанов все ж не вдалося. Цьому завадили як об'єктивні обставини, пов'язані з неймовірними труднощами воєнного й повоєнного періодів, так і прорахунки та недоліки діяльності відповідальних за цю роботу органів та окремих посадових осіб. Звертала на себе увагу та обставина, що відсоток виконання планових завдань з розгортання мережі спецдитустанов у містах був на порядок вищим, ніж у сільській місцевості.

У міру поступового вичерпання джерел поповнення особового складу дитбудинків і будинків дитини, досягнення певних оптимальних величин, динаміка розширення їхньої мережі значно знижується. Особливо це стає помітним на кінець відбудовного періоду. Це пояснюється поступовим зменшенням негативних впливів воєнного та повоєнного часу на соціальне життя, розширенням можливостей влаштування постраждалих дітей у родинях тощо.

Важливою ланкою суспільної системи виявлення та подальшого влаштування неповнолітніх, які були позбавлені батьківського піклування чи мали девіантний характер поведінки, стали спецдитустанови Наркомату (міністерства) внутрішніх справ. Згідно з директивними документами владних структур уже в перші відбудовні роки було розгорнуто досить значну мережу дитячих кімнат міліції, дитприймальників-розподільників, трудових і трудово-виховних колоній для неповнолітніх. Ці особливі заклади не лише відігравали провідну роль у боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, а й забезпечували профілактику протиправних дій серед дітей, позбавлених з різних причин батьківського піклування. Спецдитустанови Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ поєднували як гуманітарно-виховні, профілактичні, так і певною мірою примусово-каральні функції. Це були, з одного боку, самодостатні установи специфічного призначення, а з іншого, – вони виконували й службову, допоміжно-транзитну роль, поповнюючи контингент спецдитустанов інших наркоматів (міністерств) і відомств чи влаштовуючи долю постраждалих дітей іншими способами. У цьому зв'язку ключовою ланкою системи спецдитустанов Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ були дитприймальники-розподільники, мережа яких зростала досить динамічно.

Особливою специфікою за їхнім функціональним призначенням відзначалися трудові і трудово-виховні колонії, покликані забезпечити перевиховання малолітніх правопорушників та, до певної міри, покарання за скоєння злочинів.

Суттєве збільшення чисельності дітей з інвалідністю спонукало владу до відповідних кроків для влаштування долі цієї постраждалої категорії неповнолітніх. Гуманну місію з реабілітації дітей, що мали обмежені фізичні та психічні можливості, виконувала мережа дитустанов Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення. Це були дитбудинки для інвалідів, які спеціалізувалися за різними профілями. Виокремлювалися

установи для фізично дефективних дітей з одного боку, і для олігофренів з іншого. Часом на практиці цей поділ носив умовний характер, оскільки чимало дітей страждали як на фізичну, так і розумову неповноцінність.

Близькими до дитустанов для дітей з інвалідністю за функціональним призначенням та особливостями роботи були лікувальні та санаторні дитбудинки Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я. Розгортання мережі цих установ спричинено неймовірним збільшенням кількості дітей, які були вражені небезпечними хворобами чи мали ослаблене здоров'я.

На відміну від інших, розгортання цих особливих дитустанов припадає вже на повоєнний період, коли з'явилися певні можливості фінансування цього гуманітарного проекту. Це були установи різного профілю, та найбільшу частку займали туберкульозні, трахомні, міотичні і фавозні дитбудинки, що загалом відображало не вельми втішну картину поширення небезпечних хвороб у неповнолітньому середовищі. Аналіз документів засвідчує, що центральні та місцеві органи влади постійно тримали під неослабним контролем питання роботи спецдитустанов для дітей з обмеженими можливостями та ослабленим здоров'ям.

Поряд із традиційними дитустановами у зв'язку зі справжнім дев'ятим валом сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності у відбудовчий період розгорнулася досить розгалужена мережа альтернативних дитбудинків. Роботою цих специфічних закладів опікувалися різні галузеві наркомати (міністерства), а їхнє фінансування проводилося промисловими підприємствами та радгоспами. Близькими до них за типом були колгоспні дитбудинки, які знаходилися на балансі місцевих колективних господарств. Ініціатива створення цих особливих установ виникала на місцях, а початок формування їхньої мережі припадає на постопуаційний період. Невеликі дитбудинки створювалися й на кошти профспілок. За своїм функціональним призначенням вони мало чим відрізнялися від дитбудинків звичайного типу і

опікувалися дітьми, позбавленими родинного затишку. Як і дитустанови Наркомосвіти, дитбудинки виробничо-галузевого підпорядкування залежно від віку їхніх вихованців поділялися на дошкільні, шкільні та змішані.

На кінець періоду, який досліджується, у зв'язку з вичерпанням джерел поповнення контингенту спецдитустанов потріба у функціонуванні альтернативних дитбудинків почала відпадати і вони поступово згортали свою діяльність.

Досить строкатим був контингент дитустанов різних типів і профілів та відомчого підпорядкування. Це було пов'язано з особливостями їхнього формування. Серед вихованців дитустанов знаходилися представники різних вікових і статевих категорій неповнолітніх. Поряд з цим вони різнилися своїм соціальним походженням та попереднім статусом, причинами, що позбавили їх зв'язку з родинами, рівнем фізичного розвитку та станом здоров'я, характером інвалідності, ступенем функціональної готовності до навчання, дисциплінованості і соціальної відповідальності тощо. Таке розмаїття контингенту дитустанов, що часом локалізувалося в окремо взятих закладах, а ргіогі породжувало значну низку проблем у справі соціальної реабілітації вихованців.

Особливою специфікою характеризувався контингент дитбудинків для дітей з інвалідністю Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення, лікувальних і санаторних дитбудинків Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я та трудових і трудово-виховних колоній Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ. Ці категорії неповнолітніх вимагали особливих підходів для забезпечення їхньої реабілітації, оздоровлення та перевиховання.

На відміну від інших установ, контингент дитбудинків виробничо-галузевого та колгоспного підпорядкування формувався, як правило, винятково з дітей колишніх працівників підприємств і колгоспів, які або загинули, або з інших причин не могли їх утримувати.

Для контингенту дитустанов була притаманна значна плинність, спричинена специфікою їхньої діяльності. Особливо це було характерним для спецустанов Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ, адже термін перебування в них дітей обмежувався нормативними застереженнями або визначався вироком суду. Тимчасовим і переважно коротким у часі було знаходження підопічних у лікувальних та санаторних дитбудинках та, певною мірою, будинках дитини Наркомату (Міністерства) охорони здоров'я. Що стосується контингенту дитустанов системи Наркомату (Міністерства) народної освіти, то незважаючи на превалюючу тут стабільність, мала місце також і певна динаміка, плинність, пов'язана з набуттям вихованцями певного віку чи появою перспектив влаштування своєї долі іншими способами.

Адекватною моделлю воєнного і повоєнного часу стали умови утримання постраждалих неповнолітніх у спецдитустановах. Незважаючи на зусилля центральних і місцевих органів влади переважно з об'єктивних причин дитячі установи працювали в умовах постійного матеріально-фінансового дефіциту, тому не змогли забезпечити відповідні чинним санітарним нормам умови проживання вихованців. Справжнім бичем того історичного періоду стала нестача приміщень для дитустанов з причин руйнацій у ході воєнних дій, катастрофічної нестачі коштів на капітальне будівництво та відбудову, нецільове використання споруд тощо.

Нестача спальних місць, робочих кімнат та інших приміщень, їхня невідповідність санітарним нормам спричинила велику скупченість дітей і створила базу для жахливої антисанітарії та побутових незручностей. Вихованці дитбудинків постійно потерпали від нестачі меблів, твердого і м'якого інвентаря, навчального, ігрового та спортивного приладдя. Через відсутність палива постійним супутником спецдитустанов був холод.

Особливо дошкуляв вихованцям дитбудинків голод та незбалансоване малокалорійне харчування. Фатальні

наслідки мав і дефіцит донорського материнського молока та спецхарчування у будинках дитини. Одним із джерел для поліпшення харчування та побуту вихованців дитустанов стало створення при них підсобних господарств, діяльність яких регламентувалася відповідними нормативними документами урядових та відомчих структур. Проте підсобні господарства могли лише частково зменшити тотальний дефіцит засобів проживання вихованців дитустанов.

Деякі кращими виявилися умови утримання вихованців дитбудинків при промислових підприємствах, проте й вони диференціювалися залежно від фактичного фінансово-господарського стану останніх.

Тип дитустанови здебільшого визначав режим утримання вихованців. Особливою специфікою він відзначався в установах Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ, а також у санаторних та лікувальних дитбудинках. Звичайним для всіх спецдитустанов явищем стали масові випадки втеч їхніх вихованців. Наслідком незадовільних умов та особливого режиму утримання вихованців спецдитустанов стали їх масові захворювання. Більшість хвороб мали небезпечний характер і призводили до тривалої втрати вихованцями свого фізичного чи психічного здоров'я.

Специфічною була й організація навчально-вихованого процесу в спецдитустановах. Вона визначалася особливостями їхнього контингенту і була пов'язана зі значними труднощами. Незважаючи на загалом високі показники в досягненні загального навчання, якість здобутих знань залишала бажати кращого. Зазвичай не вдавалося забезпечити й належну результативність педагогічної роботи, тому рівень вихованості дітей був недостатнім. Через проблеми з підготовкою вихованців до самостійного життя, перспективи їхньої соціальної адаптації були досить проблематичними.

Відповідно до нормативних документів здійснювалося кадрове забезпечення роботи спеціальних дитячих установ. Їхні

штатні розписи мали свою специфіку і відповідні риси та варіювалися залежно від типу чи виду конкретної установи.

Хоча ситуація з кадровим забезпеченням загалом була позитивною, поряд з цим спостерігалися й певні недоліки, що полягали в низькому освітньому цензі співробітників спецдитустанов, випадками неналежного виконання ними своїх службових обов'язків. Мало місце й зловживання окремими працівниками службовим становищем, факти їх протиправної і навіть злочинної діяльності. Це вносило додаткову аритмію у функціонування спеціальних дитустанов.

Аналіз усього комплексу поданих у пропонованому дослідженні фактичних даних, залучених насамперед із архівних джерел та опублікованих документів, осмислення теоретичних положень та узагальнень дозволяє авторці зробити низку таких концептуальних висновків:

- потреба в якнайшвидшому розгортанні та функціонуванні спеціальних дитячих установ була зумовлена тяжкими наслідками війни, насамперед масовим сирітством, дитячою бездоглядністю й безпритульністю, інвалідністю, небезпечними захворюваннями, виявами девіантної поведінки неповнолітніх тощо;
- політика владних тогочасних структур у сфері допомоги дітям із особливим соціальним статусом відзначалася активною законодавчо-розпорядчою роботою та багатоплановою виконавчо-організаторською діяльністю, результатом якої стало створення необхідної нормативно-правової та методичної бази діяльності спеціальних дитячих установ;
- унаслідок організаторсько-практичної роботи центральних та місцевих органів влади було створено розгалужену мережу спеціальних дитячих установ різних типів, видів, профілів, функціонального призначення, особливостей роботи. У влаштуванні долі дітей з особливими соціальними потребами ці установи відігравали домінуючу роль;

- у зв'язку з різноманітними джерелами формування контингенту спеціальних дитячих установ, він характеризувався значною соціальною та віковою строкатістю;
- умови утримання вихованців спеціальних дитустанов були адекватною моделлю труднощів воєнного та повоєнного періодів і не відповідали нормативним вимогам, що мало негативні соціальні та медико-санітарні наслідки;
- особливості функціонування спеціальних дитустанов визначалися різноманітними чинниками економічного, воєнно-політичного, демографічного, соціального та ідеологічного порядку, однак домінуючим серед них став дефіцит фінансових і матеріальних ресурсів, викликаний катастрофічними наслідками війни;
- спеціальні дитячі установи воєнного і повоєнного періодів, попри великі труднощі та недоліки їхнього функціонування, загалом виконували свою гуманну місію соціальної реабілітації дітей з особливим соціальним статусом та потребами.

З огляду на комплексний характер теми, особливості формування її джерельної бази не всі аспекти визначеної проблеми вдалося розкрити достатньо глибоко й повно. Це залишає велике дослідницьке поле для роботи з вивчення цього тематичного напрямку в майбутньому.

Запропонована монографія лише започатковує розробку цієї важливої гносеологічної та світоглядної проблеми. Авторка сподівається на її подальше поглиблення та диверсифікацію.

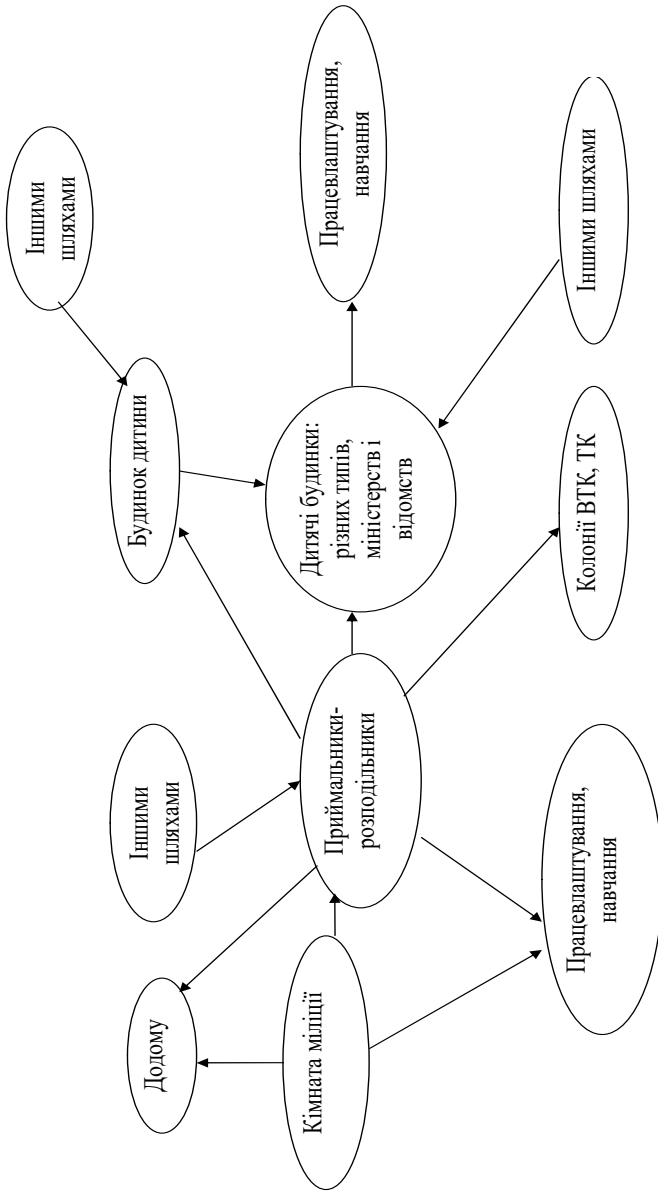
ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник для колишніх вихованців спеціальних дитячих установ⁷¹⁹

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Рік народження.
3. В якій установі виховувалися?
4. За яких обставин потрапили до неї?
5. Роки перебування.
6. Розкажіть про побутові умови установи (технічний стан приміщення, ступінь забезпеченості).
7. Яким був режим дня?
8. Яким було харчування?
9. Ступінь забезпечення одягом та взуттям.
10. Які особливості навчально-виховного процесу?
11. Яку участь Ви брали у суспільно-корисній праці?
12. Чи відбувалося покарання працею?
13. Як було організовано дозвілля?
14. Що Ви можете повідомити про персонал, який забезпечував роботу установи?
15. Чи існувала система покарань і заохочень?
16. Як склалися міжособистісні відносини між вихованцями?
17. Чи надавалася якась допомога від громадських організацій та окремих громадян, в якій формі?
18. Чи відбувалися зміни умов утримання в установі? Якщо так, то які, за яких умов, з чим були пов'язані?
19. Яким був Ваш відпочинок під час канікул взагалі, і під час літніх зокрема?
20. Як проводилося Ваше оздоровлення?
21. Як проходив медичний догляд за Вами?
22. Чи існували при установі майстерні та підсобні господарства? Якщо так, то яку участь ви брали в їхній роботі?
23. Чи багато було вихованців з протиправною поведінкою, якими були її конкретні вияви?
24. Як склалася Ваша доля після виходу з установи (у професійному та життєвому плані)?
25. Що ще б Ви хотіли додати до викладеного вище?

Схема влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Додаток В**Дитбудинки міністерства освіти УРСР⁷²¹**

Назва областей	Кількість дитячих будинків		Дітей у них	
	1940	1946	1940	1946
Київ	21	14	2101	1519
Київська	51	37	6799	4690
Чернігівська	13	17	1679	1933
Сумська	22	22	2704	3497
Полтавська	40	34	4725	3719
Харківська	39	33	5573	5066
Ворошиловградська	29	29	3356	3563
Сталінська	54	49	6163	5213
Дніпропетровська	26	31	4107	5018
Запорізька	24	22	3557	3182
Кіровоградська	23	17	3863	2833

Додаток Г**Контингент дітей у дитячих будинках УРСР у тис.⁷²²**

Області	1940	1948
Волошиловградська	1,3	5,74
Дніпропетровська	4,7	8,03
Запорізька	2,7	6,18
Київська	4,8	6,54
м. Київ	8,1	2
Кіровоградська	1,74	3,41
Полтавська	3,3	5,11
Сталінська	2,32	10,86
Сумська	2,2	5,84
Харківська	6,3	7,82
Чернігівська	2,5	2,61

Додаток Д

Контингент дитбудинків Міносвіти УРСР на IV квартал 1946 р.⁷²³

Область	Діти, які знаходяться в дитбудинках загального типу та інтернатах				Діти, які знаходяться в спеціальних дитячих будинках			
	У містах і робітничих селищах		У сільській місцевості		У містах і робітничих селищах		У сільській місцевості	
	Фактично на I. VII	План на IV кв.	Фактично на I. VII	План на IV кв.	Фактично на I. VII	План на IV кв.	Фактично на I. VII	План на IV кв.
м. Київ	895	850			610	600		
Київська	1641	1800	692	750	1150	1100	350	350
Чернігівська	700	850	174	200	654	580	120	120
Сумська	1317	1400	200	255	1000	1000	286	315
Полтавська	1043	1050	750	800	950	1000	348	400
Харківська	2461	2550	200	200	1407	1550	400	450
Ворошиловградська	1475	1450	400	400	900	1000	176	200
Сталінська	2000	2500	688	800	1700	1320	385	350
Дніпропетровська	2200	2550	332	350	856	875	100	125
Запорізька	984	1260	412	420	800	800	330	400
Кіровоградська	936	950	206	300	1000	1130	67	70

Додаток Е

План розгортання деяких дитячих будинків у містах для дітей 7–11 р.⁷²³

Назва областей	1947 р.	
	Кількість дитячих будинків	Кількість дітей
Ворошиловградська	2	300
Дніпропетровська	3	500
Запорізька	2	200
Київська	2	300
м. Київ	3	300
Кіровоградська	1	100
Полтавська	1	100
Сталінська	3	300
Сумська	1	100
Харківська	2	300
Чернігівська	3	300

Додаток Ж

**Відомості про контингенти дитячих будинків УРСР на
I півріччя 1947 р.⁷²⁴**

Область	План на 1947 р.	на 20 травня 1947										Всього охоплено	
		Мін-освіти		ВЦРПС		Пром. підприємств		Соцзабезпечення		Мін-транс		д/б	дітей
		д/б	дітей	д/б	дітей	д/б	дітей	д/б	дітей	д/б	дітей		
Ворошиловградська	4800	32	5088			5	529	1	25			38	5642
Дніпропетровська	9000	42	9056	1	100	5	650			1	100	49	9906
Запорізька	5700	34	7795									34	7795
Київська	7300	64	6800			1	30	1	70			66	6900
м. Київ	2000	15	2000	1	100			1	120	1	100	18	2320
Кіровоградська	3100	17	3420									17	3420
Полтавська	5000	39	4800									39	4800
Сталінська	7500	41	6500	3	500	16	1748			1	100	61	8848
Сумська	5600	35	6188			3	165			1	70	39	6423
Харківська	10000	51	9200			6	580	1	100	1	75	59	9955
Чернігівська	3300	27	3358					1	100			28	3458

Додаток З

**Список дитячих будинків Міністерства освіти УРСР,
закритих у II півріччі 1948 р. і в I півріччі 1949 р.⁷²⁵**

Назва дитбудинків	Місцезнаходження	Число дітей
<i>У II півріччі 1948 р.</i>		
Орлянський	с. Орлянка, Василівського району, Запорізької області	138
Кочетковський	с. Кочеток, Чугувського району, Харківської області	44
Зеленогайський	с. Зелений Гай, Харківського району, Харківської області	86
Комарівський № 2	с. Комарівка, Ізюмського району, Харківської області	103
Сосницький	с. Сосни, Чернігівської області	102
Чернігівський	м. Чернігів	120

Продовження додатку 3

Назва дитбудинків	Місцезнаходження	Число дітей
У I півріччі 1949 р.		
Преображенський (закритий через непридатність приміщення)	с. Преображенка, Ново-Дуванського району, Ворошиловградської області	
Із числа закритих деякі приміщення передані органам охорони здоров'я. Діти були передані в інші дитбудинки, працевлаштовані і передані батькам		

Додаток I

Відомості про дитячі будинки і чисельність у них дітей на 1 січня 1951 р. ⁷²⁶

Область		Всі дитячі будинки		У тому числі Міністерства освіти, включно з д/б і інтернатами для сліпих і глухонімих дітей				Інших міністерств, самостійні і при дитячих садках	
		число дитячих будинків	у них дітей	всього		із них спеціальних		число д/б	у них дітей
				число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Ворошиловградська	всього	49	5392	34	4038	8	1072	15	1384
	місто	37	4196	25	2940	5	670	12	1256
	село	12	1196	9	1098	3	402	3	98
Дніпропетровська	всього	66	7143	48	6187	5	958	18	956
	місто	38	3885	23	3105	3	605	15	780
	село	28	3258	25	3082	2	353	3	176
Запорізька	всього	49	5380	37	4610	7	916	12	770
	місто	23	2139	12	1439	3	398	11	700
	село	26	3241	25	3171	4	518	1	70
Київська	всього	63	6455	59	6150	11	1423	4	305
	місто	31	3777	28	3489	8	999	3	288
	село	32	2678	31	2661	3	424	1	17
м. Київ	всього	20	1771	17	1569	6	634	3	202
	місто	20	1771	17	1569	6	634	3	202
	село								

Продовження додатку I

Область		Всі дитячі будинки		У тому числі Міністерства освіти, включно з д/б і інтернатами для сліпих і глухонімих дітей				Інших міністерств, самостійні і при дитячих садках	
		число дитячих будинків	у них дітей	всього		із них спеціальних		число д/б	у них дітей
				число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Кіровоградська	всього	23	343	21	3390	7	1200	2	41
	місто	11	1721	11	1721	1	171		
	село	12	1710	10	1669	6	1029	2	41
Полтавська	всього	45	4671	40	4332	11	1326	5	339
	місто	20	2149	18	2015	4	499	2	134
	село	25	2522	22	2317	7	827	3	205
Сталінська	всього	107	10164	68	6943	17	2098	39	3221
	місто	84	7623	46	4433	12	1379	38	3190
	село	23	2641	22	2510	5	719	1	
Сумська	всього	41	5246	36	4782	8	1174	5	464
	місто	19	2404	16	2170	6	861	3	234
	село	22	2842	20	2612	2	313	2	230
Харківська	всього	63	7172	49	6420	11	1913	14	752
	місто	51	5933	38	5236	10	1699	13	697
	село	12	1239	11	1184	1	214	1	55
Чернігівська	всього	22	2791	22	2791	6	868		
	місто	10	1173	10	1173	5	633		
	село	12	1618	12	1618	1	235		

Додаток К

**Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них на
1 січня 1951 р. по Ворошиловградській області⁷²⁷**

	Всі дитячі будинки		У тому числі					
	Число д/б	У них дітей	Міністерства освіти, включаючи дитячі будинки та інтернати для сліпих і глухонімих				Інших міністерств самотійних і в дитсадках	
			всього		із них спеціальних		число д/б	у них дітей
			число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Всього по області	49	5392	34	4038	8	1072	15	1354
У тому числі: місто	37	4196	25	2940	5	670	12	1256
Село	12	1196	9	1098	3	402	3	98
м. Ворошиловград	9	818	7	717	2	169	2	151
м. Кадіївка	3	282	1				2	282

Додаток Л

**Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них
на 1 січня 1951 р. по Дніпропетровській області⁷²⁸**

	Всі дитячі будинки		У тому числі					
	Число д/б	У них дітей	Міністерства освіти, включаючи дитячі будинки та інтернати для сліпих і глухонімих				Інших міністерств самотійних і в дитсадках	
			всього		із них спеціальних		число д/б	у них дітей
			число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Всього по області	66	7143	48	6187	5	358	18	956
У тому числі місто	38	3885	23	3105	3	605	15	780
Село	28	3258	25	3082	2	353	3	176
по Дніпропетровську	14	1330	8	1112	1	183	6	218
Дніпродзержинськ	6	498	3	317	1	111	3	181
Кривий Ріг	6	647	3	439			3	208
Нікополь	2	208	2	208				

Додаток М

**Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них
на 1 січня 1951 р. по Запорізькій області⁷²⁹**

	Всі дитячі будинки		У тому числі					
	Число д/б	У них дітей	Міністерства освіти, включаючи дитячі будинки та інтернати для сліпих і глухонімих				Інших міністерств самотійних і в дитсадках	
			Всього		Із них спеціальних		число д/б	у них дітей
			число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Всього по областях	49	5380	37	4610	7	916	12	770
У тому числі місто	23	2139	12	1439	3	398	11	700
село	26	3241	25	3171	4	518	1	70
по м. Запоріжжя	8	764	4	446	1	149	4	318
по м. Мелітополь	5	277	1	101	1	101	4	176

Додаток Н

**Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них
на 1 січня 1951 р. по Кіровоградській області⁷³⁰**

	Всі дитячі будинки		У тому числі					
	Число д/б	У них дітей	Міністерства освіти, включаючи дитячі будинки та інтернати для сліпих та глухонімих				Інших міністерств самотійних і в дитсадках	
			Всього		Із них спеціальних		число д/б	у них дітей
			число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
Всього по області	23	3431	21	3390	10	1713	2	41
У тому числі: місто	11	1721	11	1721	4	684		
Село	12	1710	10	1669	6	1029	2	41
Кіровоград	4	567	4	567	3	513		

Додаток О

Відомості про дитячі будинки Міністерства освіти
по Київській області на 1 березня 1948 р.⁷³¹

№ п/п	Назва дитбудинків	Всього дітей		Площа у спальних кімнатах		Площа у їдальнях		Площа у робочих кімнатах		Кількість ліжок в ізоляторі
		план	на 1.03.49	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	
1	Білоцерківський с/д/б № 3	120	120	417	3,3	90	0,7	248	2	10
2	Бучатський с/д/б, Святошинського р-ну	110	114	226	2	107	0,9	96	0,8	7
3	Бар'євський с/д/б, Шполянського р-ну	200	233	478	2,5	132	0,6	469	2,2	20
4	Дубачанський т/с/д/б	100	104	205	1,9	75	0,7	255	2,4	10
5	Мастищанський с/д/б Бишевського р-ну	80	81	153	1,9	42	0,5	41	0,5	5
6	Сквирський с/д/б, м. Сквир	110	122	231	1,9	48	0,4	70	0,7	8
7	Смілянський с/д/б, м. Сміла	150	141	229	1,5	67	0,4	227	1,6	12
8	Багачевський с/д/б, м. Канів	100	96	190	2	30	0,3	40	0,4	6
9	Черкаський с/д/б № 1, м. Черкаси	100	99	542	5,4	59	0,6	111	1,1	5
10	Уманський с/д/б, м. Умань	120	120	253	2,1	52	1,5	137	1,1	10
11	Васильківський с/д/б, м. Васильків	110	110	187	1,7	24	0,2	97	0,9	5
12	Березнянсько-Володарський д/б	120	118	210	1,8	52	0,5	не-має	не-має	4
13	Білоцерківський д/б № 2	175	175	212	1,2	не-має	не-має	220	1,2	10
14	Богуславський д/б м. Богуслав									
15	Боярський д/б Києво-Святошинський р-н	150	119	229	210	59	0,5	78	0,7	7
16	Будищанський д/б, Ольшанського р-ну	75	100	188	1,8	71	0,7	не-має	не-має	4

Продовження додатку О

№ п/п	Назва дитбудинків	Всього дітей		Площа у спальних кімнатах		Площа у їдальнях		Площа у робочих кімнатах		Кількість ліжок в ізоляторі
		план	на 1.03.49	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	
17	Демидовський д/б, Димерського р-ну	85	86	114	1,3	41	0,5	57	0,7	3
18	Житницький д/б, Жашківського р-ну	75	80	148	1,8	28	0,3	56	0,7	3
19	Завалевський д/б, Макаровського р-ну	85	91	296	3	80	0,8	105	1,2	2
20	Звенигородський д/б №1, м. Звенигород	240	235	309	1,3	79	0,3	77	0,3	10
21	Хмельницький д/б	100	116	158	1,4	44	0,4	немає	немає	3
22	Плютенецький д/б, Ставищанського р-ну	100	92	114	1,1	54	0,5	63	0,6	12
23	Смілянський д/б № 3, м. Сміла	200	200	264	1,1	150	0,7	300	1,5	10
24	Чайковський д/б, Христинівського р-ну	140	126			350	2,7	110	0,9	7
25	Черепинський д/б, Тетіївського р-ну	30	37	76	2	24	0,6			8
26	Чорнобильський д/б, м. Чорнобиль	150	145	164	1,1	немає	немає	190	1,1	2
27	Черкаський д/б № 2, м. Черкаси	100	96	165	1,6	78	0,7	125	1,2	4
28	Білоцерківський д/б № 2, м. Б. Церква	100	98	231	2,5	20	0,2	немає	немає	6
29	Уманський д/б № 2, м. Умань	150	148	283	1,9	36	0,2	32	0,2	6
30	Таращанський д/б	240	240	156	1,5	48	0,2	108	0,4	15
31	Кагановичський д/б	70	150	259	1,7	70	0,5	21	0,2	3
32	Трипільський д/б, Обухівського р-ну	90	103	200	2	52	0,5	182	0,8	5
33	Краснянський д/б, Обухівського р-ну	90	106	150	1,5	70	0,65	50	0,5	4
34	Завордянський д/б, Броварського р-ну									

Закінчення додатку О

№ п/п	Назва дитбудинків	Всього дітей		Площа у спальних кімнатах		Площа у їдальнях		Площа у робочих кімнатах		Кількість ліжок в ізоляторі
		план	на 1.03.49	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	м ²	на 1 дитину	
35	Плисецький д/б, Васильківського р-ну	20	120	245	2	81	2	86	0,7	5
36	Дзєнгалєвський д/б, Маньківського р-ну	38	100	217	2,1	55	0,5	45	0,4	3
37	Городищенський д/б	100	105	75	7,1	43	0,4	103	0,98	5
38	Тальківський д/б	75	75	76	1	23	0,3	не-має	не-має	4
39	Черкаський д/б № 3	100	97	184	1,8	180	1,8	не-має	не-має	2
40	Ірпінський д/б, Києво-Святошинського р-ну									
41	Кагаринський д/б	75	84	115	1,4	31	0,3	49	0,5	3
42	Наштатський д/б Рокитнянського р-ну	100	108	120	1,1	не-має	не-має	60	0,5	6
43	Мєдвинський д/б, Богуславського р-ну									
44	Дубовсько-Бабанський д/б	100	98	291	3,1	107	1	не-має	не-має	8
45	Велико Дмитрівський д/б, Обухівського р-ну	90	86	144	1,9	35	0,5	не-має	не-має	5
46	Катеринопільський д/б	75	79	155	1,9	49	0,6	не-має	не-має	4
47	Оленівський д/б, Фастовського р-ну	80	78	112	1,4	60	0,7	не-має	не-має	9
48	Селищанський д/б, Корсунського р-ну	75	73	123	1,4	41	0,5	не-має	не-має	3
49	Узинський д/б	100	104	132	1,2	34	0,3	22	0,5	6
50	Блиставицький д/б, Бородянського р-ну	75	72	120	1,6	22	0,3	16	0,2	4
51	Гребєнківський д/б									
52	П'ятигорський д/б, Тетіївського р-ну									
53	Мотивилівський д/б, Фастовського р-ну	100	117	416	3,5	100	0,8	180	1,5	8
54	Старинський д/б, Бориспільського р-ну	75	89	150	1,8	17	0,77	27	0,3	4

Додаток П

**Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них
на 1 січня 1951 р. по м. Києву⁷³²**

	Всі дитячі будинки		У тому числі					
	Число д/б	У них дітей	Міністерства освіти, включаючи дитячі будинки та інтернати для сліпих і глухонімих				Інших міністерств самотійних і в дитсадках	
			Всього		Із них спеціальних		число д/б	у них дітей
			число д/б	у них дітей	число д/б	у них дітей		
м. Київ	20'	1771	17	1569	6	634	3	202

Додаток Р

**Список дитячих будинків Міністерства освіти
на 1 січня 1951 р. по Полтавській області⁷³³**

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Число дітей
Майорщанський	с. Майорище, Пирятинського р-ну	Спеціальний шкільний	119
Петрово-Роменський	с. Розбишівка, П.-Роменського р-ну	Спеціальний шкільний	188
Чернухинський	с. Городище, Чернухинського р-ну	Спеціальний шкільний	117
Градижський	с. Галицьке, Градижського р-ну	Спеціальний шкільний	117
Крюківський	с. Крюків	Спеціальний шкільний	102
Гадяцький	м. Гадяч	Спеціальний шкільний	120
Кобеляцький	с. Розсипалівка	Спеціальний шкільний	96
Пасківський	с. Пасківка, Полтавського р-ну	Спеціальний шкільний	94
Флоровський	с. Флоровка, Чутовського р-ну	Спеціальний шкільний	101
Лубенський	м. Лубни	Спеціальний шкільний	102

Продовження додатку Р

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Число дітей
Золотоніський	с. Бакаївка, Золотоніського р-ну	Загальний змішаний	175
Семенівський	с. Великі Лепняги, Семенівського р-ну	Загальний шкільний	105
Миргородський	с. Хомутець, Миргородського р-ну	Загальний шкільний	101
Велико- Сороченський	с. Велико-Сороченці, Миргородського р-ну	Загальний шкільний	124
Полтавський	м. Полтава	Загальний шкільний	97
Хорольський	м. Хорол	Загальний шкільний	201
Пирятинський	м. Пирятин	Загальний шкільний	113
Лазорківський	с. Усківці, Лазорівського р-ну	Загальний шкільний	99
Комишнянський	с. Велика Будаковка, Комишнянського р-ну	Загальний шкільний	104
Кременчуцький	м. Кременчук	Загальний шкільний	122
Великобагачан- ський	с. Уставиця, Великобага- чанського р-ну	Загальний шкільний	106
Яхницький	с. Яхники, Лохвицького р-ну	Загальний шкільний	119
Зеньківський	м. Зеньків	Загальний шкільний	102
Карловський	с. Варваровка, Карловського р-ну	Загальний шкільний	99
Золотоніський	м. Золотоноша	Загальний шкільний	116
Антипівський	с. Антипівка, Золотоніського р-ну	Загальний дошкільний	76
Солоницький	с. Солониця, Лубенського р-ну	Загальний змішаний	130
Михайлівський	с. Михайлівка, Диканського р-ну	Загальний шкільний	69
Вельбовський	с. Вельбовка, Гадяцького р-ну	Загальний дошкільний	161
Свирідівський	с. Свирідівка, Лохвицького р-ну	Санаторний	76
Новосанжарський	с. Нові Санжари	Загальний шкільний	118

Додаток С

**Список дитячих будинків Харківської області станом на
1 січня 1951 р.⁷³⁴**

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Відомча приналежність	К-ть дітей
ім. Дзержинського	м. Харків	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	319
Харківський № 3	м. Харків	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	115
Куп'янський № 1	м. Куп'янськ	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	162
Зеленоградський	с. Зелений Гай	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	231
Дерегачівський № 3	с. Дергачі	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	192
Богодухівський	с. Богодухів	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	99
Вовчанський № 2	м. Вовчанськ	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	112
Веберовський	с. Гути	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	142
Комарівський	с. Комарівка	спеціальний шкільного типу	Міносвіти	214
Харківський № 2	м. Харків	спеціальний змішаного типу	Міносвіти	193
Вовчанський № 1	м. Вовчанськ	спеціальний змішаного типу	Міносвіти	133
Дерегачівський № 2	с. М. Данилівка	масовий дошкільний	Міносвіти	80
Золочевський	м. Золочев	масовий дошкільний	Міносвіти	76
Краснокутський № 3	с. Любовка	масовий дошкільний	Міносвіти	73
Ольховатський	с. Жовтневе	масовий дошкільний	Міносвіти	37
Пісковський	с. Піски	масовий дошкільний	Міносвіти	78
Харківський № 1	м. Харків	масовий шкільний	Міносвіти	152
Андріївський	с. Андріївка	масовий шкільний	Міносвіти	118

Продовження додатку С

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Відомча приналежність	К-ть дітей
Будянський № 1	с. Буди, х. Бердяш	масовий шкільний	Міносвіти	106
Будянський № 2	с. Буди	масовий шкільний	Міносвіти	152
Вовчанський № 3	м. Вовчанськ	масовий шкільний	Міносвіти	120
Змієвський	м. Змієв	масовий шкільний	Міносвіти	134
Красноградський № 1	м. Красноград	масовий шкільний	Міносвіти	101
Красноградський № 2	м. Красноград	масовий шкільний	Міносвіти	96
Краснокутський № 1	м. Краснокутськ	масовий шкільний	Міносвіти	101
Краснокутський № 2	м. Краснокутськ	масовий шкільний	Міносвіти	98
Куп'янський № 2	м. Куп'янськ	масовий шкільний	Міносвіти	146
Люботинський № 1	м. Люботин	масовий шкільний	Міносвіти	307
Пересечанський	п. Пересечанськ	масовий шкільний	Міносвіти	154
Хорошевський	п. Хорошево	масовий шкільний	Міносвіти	102
Боровський	с. Піски-Радковські	масовий шкільний	Міносвіти	105
Волчановський № 4	с. Красноармійське	масовий шкільний	Міносвіти	159
Краснооскольський	с. Красний Оскол	масовий шкільний	Міносвіти	102
Двуречанський	с. Двуріччя	масовий шкільний	Міносвіти	109
Ново-Володажський	с. Одрижка	Масовий шкільний	Міносвіти	100
Піщанський	с. Піщане	масовий шкільний	Міносвіти	100
Малиженський	с. Малижене	масовий шкільний	Міносвіти	107
Харківський № 2	м. Харків	масовий змішаний	Міносвіти	126

Продовження додатку С

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Відомча приналежність	К-ть дітей
Валківський	м. Валки	масовий змішаний	Міносвіти	155
Карачевський	с. Покателівка	санаторний змішаний	Міносвіти	43
Дерегачівський № 4	с. Мала Данилівка	лікувальний трахомотозний змішаний	Міносвіти	49
Куп'янський № 3		лікувальний трахомотозний змішаний	Міносвіти	95
Любанський		лікувальний трахомотозний змішаний	Міносвіти	100
Високоселищний		лікувальний трахомотозний шкільний	Міносвіти	91
Південно-селищний		лікувальний мікологічний змішаний	Міносвіти	90
Інтернат для глухонімих		школа-інтернат для глухонімих	Міносвіти	303
Інтернат для сліпих		школа-інтернат для сліпих	Міносвіти	120
Інтернат для розумово відсталих		школа-інтернат для розумово відсталих	Міносвіти	166
Інтернат для розумово відсталих алаликів		школа-інтернат для розумово відсталих алаликів	Міносвіти	80
<i>Всього дитячих будинків Міністерства освіти</i>				6343
заводу «Серп і молот»		самостійний, загальний, змішаний	Мінсільгоспу	74
ХЕМЗ		шкільний	Мінелектропрому	99
ХТЗ		шкільний	Мінавтотракторпрому	60
Південних залізних доріг № 2		шкільний змішаний	Міншляхів і сполучень	103

Закінчення додатку С

Назва дитбудинку	Адреса	Тип	Відомча приналежність	К-ть дітей
заводу тракторно-транспортного будівництва		самостійний, загальний, змішаний	Мін. транспортного машинобудування	104
фабрики «Жовтень»		шкільний	Мінхарчпрому	44
Будяньського фаянсового заводу		шкільний	Мін. місцевої промисловості	68
радгоспу «Кегичевка»		самостійний, загальний, змішаний	Трестрадгосп УРСР	55
група дитбудинку при садку 5 взуттєвої фабрики		група загальна змішана	Мін. легпрому УРСР	10
група дитбудинку при садку № 39 заводу ХТЗ		група загальна змішана	Мінважмашинстрою	40
група дитбудинку при садку № 53 фабрики «Червона нитка»		група дошкільна	Мінлегпрому УРСР	30
група дитбудинку при садку № 37 «Чулочної фабрики»		група загальна шкільна	Мінлегпрому УРСР	33
група дитбудинку при садку № 67 трикогажної фабрики		група загальна змішана	Мінлегпрому УРСР	15
група дитбудинку при садку № 56 ГЕС		група загальна змішана	Мін. електростанцій СРСР	17
<i>Всього дитячих будинків інших міністерств</i>				752

Додаток Т
Дані про дитячі будинки і чисельність дітей у них на 1 січня 1951 р. по Чернігівській області⁷³⁶

	Всього дитбудинків				У тому числі			
	число д/б	у них дітей	міновіти, включаючи дитбудинки та інтернати для сліпих і глухонімих		інших міністерств і відомств		д/б	у них дітей
			д/б	дітей	із них спеціальних д/б	дітей		
Всього по області	22	2791	22	2791	6	868		
У тому числі: місто	10	1173	10	1173	5	633		
село	12	1618	12	1618	1	235		
по м. Чернігову	1	91	1	91	1	31		

Додаток У
Забезпечення спеціальних дитячих будинків УРСР м'яким інвентарем у жовтні 1944 р.⁷³⁷

Область	К-ть дітей		Маграти́в		Ковдр		Наволочок		Простирадл					
	за та- ном	фак- тич- но	по- треба	є наяв- ні	по- треба	є наяв- ні	по- треба	є наяв- ні	по- треба	є наяв- ні				
Ворошиловградська	1200	1217	1200	763	437	1200	456	744	2400	1427	973	2400	1400	990
Дніпропетровська	1000	610	1000	136	864	1000	438	562	2000	266	1734	2000	442	1558
Запорізька	1000	459	1000	339	561	1000	510	490	2000	453	1547	2000	427	1573
Полтавська	1400	641	1400	447	963	1400	404	996	2800	614	2186	2800	358	2442
Сталінська	1700	1221	1700	1221	479	1700	511	1189	3400	1688	1712	3400	2650	750
Сумська	1200	804	1200	778	422	1200	670	530	2400	904	1496	2400	1346	1054
Харківська	2000	1996	2000	1480	520	2000	3023	1023	4000	2473	1527	4000	2269	1731
Чернігівська	700	330	700	204	496	700	204	496	1400	236	1164	1400	253	1147
Разом	10200	7278	10200	5368	4742	10200	6216	6030	20400	8061	12339	20400	9145	11245

Додаток Ф
Забезпечення дитячих будинків УРСР одягом та взуттям у жовтні 1944 р.⁷³⁸

Область	Кількість дітей		Пальто		Взуття		Білізна		Костюми		
	за монаги ve	оньпичяф	вдвешюи	вчешен	вдвешюи	вчешен	вдвешюи	вчешен	вдвешюи	вчешен	
Ворошилов-градська	2010	2009	2010	1560	450	609	1401	1916	4020	306	3714
Дніпро-петровська	2940	2237	2940	930	2010	1250	1630	1985	5880	2462	3418
Запорізька	1920	1310	1920	929	1000	746	1174	849	3840	1478	2362
м. Київ	1015	924	1015	253	762	482	533	718	2030	2030	1139
Київська	3365	2766	3365	431	2934	910	3455	2703	6730	4028	4716
Кіровоградська	1820	1026	1820	—	1820	119	1701	3640	120	3520	768
Полтавська	3130	1630	3130	1428	1702	686	2444	887	6260	5373	779
Сталінська	4465	3545	4465	1811	2654	1911	2554	2481	8930	6449	4483
Сумська	2200	1486	2200	1242	958	1854	356	4400	1918	2482	4400
Харківська	3523	3471	3523	2251	1272	1736	1787	7046	306	7046	4548
Чернігівська	1550	670	1550	597	953	466	1141	432	2668	3100	596
Разом	27938	21074	27938	11432	16515	10769	18176	20937	55876	34940	24444
											31432

Додаток X

Забезпечення дитячих будинків НКО УРСР продуктами харчування у третьому кварталі 1946 р. ⁷³⁹

Область	М'ясо-риба			Жири			Цукрово-кондитерські вироби		
	план	виконання	% виконання	план	виконання	% виконання	план	виконання	% виконання
Ворошиловградська	15,8	16,2	102,6	5,3	5,4	102	9,4	8,5	90,5
Дніпропетровська	18,4	19,6	106,5	6,2	6,3	101,6	10,4	10,8	103,9
Запорізька	13,6	13,6	100	4,6	4,6	100	8,6	8,6	100
м. Київ	7,8	8	102,6	2,6	2,5	96	5	4,5	90
Кіровоградська	9,6	12,1	126	3,2	4	125	6,1	6	100
Полтавська	16,3	16,7	102,5	5,5	5,6	101,9	10,3	10	97,1
Сталінська	27,7	20,3	73,2	9,4	9,9	105,3	16,3	17,4	106,1
Сумська	14,7	14,7	100	4,9	4,8	99,9	9,1	10,1	111
Харківська	25	29,7	119	8,4	10,2	122	14,3	18,8	131,5
Чернігівська	8,3	6,5	79	2,8	2,5	89,3	4,7	4,5	95,8
Разом	157	157,4	100,3	52,9	55,8	105,5	94,2	99,2	105,3

Додаток Ц
Відомість про стан допоміжних господарств дитячих будинків УРСР на 20 жовтня 1944 р.⁷⁴⁰

Області	Кількість дитбудинків	Кількість землі				Пасік	Сільськогосподарський інвентар						Худоба				
		Всього	У тому числі				Рибних ставків	тракторів	плугів	сіянок	жаток	коней	корів	іншої худоби	свиней		
			нахотні	город	сад											інші	
Київ	10	7,8	2	4,5	0,75	0,55											
Київська	33	327	216	89	22			18		2				77	49		44
Харківська	22	898	538	10	25	325	26	2	1					44	34	61	45
Сталінська	37	880	467	136	47	230	94	1	1	6	2	5		37	100		41
Волошиловградська	16	360	263	31	16	150								32	36	15	42
Полтавська	23	640	278	86	103	173	110	4	1	7	3	1		61	28	43	134
Сумська	14	370	277			84								24	44	15	25
Чернігівська	11	34	22	3	3	6								13	14	1	
Кіровоградська	12	405	355	45		5	2		2	6	5	3		34	30	24	8
Дніпропетровська	25	551	443,5	66,5	41									38	42	77	40
Запорізька	14	1595	875	33	88	599			2	3	1			14	34	22	25

Додаток Ч

**Кількість допоміжних господарств у спеціальних
установах по областях на 1950 р. ⁷⁴¹**

Область	У скількох господарствах є допоміжні господарства	з них										У них гектарів землі
		дошкільні	шкільні	змішані	з них спеціальних	санітарні	для глухонімих	для сліпих	інших в-домств	для розумово відсталих	інші	
Ворошиловградська	19	1	15	1	6	1	1	-	6	-	-	306,9
Дніпропетровська	35	-	28	1	5	-	2	1	3	1	-	801,4
Запорізька	24	-	18	1	5	-	1	-	2	-	2	429,3
м. Київ	4	-	4	-	2	-	-	-	-	-	-	31,5
Київська	46	5	33	1	11	1	2	-	2	2	-	659,2
Кіровоградська	16	-	11	2	6	-	1	-	1	1	-	563,2
Полтавська	35	2	25	2	11	1	-	-	1	-	1	615,1
Сталінська	60	4	36	4	17	1	2	1	9	3	-	749,05
Сумська	32	2	24	-	7	-	1	-	4	1	-	399,8
Харківська	41	1	27	4	11	1	1	-	1	1	5	737,6
Чернігівська	22	1	13	2	6	1	3	1	-	1	-	238,6

Додаток Ш

Кількість бібліотек у дитячих будинках по областях 1946 р. ⁷⁴²

Область	Кількість установ, що мають бібліотеку	Книжковий фонд
Ворошиловградська	28	3767
Дніпропетровська	23	11234
Запорізька	17	3503
Київська	28	5112
м. Київ	11	4333
Кіровоградська	9	1617
Полтавська	27	4581
Сталінська	40	5727
Сумська	14	3036
м. Харків	7	15391
Харківська	20	7376
Чернігівська	10	2382

Додаток III

**Відомості про директорів дитячих будинків УРСР
на 1 грудня 1944 р.⁷⁴³**

Область	Кількість д/б	Освіта				Педстаж			Національність			Партійність		
		к-ть директорів	вища	середня	нижча	до 5 р.	до 10 р.	більше 10 р.	українці	росіяни	інші	член ВКП(б)	член КМС	б/п
Київ	10	10	9	1		5	5	9		1	7		3	
Київська	32	32	9	20	3	10	10	12	27	3	2	14	2	16
Харківська	23	23	19	3	1	13	4	6	21	2		14	3	6
Сталінська	37	37	11	20	6	5	13	19	25	7	5	20	5	12
Ворошиловградська	16	16	7	9		4	3	9	10	4	2	5	3	8
Полтавська	23	23	5	18		6	7	10	21	1	1	8	2	13
Сумська	14	14	4	8	2	3	5	6	9	3	2	8	1	5
Чернігівська	9	9	7	2		4	3	2	4	3	2	4	4	3
Кіровоградська	12	12	4	8		1	6	5	12			3	2	7
Дніпропетровська	25	25	8	15	2	10	5	10	12	8	5	14	2	9
Запорізька	14	14	6	8		2	6	6	8	5	1	9	1	4

Додаток Ю

**Відомості про вихователів дитячих будинків УРСР
на 1 грудня 1944 р.⁷⁴⁴**

Область	Кількість д/б	Освіта				Педстаж			Національність			Партійність		
		к-ть вихователів	вища	середня	нижча	до 5 р.	до 10 р.	більше 10 р.	українці	росіяни	інші	член ВКП(б)	член КМС	б/п
Київ	10	61	19	41	1	11	6	44	50	2	9	3	4	54
Київська	32	186	15	142	29	77	74	35	169	7	10	7	29	150
Харківська	23	209	40	141	28	78	69	62	188	9	12	21	28	160
Сталінська	37	155	13	123	19	78	38	39	68	70	17	2	35	118
Ворошиловградська	16	89	8	80	1	38	25	26	61	20	8	1	14	24
Полтавська	23	71	10	58	3	11	28	32	55	8	8	8	20	43
Сумська	14	115	12	76	27	55	30	30	76	27	12	11	21	83
Чернігівська	9	32	6	25	1	11	10	11	25	1	6	1	5	26
Кіровоградська	12	35	4	29	2	10	10	15	21	8	6	6	5	24
Дніпропетровська	25	119	20	90	9	46	45	28	82	25	12	10	26	83
Запорізька	14	71	8	53	10	38	25	8	44	24	3	5	14	52

Рух дітей у приймальниках-розподільниках у 1944 р. ⁷⁴⁵

Об- ласть	Місяць	На початку місяця	Протягом місяця	У тому числі направлені			У тому числі з них втекло		Вибуло за місяць	Утримувалося на кінець місяця
				мліцією	громад.орга- нізаціями	прибули самі	із дитбуддин- ків	із РУ і ФЗО		
Сталінська	січень	93	186	113	65	8	5	7	123	156
	лютий	156	187	131	47	9	9	8	207	136
	березень	136	234	171	49	14	9	7	167	203
	квітень	203	200	170	23	7	7	3	228	175
	травень	175	130	174	9	7	13	3	184	181
Ворошилов- градська	січень	67	100	33	13	54	-	-	86	81
	лютий	81	117	56	35	26	-	-	122	76
	березень	76	106	53	26	27	7	8	103	79
	квітень	79	131	37	44	50	5	4	105	105
	травень	105	171	49	98	24	2	2	163	113
Дніпропетров- ська	січень	-	31	16	11	4	-	-	2	29
	лютий	29	96	66	37	23	8	1	98	27
	березень	37	109	69	17	23	16	1	118	18
	квітень	18	164	96	16	52	17	7	105	77
	травень	77	294	154	63	77	36	10	260	111
Полтавська	січень	-	17	1	6	10	2	1	8	9
	лютий	9	48	18	10	20	6	-	34	23
	березень	23	97	42	20	35	7	20	98	22
	квітень	22	229	104	77	48	27	10	169	82
	травень	82	227	159	38	30	14	30	276	33
Сумська	січень	2	35	5	16	14	8	-	12	25
	лютий	25	48	31	13	4	3	1	61	12
	березень	12	54	10	11	33	4	1	30	36
	квітень	36	62	29	9	24	1	14	61	37
	травень	37	95	77	7	11	13	-	115	17

Продовження додатку Я

Об- ласть	Місяць	На початку місяця	Протягом місяця	У тому числі направлені			У тому числі з них втекло		Вибуло за місяць	Утримувалося на кінець місяця
				міліцією	громад.орга- нізаціями	прибули самі	із дитбудин- ків	із РУ і ФЗО		
Чернігівська	січень	46	25	11	11	3	9	–	36	35
	лютий	35	27	16	8	3	–	–	25	37
	березень	37	34	24	8	2	–	–	15	56
	квітень	56	19	14	3	2	–	–	34	41
	травень	41	118	102	11	5	5	–	96	63
Київська	січень	47	92	62	23	7	11	–	85	84
	лютий	54	61	11	35	15	–	–	36	79
	березень	79	140	65	57	18	11	–	107	112
	квітень	112	230	88	122	20	9	1	254	88
	травень	88	222	118	60	44	13	–	174	136
Запорізька	січень	6	5	4	–	1	1	–	–	11
	лютий	11	33	21	8	4	8	–	5	39
	березень	39	25	19	3	3	4	–	15	49
	квітень	49	26	16	5	5	4	1	30	45
	травень	45	138	116	2	20	4	2	129	54
Харківська	січень	46	265	229	30	6	8	5	273	38
	лютий	38	474	380	68	26	–	–	311	201
	березень	201	593	512	63	18	28	–	511	283
	квітень	283	809	749	31	29	24	23	919	173
	травень	173	1320	1215	30	75	44	41	1128	365
Кірово- градська	березень	–	27	11	11	5	2	–	11	16
	квітень	16	43	20	12	11	3	41	44	15
	травень	15	117	68	35	14	10	2	114	18
Всього		3087	8011	5735	1396	970	417	254	7287	3901

Додаток АА

Дані про дислокацію дитприймальників-розподільників станом на 15 травня 1944 р.⁷⁴⁶

Найменування	Місткість	Найменування	Місткість
<i>Ворошиловградська обл.</i>		<i>Полтавська обл.</i>	
Ворошиловградський	80	Крюківський	50
Ровеньківський	60	Лубенський	50
Старобільський	60	Полтавський	70
Всього	200	Всього	170
<i>Дніпропетровська обл.</i>		<i>Сталінська обл.</i>	
Дніпропетровський	150	Дебальцевський	50
Криворізький	100	Маріупольський	50
Нікопольський	50	Слов'янський	50
Павлоградський	50	Сталінський	80
Всього	350	Всього	230
<i>Запорізька обл.</i>		<i>Сумська обл.</i>	
Запорізький	80	Конотопський	50
Мелітопольський	50	Сумський	50
Пологівський	50	Всього	100
Всього	180	<i>Харківська обл.</i>	
<i>Київська обл.</i>		Богодухівський	50
Білоцерківський	100	Волчанський	50
Київський	200	Куп'янський	50
Черкаський	100	Харківський	100
Всього	400	Всього	250
<i>Кіровоградська обл.</i>		<i>Чернігівська обл.</i>	
Александрійський	50	Бахмачський	50
Кіровоградський	100	Ніжинський	50
Всього	150	Чернігівський	75
		Всього	175
Всього		Всього	2205

Додаток АБ

Приймальники-розподільники на 15 жовтня 1948 року в м. Києві та Київській обл.⁷⁴⁷

Назва	Фактична к-ть дітей	Ємність	Перегрузка
Київський	370	300	70
Біла Церква	86	100	
Черкаський	108	75	33
Всього	564	475	103

Додаток АВ

Типовий розпорядок дня у приймальнику-розподільнику⁷⁴⁸

Вранішній підйом	7.30–7.45
Зарядка	7.45–8.00
Вранішній туалет	8.00–8.30
Сніданок	8.30–9.30
Праця, прогулянки	9.30–13.00
Підготовка до обіду	13.00–13.30
Обід	13.30–14.30
Відпочинок	14.30–16.40
Прогулянки та ігри на повітрі	16.00–17.30
Бесіди	17.30–20.30
Вечеря	20.30–21.30
Підготовка до сну	21.30–21.45
Сон	21.45–7.30

Додаток АГ

Типовий штат дитячих приймальників-розподільників НКВС, організованих відповідно до наказу № 0340 від 24 серпня 1943 р. (розрахунок ведеться, виходячи з кількості дітей – 50 осіб)⁷⁴⁹

Назва посади	Заробітна плата в крб
Начальник приймальника-розподільника	1700
Старший вихователь	1500
Вихователь	2400
Інспектор з обліку	1300
Завгосп-комендант	1350
Евакуатор	2300
Кастелянша	1300
Лікар 1/2 ставки	1350
Медсестра-санітарка	1400
Праля-банщиця	1200
Повар	1300
Бухгалтер	1350
Вахтер	3250
Прибиральниця	1125
Конох	1125

Додаток АЕ

Заробітна плата працівників трудових та трудово-виховних колоній МВС⁷⁵⁰

Категорія робітників	У містах та робітничих селищах										У сільській місцевості	
	<i>зі стажем педагогічної роботи</i>											
Вихователі і керівники гуртків, які працюють з групами вихованців I-IV класів I категорії, які мають середню педагогічну освіту	575	635	690	759	520	575	635	698-50				
	520	575	635	759	490	545	605	698-50				
II категорія, яка має загальну середню освіту												
III категорія, яка не має закінченої середньої освіти	468	517-50	571-50	628-65	441	490-50	544-50	598-95				
Вихователі і керівники гуртків, які працюють з групами вихованців V-X класів I категорія з вищою освітою	690	735	795	874-50	635	690	735	808-50				
	660	710	765	841-50	605	660	710	781				
II категорія, які закінчили вчительські інститути і заклади, які до них прирівнюються	594	639	688-50	757-35	544-50	594	639	702-90				
Вихователі і керівники гуртків, які працюють з групами вихованців VIII-X класів I категорія з вищою освітою	710	765	850	935	660	710	765	841-50				
	690	735	795	874-10	635	690	735	808-50				

Додаток АЖ

Довідка про стан дитячих будинків системи Міністерства соціального забезпечення УРСР станом на 1 квітня 1946 р.⁷⁵¹

Області	Назва будинку	Тип будинків	К-ть будинків	План на 1946 р.		Фактично на 1 квітня	
				хлопчиків	дівчаток	хлопчиків	дівчаток
Ворошиловградська	Панасянський	для розумово відсталих дівчаток	1		50		8
Запорізька		для розумово відсталих дівчаток	1		50		9
м. Київ	Будинок № 1	дівчаток з обмеженими фізичними можливостями	1		100	28	47
Київська	Черкаський	дівчаток з обмеженими фізичними можливостями	1		50		17
Полтавська	Ковалевський	хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	1	50		30	11
Сталінська	Авдівський	хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	1	50		40	
Харківська	Померківський	дівчаток з обмеженими фізичними можливостями	1		50	8	5
Чернігівська	Гніденський	хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	1	75		48	

Додаток АЗ

Список дитячих будинків Міністерства соціального забезпечення УРСР⁷⁵²

Області	Адреса д/б	Профіль	План на 1948 р.	Фактично на 1 березня
м. Київ	м. Київ	для дівчаток з обмеженими фізичними можливостями	100	101
Київська	м. Черкаси	для дівчаток з обмеженими фізичними можливостями	50	50
Чернігівська	Варвинський р-н, с. Тиноденці	для хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	70	71
Полтавська	Полтавський р-н, с. Ковалевка	для хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	100	94
Харківська	м. Харків	для хлопчиків з обмеженими фізичними можливостями	75	69
Запорізька	Приморський р-н, с. Преславль	для розумово відсталих дівчаток	50	49
Ворошиловградська	м. Попасна	для розумово відсталих хлопчиків	50	34

Додаток АІ

Дитячі будинки Міністерства соціального
забезпечення за 1947 р.⁷⁵³

Область	Кількість дітей на 1.01	К-ть ліж- комісць		Було за списком на початок квартилу	Прибуло протягом звітнього квартилу	Вибуло					
		план	розгорнуто			всього	послано на навчання	трудова- итовано	переведено до інших будинків	повернуто до батьків	прибуло з ін- ших причин
Ворошилов- градська	25	40	40	25	70	59			27	3	29
Запорізька	28	50	552	28	47	17			1	11	15
м. Київ	74	100	100	74	38	18	2	4	7	5	
Київська	20	50	50	20	48	21	12		7	2	
Полтавська	51	50	60	51	37	30		2	4	6	18
Сталінська	50	50	50	50	28	30			6		24
Харківська	32	50	50	32	63	45		3	7	25	10
Чернігівська	56	70	70	56	76	62		19	9	27	7

Додаток АК

Відомості про контингенти дитячих будинків інвалідів
на кінець 1949 р.⁷⁵⁴

Область	За характером			За віком				За родинним		
	фізично дефектні	розумово відсталі фізично здорові	розумово відсталі непрацездатні	від 7 років і молодші	від 8 до 11 років	від 12 до 14 років	від 15 років і старші	круглі сироти	напівсироти	що мають батьків
Ворошиловградська	4	19	31	4	20	20	10	20	23	11
Запорізька	11	26	18	4	30	12	9	32	7	16
Київська	46	–	4	1	27	17	5	34	16	–
м. Київ	94	2	3	4	42	33	22	73	27	1
Полтавська	101	–	5	4	38	44	20	75	24	7
Сталінська	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Харківська	75	–	1	–	26	36	14	55	20	1
Чернігівська	71	–	–	5	25	29	12	51	11	9
Всього	402	47	62	22	208	191	92	340	128	45

*Додаток АЛ***Майстерні при дитячих будинках інвалідів на 1 січня 1949 р.**⁷⁵⁵

Область	Навчаються у початкових школах		Навчаються у неповних середніх школах	
	<i>при дитбудинках</i>	<i>міські</i>	<i>при дитбудинках</i>	<i>міські</i>
Ворошиловградська	21	–	–	–
Запорізька	35	–	–	–
Київська	14	32	–	–
м. Київ	64	19	–	3 в
Полтавська	68	–	–	19
Сталінська	–	–	–	–
Харківська	–	–	–	72
Чернігівська	33	33	–	–
Всього	235	84	0	94

*Додаток АМ***Відомості про навчання вихованців дитячих будинків інвалідів 1949 р.**⁷⁵⁶

Область	Навчаються у початкових школах		Навчаються у неповних середніх школах	
	<i>при дитбудинках</i>	<i>міські</i>	<i>при дитбудинках</i>	<i>міські</i>
Ворошиловградська	21	–	–	–
Запорізька	35	–	–	–
Київська	14	32	–	–
м. Київ	64	19	–	3 в
Полтавська	68	–	–	19
Сталінська	–	–	–	–
Харківська	–	–	–	72
Чернігівська	33	33	–	–
Всього	235	84	0	94

Додаток АН

Відомості про навчальну роботу у дитячих будинках інвалідів на 1 січня 1949 р.⁷⁵⁷

Область	Діти, які не можуть самостійно рухатися	Діти, які потребують протезування	Протезованих дітей	У повній школі		У неповній середній школі	
				при д/б	РОНО	при д/б	РОНО
Ворошиловградська	6			20			
Запорізька	7			10			
м. Київ	2	1	49	63	6		17
Київська	10	14	10	11	30		
Полтавська	2	54	33	9	49		14
Харківська	1	2	23		41		
Чернігівська	3	2	19	38	16		15

Додаток АО

Відомості про кількість лікувальних дитячих будинків по областях УРСР на 1 липня 1948 р.⁷⁵⁸

Область	Кількість д/б	Кількість ліжок
Київська	1	50
Чернігівська	1	50
Сумська	1	30
Харківська	1	100
Ворошиловградська	1	120
Сталінська	1	100
Дніпропетровська	1	70

Типовий розпорядок дня в фавозному дитячому будинку⁷⁵⁹

Вранішній підйом	7.00
Зарядка	7.45–8.00
Вранішній туалет	7.00–7.30
Виконання призначень лікаря	7.30–8.00
Ранкова гімнастика	8.00–8.30
Сніданок	8.30–9.00
Заняття I і II класів	9.00–11.35
Вранішній обхід лікаря дітей старших класів	9.00–10.45
Прогулянка старших класів	10.45–11.45
Підготовка до II сніданку	11.45–11.55
II сніданок	11.55–12.25
Постільний відпочинок	12.30–14.30
Підготовка до обіду	14.30–14.50
Обід	14.50–15.30
Заняття старших класів	15.30–18.45
Вечірній обхід лікаря дітей I-II класів	16.00–17.00
Вечірня прогулянка молодших класів	17.00
Підготовка до вечері	18.30–18.45
Вечеря	18.45–19.15
Підготовка до уроків	19.15–21.00
Сон	21.00

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стецкевич В. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / колегія І. О. Герасимов. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 630.
2. Чавдаров С. Х. Найдемократичніша в світі школа. *Радянська школа*. 1947. № 5. С. 29–49.
3. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации / под ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. *Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции 22-24.04-1946 г.* М. : Медгиз. 1947. – С. 129–137.
4. Рикман О. О. Детские инфекции в годы Великой Отечественной войны / под ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. *Медико-санитарные последствия войны* : труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г. : в 2 т. – М. : АМН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 145–165.
5. Шкляр Б. М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области / под ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. *Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: труды Второй конференции 17–19 декабря 1946 г.* : в 2 т. М. : АМН СССР. 1948. Т. 1. С. 51–65.
6. Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ : Радянська школа, 1957. 150 с.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. Київ : Политиздат, 1975. Т. 1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) / И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. 544 с.; Там само. Т. 2 : Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942–1943 гг.) / А. А. Вовк, С. З. Голиков, М. И. Кравчук и др. 512 с. ; Там само. Т. 3 : Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) / Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др. 461 с.
8. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 7 : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.). / ред. колегія В. І. Клоков та ін. 536 с.
9. Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України. / ред. колегія А. І. Корнієнко та ін. 4-е вид. Київ : Молодь, 1979. 756 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Дніпропетровська обл. / ред. колегія П. Л. Варгатюк та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.; Там само. Донецька обл. / ред. колегія П. О. Понарьов та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.; Там само. Запорізька обл. / ред. колегія В. І. Петрикін та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 765 с.; Там само. Київ. / ред. колегія В. О. Бойченко та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1968. 586 с.; Там само. Київська обл. / ред. колегія Ф. М. Рудич та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 791 с.; Там само. Кіровоградська обл. / ред. колегія Д. С. Сиволап та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 815 с.; Там само. Луганська обл. / ред. колегія Ю. Ф. Пономаренко та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.; Там само. Полтавська обл. / ред. колегія І. П. Буланний та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 1028 с.; Там само.

- Сумська обл. / ред. колегія І. Я. Макухін та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 694 с.; Там само. Харківська обл. / ред. колегія І. А. Сіроштан та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 1002 с.; Там само. Черкаська обл. / ред. колегія О. Л. Стешенко та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.; Там само. Чернігівська обл. / ред. колегія О. І. Дериколенко та ін. Київ : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.
11. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ : Наук. думка, 1977. 264 с.
 12. Сушко О. О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943–1945 рр.). Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1981. № 5. С. 106–111.
 13. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 58–62; Гриценко Т. Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.) : автореферат дис... канд. ист. наук. Київ, 1973. 23 с.
 14. Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). Київ : Політвидав Укр., 1968. 176 с.
 15. Пшчевський А. П., Перехрест О. Г. Ідейно-політичне виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни. Радянська школа. 1975. № 2. С. 7–13.
 16. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) : наукові записки / Мін. освіти УРСР. Київ : Радянська школа, 1957. 448 с.
 17. Гриценко М. М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Одесса : Без изд., 1960. 74 с.
 18. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации / Г. Я. Пономаренко, А. И. Бут, И. Я. Омеляненко и др. Київ : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. 296 с.; Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации / К. И. Позняков, В. К. Брызгалова, Л. К. Дешко и др. Київ : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. 264 с.; Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / ред. колегія В. І. Цибух та ін. Київ : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. 528 с.
 19. Киричєк Р. И. Из истории партийного руководства комсомолом в освобожденных районах СССР в 1941–1945 гг. Харьков : Основа, 1990. 216 с.
 20. Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю (Турбота про дітей-сиріт у період Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки). Радянська школа. 1988. № 6. С. 85–86.
 21. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Київ : Вища школа, 1987. – 175 с.
 22. Зинченко И. Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / отв. ред. Коваль М. В. Київ : Наукова думка, 1989. С. 96.
 23. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 83–91.
 24. Синицин А. Р. Всенародная помощь фронту. М. : Воениздат, 1985. 320 с.
 25. Ярушина А. В. Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории. Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / под. ред. Ю. А. Полякова. М. : Наука, 1986. С. 137–147.
 26. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны : сборник научных трудов / ред. кол. М. В. Коваль и др. Київ : Наук. думка, 1988. 230 с.
 27. Кондуфор Ю. Ю., Клоков В. І. Деякі питання методології і завдання дослідження періоду Великої Вітчизняної війни. Вісник АН УРСР. 1985. № 5. С. 14–19.
 28. Коваль М. В. Україна у другій світовій війні 1939–1945 рр.: спроба сучасного концептуального бачення. Київ : Без вид., 1994. 58 с.; Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Мало-відомі і непрочитані сторінки історії. Київ : Без вид., 1995. 194 с.; Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.) : Історіософські нотатки. Київ : Без вид., 1999. 75 с.; Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. УІЖ. 2000. № 3. С. 3–21.

29. Лисенко О. Є. Людський фактор перемоги. Сторінки воєнної історії : *зб. наук. пр.* Київ : Без вид., 2001. Вип. 5. С. 90–96.; Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. УІЖ. 2004. № 5. С. 3–16.
30. Потильчак О. В. Режимні лікувальні установи для військовополонених на території України. Університет. 2005. № 2 (4). С. 34–41.
31. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ : Без вид., 1995. 83 с.
32. Зинич М. С. Будни воєнного лихоліття : в 2 вып. 1941–1945. М. : Без изд., 1994. Вып. 1. 125 с.; Зинич М. С. Будни воєнного лихоліття : в 2 вып. 1941–1945. М. : Без вид., 1994. Вып. 2. 143 с.
33. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Національна АНУ, Інститут національних відносин і політології. Київ : Асоціація «Україно», 1995. 80 с.
34. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр. : автореф. дис.... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.
35. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис.... канд. іст. наук. Донецьк, 2006. 20 с.
36. Стецкевич В. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / ред. колегія І. О. Герасимов. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
37. Литвинов В. В. Коричневоє «ожерельє»: Документальне повествование о жертвах нацистских преследований – граждан бывшего СССР : в 3 кн. Київ : МП «ИТЕМ лтд» – СП «АДЕФ-Украина», 1996. Кн. 1. 456 с.; Литвинов В. В. Коричневоє «ожерельє»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – граждан бывшего СССР : в 3 кн. Київ : Абрис, 2001. Кн. 2, ч. 2. 621 с.; Литвинов В. В. Коричневоє «ожерельє»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – граждан бывшего СССР : в 3 кн. Київ : Абрис, 2003. Кн. 3. 860 с.
38. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.; Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. УІЖ. 2005. № 3. С. 37–49; Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. : автореф. дис.... канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 20 с.; Голиш Г. М. Основні напрями політики владних структур Української РСР у сфері охорони дитинства. Сторінки воєнної історії : *збірник наукових праць*. Київ : Без вид., 2005. Вип. 9, ч. 3. С. 213–226.
39. Діти-сироти УРСР: виживання в умовах патронату (1943–1950-ті рр.). Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика : *зб. ст. К.*, 2017. Вип. 22. С. 176–186; Вихованці дитячих будинків у «зовнішньому» світі: труднощі виживання у повоєнний період (за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Інститут історії України НАН України. Вип. 20. Л. : Растр-7, 2015. С. 111–117; Матеріальне становище дитячих будинків України у реаліях повоєнного часу (друга половина 1940-х – 1950-ті рр.). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 19. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 138–147; Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 – початок 1950-х рр.). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 18. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 266–275.
40. Соловей М. А., Лихачова Л. Б. Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 рр. : монографія. Донецьк : «Ноулідж», 2010. 296 с.; Соловей М. А. Документи особистого походження як джерела з історії повсякденності вихованців дитячих будинків Донбасу (1945–1965 рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 2. С. 94–101; Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу в 1943–1965 рр. : автореферат дис. на здобуття звання кандидата історичних наук. Донецьк, 2009. 20 с.
41. Добров П. В., Грідіна І. М., Касьянова Н. М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу) : монографія / Донец. нац. ун-т, іст. ф-т. – Донецьк : Донбас, 2011. 223 с.

42. Спекта І. С. Девіантна поведінка неповнолітніх громадян у 1945–1954 рр. (джерелознавчий аспект). Вісник Черкаського університету. 2015. № 22 (355). С. 77–83.
43. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Становище дітей і підлітків Черкаського краю в умовах нацистської окупації періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.) : матеріали науково-практичної конференції «Освіта і наука Черкащини. ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля – ступені і розвитку». Черкаси: Без вид., 2003. С. 16–18. Голиш Г. М. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. Донецьк, 2005. № 1 (23). С. 206–215; Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних установ для постраждалих неповнолітніх громадян Черкащини в період відбудови (1943–1950 рр.) Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-красназничої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). Черкаси : Ваш Дім, 2005. Вип. 2. С. 330–340; Лисиця Л. Г. Відновлення роботи та розширення мережі дитячих позашкільних установ у 1943–1945 рр. на звільнених територіях Наддніпрянської та Східної України. Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки. Черкаси : Без вид., 2005. Вип. 66. С. 132–141; Функціонування дитячих будинків на територіях наддніпрянської та східної України в 1943–1950 рр. Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Київ, 2005. Вип. 9; Лисиця Л. Г. Специфіка діяльності спеціальних дитячих установ системи наркомату (міністерства) внутрішніх справ УРСР у 1943–1950 рр. Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки. Черкаси : Без вид., 2005. Вип. 77. С. 107–116; Голиш Г. М., Лисиця Л. Г., Становище неповнолітніх українців у перший період німецько-радянської війни та в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) : збірка документів і матеріалів. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2015. Вип. 22 (355). С. 118–128; Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Типологізація, динаміка мережі та контингенти спеціальних дитячих установ УРСР у постокупаційний період (1943–1945 рр.). Травень 1945 року у науковому дискурсі національної свідомості та історичній пам'яті : зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції 29 квітня 2015 р. Київ, 2015. С. 273–276; Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Функціонування дитячих будинків для інвалідів в УРСР (1943–1950 рр.). Гуржівські історичні читання : зб. наук. пр. / ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. С. 192–196.
44. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних установ для постраждалих неповнолітніх громадян Черкащини в період відбудови (1943–1950 рр.). Украдене дитинство: діти і підлітки у роки Другої світової війни : зб. наукових статей документів, матеріали та спогада. Черкаси : Вертикаль, 2015. С. 70–79.
45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3969. 210 арк.; Там само. Спр. 7279. 341 арк.; Там само. Спр. 9617. 123 арк.; Там само. Оп. 8. Спр. 2103. 225 арк.; Там само. Спр. 2111. 181 арк.; Там само. Спр. 2151. 139 арк.
46. ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 194. 200 арк.; Там само. Спр. 429. 123 арк.
47. ЦДАВО України. Ф. Р-582. Статистическое управление УССР. Центральное Статистическое управление СССР Отдел статистики культуры. Оп. 11. Спр. 8. Сводные годовые отчеты о работе домов инвалидов областей Украинской ССР за 1944 год. Начало, конец – 1944 г. 217 арк.
48. ЦДАВО України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР Оп. 15. Спр. 127. Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Почато – 4 січня 1946 р., закінчено – 23 квітня 1946 р. 127 арк. Там само. Спр. 130. Матеріали, протоколи, стенограми, рішення засідань колегії Міністерства освіти УРСР. Почато – 6 травня, закінчено – 18 вересня 1946 р. 316 арк.; Там само. Спр. 564. Накази Міністерства освіти з питань основної діяльності з № 53 по № 537. Почато – 15 січня, закінчено – 28 січня 1949 р. 346 арк.
49. ЦДАВО України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР Оп. 15. Спр. 163. Річні звіти по дитячим будинкам за 1946 р. Без дат. 348 арк.; Там само. Спр. 428. Відомості про мережу і контингенти дитячих садків і дитячих будинки на 1 січня 1949 р. Без дат. 53 арк.

50. Там само. Спр. 73. Звіти об'єднань про влаштування дітей, що залишилися без батьків за 1945 р. Почато, закінчено – 1945 р. 123 арк.
51. Там само. Спр. 286. Зведені відомості про оздоровлення дітей дошкільного і шкільного віку влітку 1947 р. Почато, закінчено – 1947 р. 25 арк.
52. ЦДАВО України. Ф. 342. Міністерство здравоохранения УССР. Оп. 14. Спр. 664. Постановления, инструкции, правила и распоряжения по школьной санитарии. Начато – 11 октября 1944 г., окончено – 29 декабря 1945 г. 97 л.; Там само. Спр. 878. Переписка и материалы по вопросам санитарного надзора за детскими домами, детскими садами и яслями. Начато – 31 октября 1946 г., окончено – 24 декабря 1947 г. 113 л.; Там само. Спр. 3616. Справки управления лечпрофпомощи детям о работе детских учреждений в 1944 г. Без дат. 21 л.; Там само. Спр. 3788. Материалы межобластных нарадов по работе будинків дитини (плани, доповіді, стенограми, листування та інші матеріали). Почато – 8 липня, закінчено – 27 грудня 1947 р. 150 арк.; Там само. Спр. 3818. Отчёты и переписка с облздравоохранением о выполнении приказа № 194 Министерства здравоохранения УССР «О мероприятиях о ликвидации детской безнадзорности и беспризорности». Начато – 1 апреля, окончено – 6 ноября 1948 г. 45 л.
53. Там само. Спр. 3619. Периодические и годовые отчёты о работе домов ребенка за 1944 г. Начато, окончено – 20 марта 1944 г. 93 л.; Там само. Спр. 3673. Годовые отчёты облздравотделов о движении детей в домах ребенка за 1945 г. Без дат. 30 л.; Там само. Спр. 3686. Отчёты и материалы облздравотделов об обследовании детских учреждений в 1946 г. Без дат. 204 л.; Там само. Оп. 14. Спр. 3757. Годовые отчёты облздравотделов о работе детских лечебных домов за 1947 г. Без дат. 82 л.; Там само. Спр. 3935. Годовые отчёты домов ребенка за 1950 г. Без дат. 551 л.
54. Там само. Спр. 3756. Годовые отчёты облздравотделов о медицинском обслуживании детских домов Министерства просвещения за 1947 г. Без дат. 106 л.; Там само. Спр. 3918. Отчёты и справки о медобслуживании детских домов за 1950 г. Без дат. 203 л.
55. Там само. Ф. 348. Наркомат социального обеспечения УССР. Оп. 3. Спр. 83. Годовой отчёт домов инвалидов для взрослых и детей, о численности их за год, их составе. Данные о персонале домов инвалидов. Сведения о подсобных мастерских в домах инвалидов за 1945 г. Начало, конец – 1945 г. 165 арк.; Там само. Спр. 146. Стенограмма Республиканского совещания директоров домов инвалидов по итогам работы домов инвалидов проведено в г. Киеве с 21–28 марта 1946 г. Без дат. 43 л.; Там само. Спр. 327. Годовые отчёты домов инвалидов о численности подопечных в домах, движении их за год, их состав. Данные о персонале домов инвалидов. Сведения о подсобных мастерских за 1948 г. Без дат. 96 л.; Там само. Спр. 526. Годовые отчёты домов инвалидов о численности подопечных в домах, движении их за год, их состав. Данные о персонале домов инвалидов. Сведения о подсобных мастерских за 1950 г. Без дат. 36 л.
56. Там само. Ф. Р-337. Государственная плановая комиссия Украинской ССР при Совете Министров УССР. Отдел культуры. Оп. 10. Спр. 2. Планы восстановления здравоохранения, социального обеспечения и спортивного учреждений УССР на 1944–1947 г. Почато, закінчено – 1944 г. 66 л.; Там само. Спр. 25. План развития учреждений народного образования республики на 1947 г. Начато, окончено – 1947 г. 131 л.; Там само. Спр. 71. Материалы (отчёты, справки, информации) о выполнении плана восстановления и развития учреждений просвещения и культуры за 1946–1950 гг. Начато, окончено – 1950 г. 231 л.
57. Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Центральный комитет Компартии Украины. Отдел школ. Оп. 73. Спр. 338. Доклад о работе Министерства Внутренних дел УССР о борьбе с детской безнадзорностью и беспризорностью. Начато, окончено – 3 июня 1946 г. 34 арк.; Там само. Спр. 339. Справки, информации обкомов КП(б)У о состоянии детских домов и борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью. Начато – 21 января 1946 г., окончено – 26 декабря 1946 г. 186 арк.; Там само. Спр. 348. Сборники приказов и распоряжений Министерства просвещения УССР. Начато, окончено – 1947 г.

- 16 арк.; Там само. Спр. 596. Постановление и докладная записка коллегии Министерства Просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе детских домов в Украинской ССР. Начато, окончено – 1948 г. 26 л.
58. Там само. Спр. 334. Стенограмма республиканского совещания по вопросам борьбы с детской беспризорностью. Начато, окончено – 8 июня 1946 г. 149 арк.; Там само. Спр. 336. Стенограмма республиканского совещания прокуроров и следователей по делам несовершеннолетних. Начато – 25 марта 1946 г., окончено – 27 марта 1946 г. 287 арк.; Там само. Спр. 130. Стенограмма совещания по вопросам детских домов. Начато, окончено – 14 декабря 1944 г. 40 арк.; Там само. Спр. 490. Стенограмма республиканского совещания по подготовке и проведению и оздоровлению детей школьного возраста в 1947 г. Начато, окончено – май 1947 г. 80 арк.
59. Там само. Спр. 341. Отчёт о работе Горловского спецдетдома им. Жукова. Начато, окончено – октябрь 1946 г. 13 л.; Там само. Спр. 492. Отчёт Кировоградского областного отдела народного образования о состоянии работы детских домов на Украине. Начато, окончено – 1947 г. 17 л.
60. Там само. Оп. 23. Спр. 2881. Постановление бюро Киевского обкома КП(б)У и информации о гибели группы воспитанников Трипольского детского дома. Начато – 26 сентября, окончено – 15 октября 1946 г. 9 арк.; Там само. Оп. 23. Спр. 3655. Справки о состоянии борьбы с детской преступностью и безнадзорностью по УССР. Начато – 16 января 1946 г., окончено – 9 февраля 1946 г. 49 л.
61. Там само. Оп. 10. Спр. 229. Отчёт о работе Киевской областной комсомольской организации в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 и постановление бюро обкома ЛКСМУ о его утверждении. Начало, конец – 10.12.1945 г. 321 арк.
62. Галузевий державний архів служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи органів державної безпеки УРСР, спр. 78; Там само. Спр. 627; Там само. Спр. 628.
63. Галузевий державний архів міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). Ф. 45. Коллекция приказов, указаний НКВС-МВД СССР. Оп. 1. Спр. 116. Приказы НКВД СССР за 1943 г. Без дат. 219 арк.; Там само. Спр. 126. Приказы НКВД СССР за 1944 г. Без дат. 171 арк.; Там само. Спр. 127. Приказы НКВС СССР за 1944 г. Без дат. 40 арк.; Там само. Спр. 141. Приказы НКВД СССР за 1945 г. Без дат. 265 арк.; Там само. Спр. 158. Приказы МВД СССР за 1946 г. Без дат. 332 арк.; Там само. Спр. 177. Приказы МВД СССР за 1947 г. Без дат. 369 арк.; Там само. Спр. 224. Приказы МВД СССР за 1949 г. Без дат. 339 арк.; Там само. Спр. 228. Распоряжения МВД СССР за 1949 г. Без дат. 392 арк.; Там само. Спр. 229. Распоряжения МВД СССР за 1949 г. Без дат. 409 арк.; Там само. Спр. 244. Приказы МВД СССР за 1950 г. Без дат. 324 арк.
64. ГДА МВС України. Ф. 46. Накази МВС УРСР. Оп. 1. Спр. 67. Директивы НКВД УССР за 1943 г. Без дат. 130 арк.; Там само. Спр. 75. Приказы НКВС УССР за 1944 г. Без дат. 340 арк.; Там само. Спр. 75^а. Приказы НКВС УССР несекретные за 1944 г. Без дат. 96 арк.; Там само. Спр. 76. Директивы НКВС УССР за 1944 г. Без дат. 215 арк.; Там само. Спр. 85. Приказы НКВД УССР за 1945 г. Без дат. 386 арк.; Там само. Спр. 85^а. Приказы НКВС УССР несекретные за 1945 г. Без дат. 114 арк.; Там само. Спр. 95. Приказы МВД УССР несекретные за 1946 г. Без дат. 467 арк.; Там само. Спр. 97. Приказание НКВС МВД УССР за 1946 г. Без дат. 138 арк.; Там само. Спр. 107. Приказы МВД УССР за 1947 г. Без дат. 450 арк.; Там само. Спр. 109. Директивы МВД УССР за 1947 г. Без дат. 439 арк.; Там само. Спр. 124. Приказы МВД УССР за 1948 г. Без дат. 377 арк.; Там само. Спр. 142. Приказание МВД УССР за 1949 г. Без дат. 448 арк.; Там само. Спр. 157. Приказание МВД УССР за 1950 г. Без дат. 250 арк.
65. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-19. Днепропетровский обком КП (б) У. Отдел школ. Оп. 4. Спр. 79. Планы работы отдела. Справки отдела школ, областного отдела народного образования, партийных, профсоюзных и ком-

- сомольских органов в обком КП (б) У о состоянии и работе школ, училищ, детских домов и яслей. Начало – 2.11.1944 г., конец – 1.02.1945 г. 113 арк.
66. ДАДО. Ф. П-22. Днепропетровский обком ЛКСМ Украины. Отдел школ и пионеров. Оп. 2. Спр. 281. Справки горкомов и райкомов ЛКСМУ о комсомольской и пионерской работе в школах области. Начало – 10.01-1944 г., конец – 1.09-1944 г. арк. 163–164.; Там само. Спр. 281^а. Справки горкомов и райкомов ЛКСМУ о комсомольской и пионерской работе в школах области. Начало – 10.01-1945 г., конец – 10.09-1944 г. арк. 17; Там само. Спр. 289. Справки горкомов и райкомов ЛКСМУ о комсомольской и пионерской работе в школах области. Начало – 5.02-1945 г., конец – 1.09-1945 г. 115 арк.
 67. ДАДО. Ф. Р-5163. Исполнительный комитет Кировского райсовета депутатов трудящихся г. Днепропетровска. Общий отдел. Оп. 1. Спр. 2. Протоколы № 1-28 заседания исполкома райсовета, постановления, решения и материалы к ним. Начало – 4.01-1944 г., конец – 15.12-1944 г. 192 арк.
 68. ДАДО. Ф. Р-213. Оп. 1. Спр. 2. 56 арк.
 69. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. П-24. Оп. 1. Спр. 9. 150 арк.
 70. ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 1. Спр. 594. 9 арк.; Там само. Спр. 970. 18 арк.
 71. Там само. Оп. 2. Спр. 1101. 167 арк.; Там само. Оп. 2. Спр. 1486. 162 арк.; Там само. Спр. 1818. 169 арк.
 72. Там само. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 44. 73 арк.; Там само. Спр. 45. 128 арк.; Там само. Спр. 136. 349 арк.; Там само. Спр. 344. 365 арк.
 73. ДАЗО. Ф. Р-2500. Оп. 1. Спр. 30. 122 арк.; Там само. Спр. 52. 15 арк.;
 74. Там само. Спр. 8. 86 арк.; Там само. Спр. 93. 20 арк.; Там само. Спр. 96. 35 арк.; Там само. Спр. 101. 206 арк.; Там само. Спр. 106. 21 арк.
 75. Там само. Ф. Р-2936. Оп. 1. Спр. 34. 8 арк.; ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 36. 9 арк.
 76. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 880. Оп. 11. Спр. 809. 182 арк.; Там само. Спр. 945. 429 арк.; Там само. Спр. 984. 204 арк.; Там само. Спр. 1108. 377 арк.; Там само. Спр. 1166. 493 арк.; Там само. Спр. 1312. 425 арк.
 77. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. П-15. Оп. 1. Спр. 200. 127 арк.; Там само. 85 арк.
 78. Там само. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 80. 181 арк.; Там само. Спр. 140. 80 арк.; Там само. Спр. 246. 226 арк.; Там само. Спр. 411. 190 арк.; Там само. Спр. 545. 87 арк.; Там само. Спр. 818. 240 арк.
 79. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. 94 арк.
 80. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. 8 арк.; Там само. Спр. 54. 61 арк.; Там само. Спр. 110. 97 арк.; Там само. Спр. 197. 19 арк.; Там само. Спр. 198. 87 арк.
 81. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-4695. Оп. 1. Спр. 27. 57 арк.
 82. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-72. Оп. 1. Спр. 35. 309 арк.; Там само. Ф. Р-80. Оп. 3. Спр. 19. 318 арк.; Там само. Ф. Р-539. Оп. 1. Спр. 18. 269 арк.; Там само. Ф. Р-624. Оп. 1. Спр. 17. 218 арк.; Там само. Ф. Р-1626. Оп. 1. Спр. 3. 291 арк.; Там само. Ф. Р-2688. Оп. 1. Спр. 17. 202 арк.
 83. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы : в 3 т. / сост. В. И. Немятый, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – конец 1943). 2-е изд. 510 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы : в 3 т. Київ : Наукова думка, 1985. / сост. П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Т. Гриценко и др. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). 510 с.
 84. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1986) : в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 7: 1938–1945. 574 с.; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1986) : в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 8: 1946–1955. 542 с.

85. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2-х т. / ред. кол. В. І. Юрчук (голова та ін.). Київ : Політвидав України, 1977. Т. 2. 1941–1976. 1022 с.
86. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2. 1942–1951 рр. 847 с.
87. Товарищ комсомол. Документы съездов, конференции ЦК ВЛКСМ (1918–1968). М. : Молодая гвардия, 1969. Т. 2. 1946–1968. 496 с.
88. Культурне будівництво в УРСР. Важливі рішення КП і Радянського уряду 1917–1959 : збірник документів : в 2 т. Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. Т. 2. 540 с.; Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950) : збірник документів і матеріалів / ред. колегія Ю. Ю. Кондуфор та ін. Київ : Наук. думка, 1989. 574 с.; Українська культура в 1921–1945 рр. / від національно-культурного відродження до тотального нищення. Історія української культури : збірник матеріалів та документів. – Київ : Без вид., 2000. 450 с.
89. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции / сост. А. И. Денев. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. 482 с.; Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании : сборник документов за 1917–1947 р. / сост. И. И. Болдырев. М., Л. : Без вид., 1947. Вып. 1–2. 320 с.
90. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сборник документов и материалов / под ред. М. И. Барсукова и др. М. : Медицина, 1977. 575 с.; Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводноаналитический обзор составленный на основании отчётов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под ред. С. С. Кагана. Київ : Медгид, 1947. 164 с.; Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 : сборник документов и материалов / под ред. М. Н. Барскова, Д. Д. Кувшинского. М. : Медицина, 1977. 575 с.; Георгиевский А. С., Гаврилов О. К. Социально-гигиенические проблемы и последствия войны. М. : Медицина, 1975. 256 с.
91. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / под ред. А. Ф. Стеценко и др. Днепропетровск : Книжное изд-во, 1962. 362 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / сост. Е. Д. Клерфон и др. Донецк : Донбасс, 1980. 311 с.; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов / под ред. И. А. Воробьёва и др. Запорожье : Запорожское книжно-газ. изд-во, 1959. 363 с.; Киевщина о годы Великой Отечественной войны 1941–1945: сборник документов / под ред. П. Т. Тронько. Київ : Киевское областное книжно-газ. изд-во, 1963. 736 с.; Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни : збірник документів і матеріалів / за ред. О. Г. Гори. Дніпропетровськ : Промінь, 1965. 305 с.; Луганщина в годы Великой Отечественной войны : сборник документов и материалов / ред. колегія В. В. Шевченко и др. Донецк : Донбасс, 1969. 375 с.; Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 : збірник документів і матеріалів / ред. колегія І. Ю. Горобець та ін. Київ : Наук. думка, 1977. 273 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / Партархив Сумского обкома КП Украины. Харьков : Книжное изд-во, 1963. 459 с.; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны июнь 1941–1943 гг. : сборник документов и материалов / сост. Н. К. Калужная и др. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.; Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / ред. колегія В. И. Половец и др. Київ : Политиздат, 1978. 419 с.
92. Навчально-виховна робота в дитячих будинках: інструктивно-методичні матеріали : збірник 2 / відп. ред. С. С. Коваленко. Київ : Держ. пед. вид-во «Рад. школа», 1949. 118 с.; З досвіду роботи дитячих будинків Київської області / відп. ред. О. С. Побережна. Київ : Радянська школа, 1954. 64 с.; З досвіду роботи працівників дитячих будинків / відпов. ред. Коваленко С. С. Київ : Радянська школа, 1955. 107 с.

93. П'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1945–1950 рр. Доповідь голови Держплану СРСР тов. Т. О. Вознесенського. Радянська освіта. 1946. 21 березня. № 16; Трескунова Т. Шириться громадська допомога. Радянська освіта. 1946. 17 квітня. № 20; Філіпов О. М. Народна освіта УРСР в 4-сталінській п'ятирічці. Радянська освіта. 1946. 1 травня. № 22; Республіканська нарада з питань боротьби з дитячою безпритульністю. Радянська освіта. 1946. 13 червня. № 28; Швидко і повністю ліквідувати дитячу безпритульність. Радянська освіта. 1946. 18 липня. № 33; Падалко Г., Пеніна А. Громадськість Донбасу дітям-сиротам. Радянська освіта. 1950. 20 травня. – № 20; Нарада завучів д/б. Радянська освіта. 1949. 14 січня. № 2; Горельокін Г. Шефство над дитячими будинками відповідальне заняття. Радянська освіта. 1947. 15 березня. № 13.
94. Богданов Г. Комсомольська забота. Сталинское племя. 1944. 11 января. № 4; Пример петровских комсомольцев. Сталинское племя. 1944. 29 февраля. № 20; Бабенко Е. Забота о детях-сиротах. Сталинское племя. 1950. 24 июня. № 24; Шульженко В. Новый дом. Сталинское племя. 1949. 26 листопада. № 233; Загоскин С. Отеческая забота. Сталинское племя. 1948. 4 січня. № 3; Копыленко А. Комсомольская забота. Сталинское племя. 1947. 25 февраля. № 40; Учні на допомогу дітям-сиротам. Молодь України. 1945. 31 березня. № 63.
95. Вернулись на родину. Юный Ленинец. 1945. 30 марта. № 14; 250 дітей і підлітків повернулися з німецьких концтаборів. Юный Ленинец. 1945. 30 марта. № 14; Клава Окорокова, председатель совета дружины 105-й средней женской школы. Юный Ленинец. 4 апреля. 1947. № 14; Бдыховская А. О детском доме. Юный Ленинец. 4 апреля. 1947. № 14.
96. ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 74. 5 арк.; ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 73. 11 арк.
97. Зинич М. С. Будни военного лихолетья: в 2 вып. 1941–1945. М. : Без вид., 1994. Вып. 2. С. 50.
98. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-4695. Оп. 1. Спр. 27. С. 41.
99. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3671. Арк. 15.
100. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-19. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 90.
101. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 210.
102. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 5.
103. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ : Наук. думка, 1977. С. 131.
104. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 14.
105. Там само. Спр. 529. Л. 36.
106. Там само. Л. 31.
107. ДАЧО. Ф. Р-3324. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1, 2, 9.
108. ДАДО. Ф. Р-5163. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 180.
109. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 267–268.
110. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ : Без вид., 1995. С. 7.
111. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. 266 л.
112. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ : Без вид., 1995. С. 73.
113. ДАДО. Ф. Р-5163. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
114. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 73. Арк. 123.
115. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / сост. Е. Д. Клерфон и др. Донецк : Донбасс, 1980. С. 263.
116. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 3.
117. Ткачова Л. І. Радянська Армія – українському народові. Київ : Наукова думка, 1971. С. 134.

118. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 61–62.
119. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 89.
120. Ткачова Л. І. Радянська Армія – українському народові. С. 134.
121. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 89.
122. Ткачова Л. І. Радянська Армія – українському народові. С. 60.
123. Допомога – справа гідна піонера. Зірка. 1944. 1 лютого. № 10.
124. Чернега П. М. Радянські профспілки і народна освіта. Радянська школа. 1980. № 6. С. 82.
125. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 12.
126. Киричок Р. І. Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943–1945). УІЖ. 1986. № 5. С. 62.
127. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 91.
128. Ткачова Л. І. Радянська Армія – українському народові. С. 134–135.
129. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 90.
130. Допомога сиротам. Молодь України. 1945. 31 березня. № 63.
131. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 243. С. 56.
132. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 59.
133. Литвинов В. В. Коричневое «ожерелье»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР : в 3 кн. Київ : Абрис, 2001. Кн. 2, ч. 2. С. 240.
134. ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 74. Арк. 1.
135. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 109. 439 арк.
136. Медведовський Е. Н. Физическое развитие подростков. Медико-санитарные последствия войны: труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г. : в 2 т. / под. ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. М. : АМН СССР, 1948. Т. 1. С. 167–168.
137. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 17.
138. Медведовський Е. Н. Физическое развитие подростков. Медико-санитарные последствия войны: труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г. : в 2 т. / под. ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. М. : АМН СССР, 1948. Т. 1. С. 27–27^м.
139. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ : Без вид., 1995. С. 15–16.
140. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 18–19.
141. Там само. Спр. 665. Арк. 56^м.
142. Там само. Спр. 666. Арк. 21, 154.
143. Там само. Спр. 3616. Л. 7.
144. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 199.
145. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3649. Арк. 93.
146. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации / под ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации : труды Первой конференции 22-24.04-1946 г. М. : Медгиз, 1947. С. 132.
147. 250 дітей і підлітків повернулися з німецьких концтаборів. Юный Ленинец. 1945. 30 марта. № 14.
148. Литвинов В. В. Коричневое «ожерелье»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР : в 3 кн. Київ : Абрис, 2003. Кн. 3. С. 21, 154.
149. Забота о детях. Правда. 1942. 4 февраля. № 35.

150. Литвинов В. В. Коричневое «ожерелье»: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: в 3 кн. Київ : МП «ИТЕМ лтд»; СП «АДЕФ-Україна», 1996. Кн. 1. С. 19.
151. Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. УІЖ. 2005. № 3. С. 47–49.
152. Цит. за: Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.
153. Зинченко И. Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / отв. ред. Коваль М. В. Київ : Наукова думка, 1989. С. 96.
154. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1519. 132 арк.
155. Там само. Арк. 73.
156. ДАДО. Ф. П-22. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 87.
157. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / Сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 10.
158. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 58.
159. Синицин А. Р. Всенародная помощь фронту. М. : Воениздат, 1985. С. 292.
160. ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 1. Спр. 594. Арк. 96.
161. Павленко В. Л. Піклування про дітей у роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.). Радянська школа. 1986. № 1. С. 60.
162. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК(1898–1986) : в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 7: 1938–1945. С. 462–464.
163. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7. Арк. 15.
164. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 13.
165. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сборник документов 1917–1973. М., 1974. С. 250.
166. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы : в 3 т. / сост. В. И. Немятыи, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – конец 1943). 2-е изд. С. 341–342.
167. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 809. Арк. 152.
168. ДАЧО. Ф. Р-3070. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.
169. Сушко О. О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл УРСР (1943–1945 рр.). УІЖ. 1981. № 5. С. 110.
170. ДАЧО. Ф. Р-1626. Оп. 1. Спр. 3. 291 арк.
171. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7. Арк. 15.
172. ДАЧО. Ф. Р-624. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44-45.
173. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 55.
174. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК(1898–1986) : в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 7: 1938–1945. С. 463.
175. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4. Арк. 77–80.
176. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 126.
177. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 29–55.
178. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 628. Арк. 2–3.
179. Духовна спадщина Черкаського краю: хрестоматія з історії культури Черкащини : в 3 кн. Черкаси : Сіяч, 1997. Кн. 2. С. 179.
180. Синицин А. Р. Всенародная помощь фронту. М. : Воениздат, 1985. С. 291.
181. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 59.

182. ДАПО. Ф. П-15. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 19–19^а
183. ДАЧО. Ф. Р-624. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44–45.
184. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 181.
185. П'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1945–1950 рр. Доповідь голови Держплану СРСР тов. Т. О. Вознесенського. Радянська освіта. 1946. 21 березня. № 16.
186. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 181.
187. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 11.
188. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 32.
189. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 176.
190. Зинченко І. Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / АН УССР / отв. ред. Коваль М. В. Київ : Наукова думка, 1989. С. 86.
191. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 32.
192. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 90.
193. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 175.
194. Збірник чинних законів, указів Президії Верховної ради і постанов уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. Т. 4. С. 151.
195. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 1.
196. Фліпов О. М. Народна освіта УРСР в 4-сталінській п'ятирічці. Радянська освіта. 1946. 1 травня. № 22.
197. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 391–390.
198. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 44.
199. ДАЗО. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 92.
200. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 380. Арк. 127.
201. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 878. Арк. 12–19.
202. Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 128. Арк. 37–38.
203. Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 71.
204. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 596. Л. 12.
205. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 379. Арк. 67.
206. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 1097. Арк. 163.
207. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 54–59.
208. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 57–59.
209. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 989. Арк. 80.
210. Там само. Арк. 210.
211. Там само. Спр. 1108. Арк. 93.
212. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9575. Арк. 105.
213. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 7.
214. ДАЗО. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 136. Арк. 327.
215. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3871. Арк. 1–2.
216. Там само. Спр. 1097. Арк. 95^а–95^а.
217. Там само. Спр. 1097. Арк. 43.
218. Там само. Спр. 1097. Арк. 228.
219. Синицин А. Р. Всенародная помощь фронту. М. : Воениздат, 1985. С. 292.
220. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 240. Арк. 208.

221. Там само. Спр. 771. Арк. 136.
222. Там само. Спр. 763. Арк. 1.
223. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 1.
224. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 118.
225. Там само. Спр. 242. Арк. 248.
226. ДАЧО. Ф. Р-2113. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 29.
227. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Л. 1.
228. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 132. Арк. 144.
229. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 1.
230. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы : в 3 т. / сост. В. И. Немятый, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – конец 1943). 2-е изд. С. 365.
231. Товарищ комсомол. Документы съездов, конференции ЦК ВЛКСМ (1918–1968). М. : Молодая гвардия, 1969. Т. 2 : 1946–1968. С. 54–61.
232. Зинич М. С. Будни военного лихолетья : в 2 вып. 1941–1945. М. : Без вид., 1994. Вып. 2. С. 50.
233. Київський процес: документи і матеріали / за ред. С. І. Головка. Київ : Либідь, 1995. С. 106–120.
234. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей. УІЖ. 1975. № 3. С. 59.
235. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 : збірник документів і матеріалів / ред. колегія І. Ю. Горобець та ін. Київ : Наук. думка, 1977. С. 180.
236. Черниговщина в період Великої Отечественної війни (1941–1945 гг.) : збірник документів і матеріалів / ред. колегія В. И. Половец и др. Київ : Политиздат, 1978. С. 327.
237. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 54.
238. ДАДО. Ф. Р-213. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.
239. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-2. Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР. Оп. 7. Спр. 1547. Арк. 50.
240. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 54.
241. Головка М. Л., Лисенко О. Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : навчальний посібник. Київ : Без вид., 2002. С. 138.
242. Гриценко Т. Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.) : автореф. дис... канд. ист. наук. Київ, 1973. С. 20.
243. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 54. Арк. 39.
244. Луганщина в годы Великой Отечественной войны : сборник документов и материалов / ред. колегія В. В. Шевченко и др. Донецк : Донбасс, 1969. С. 275–276.
245. ДАЧО. Ф. Р-624. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18–19.
246. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 188.
247. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7. Арк. 15.
248. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 76.
249. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1547. Арк. 31–33.
250. Там само. Арк. 51.
251. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 82.
252. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 37–40.
253. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. С. 4.
254. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 290. Арк. 58.
255. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 365. Арк. 5–45.
256. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 5.

257. Складено за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 5.
258. ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 429. Арк. 71.
259. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 989. Арк. 129–131.
260. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 80.
261. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 125.
262. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 11
263. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9575. Арк. 183.
264. Там само. Ф. Р-337. Оп. 10. Спр. 30. Арк. 84.
265. Там само. Арк. 76.
266. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Київ : Вища школа, 1987. С. 80.
267. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 116.
268. Там само. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 201.
269. Чернега П. М. Радянські профспілки і народна освіта. Радянська школа. 1980. № 6. С. 80–82.
270. Киричок Р. І. Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943–1945). УІЖ. 1986. № 5. С. 61–62.
271. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 90.
272. Ткачова Л. І. Радянська Армія – українському народові. С. 134.
273. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК(1898–1986) : в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 7: 1938–1945. С. 463.
274. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 17.
275. Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводноаналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под ред. С. С. Кагана. Київ : Медгид, 1947. С. 129.
276. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 50.
277. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 1108. Арк. 93–96.
278. ЦДАВО України. Ф. 342. Міністерства здравоохранения УССР. Оп. 14. Спр. 3671. Годовые отчеты облздравотделов о работе дома ребенка за 1945 г. (Сталинской, Днепропетровской, Запорожской, Кировоградской, Николаевской, Одесской). Начато, окончено – 1945 г. 126 арк.
279. Там само. Спр. 3670. Арк. 16.
280. Там само. Спр. 3619. Л. 54.
281. Там само. Спр. 3669. Арк. 47.
282. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 743. Арк. 66.
283. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 4.
284. Там само. Спр. 81. 61 арк.
285. Там само. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 17.
286. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 1108. Арк. 95.
287. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3669. Арк. 12.
288. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР. М. : Учпедгиз, 1945. С. 29–32.
289. Підраховано за: ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9.
290. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 82.
291. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9.
292. Підраховано за: ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9.
293. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 348. Арк. 3.
294. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3619. Л. 54–55.
295. Там само. Л. 29.
296. Там само. Спр. 984. Л. 59.
297. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 4.

298. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 666. Л. 151.
299. Там само. Спр. 3756. Л. 21.
300. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 25.
301. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 818. Арк. 35.
302. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 206–207.
303. Там само. Спр. 1097. Арк. 82.
304. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 235.
305. Там само. Спр. 9575. Арк. 183.
306. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 665. Арк. 76.
307. Там само. Спр. 984. – Арк. 207.
308. ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 73. Арк. 5.
309. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 141; ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 818. Арк. 35.
310. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 1097. Арк. 228.
311. Там само. Спр. 984. Арк. 41^а.
312. Там само. Спр. 878. Л. 207.
313. Там само. Спр. 984. Арк. 41^а.
314. Там само. Спр. 7279. Арк. 2.
315. Там само. Спр. 3615. Арк. 17.
316. Там само. Спр. 3615. Арк. 26.
317. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 235.
318. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 26.
319. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 75.
320. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 183.
321. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 235.
322. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 132, 161, 12.
323. Складено за: Там само. Спр. 340. Л. 242.
324. Складено за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 132. Арк. 179.
325. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 666. Арк. 152–153.
326. Там само. Спр. 3833. Арк. 147.
327. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 180.
328. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 605. Арк. 12.
329. Там само. Спр. 666. Арк. 152.
330. Там само. Спр. 1097. Арк. 18–27.
331. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ : Наук. думка, 1977. С. 132.
332. ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 73. Арк. 8.
333. Там само. Спр. 74. Арк. 3.
334. ДАДО. Ф. П-22. Оп. 2. Спр. 289. Арк. 6^а.
335. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 878. Л. 206.
336. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 132, 161, 12.
337. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Київ : Наук. думка, 1977. С. 132.
338. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции / сост. А. И. Денев. М. : Основное учительсько-педагогическое издательство, 1948. С. 308.
339. ДАДО. Ф. П-19. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 88.
340. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 666. Арк. 152–153.
341. ДАДО. Ф. П-19. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 87^а.
342. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1547. Арк. 51.
343. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 143, 185.
344. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 90.
345. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 18.
346. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 9.

347. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 10.
 348. Там само. Спр. 110. Арк. 26.
 349. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3625. Арк. 18.
 350. Знилич М. С. Будни военного лихолетья : в 2 вып. 1941–1945. М. : Без изд., 1994. Вып. 1. С. 44.
 351. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3625. Арк. 18; Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 43.
 352. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 878. Л. 127^{аб}, 206.
 353. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 33.
 354. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 203.
 355. Там само. Спр. 3670. Арк. 36.
 356. Там само. Спр. 3725. Арк. 42.
 357. Там само. Спр. 3615. Арк. 17.
 358. Там само. Спр. 3670. Арк. 108.
 359. Там само. Спр. 3935. Л. 349.
 360. Духовна спадщина Черкаського краю: хрестоматія з історії культури Черкащини : в 3 кн. Черкаси : Сіяч, 1997. Кн. 2. С. 179.
 361. ДАДО. Ф. П-19. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 87^{аб}.
 362. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 82–82^{аб}.
 363. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 14.
 364. Республіканська нарада з питань боротьби з дитячою безпритульністю. Радянська освіта. 1946. 13 червня. № 28.
 365. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 243. С. 14.
 366. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 70.
 367. Там само. Ф. П-22. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 163–164.
 368. Там само. Ф. П-19. Оп. 4. Спр. 226. Арк. 278.
 369. Там само. Ф. П-22. Оп. 2. Спр. 281^а. Арк. 17.
 370. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 17.
 371. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 1097. Арк. 71.
 372. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 989. Арк. 188.
 373. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 143.
 374. Там само. Спр. 335. Л. 7.
 375. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 240. Арк. 65.
 376. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Л. 7.
 377. Там само. Спр. 340. Арк. 242, 245.
 378. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 666. Арк. 21.
 379. Там само. Спр. 3671. Арк. 81^{аб}.
 380. Там само. Спр. 878. Л. 199.
 381. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 169.
 382. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3828. Арк. 66.
 383. Там само. Спр. 878. Л. 71.
 384. Там само. Л. 1.
 385. Там само. Спр. 3673. Л. 24.
 386. Там само. Л. 236.
 387. Підраховано за: ЦДАВО України). Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3969. Арк. 6.
 388. Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводноаналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под ред. С. С. Кавана. Київ : Медгид, 1947. С. 141.
 389. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3670. Арк. 13.
 390. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 295.
 391. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. С. 13.
 392. Там само. Спр. 596. Л. 12.

393. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 11.
394. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83.
395. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 18.
396. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 290. Арк. 18.
397. Підраховано авторкою.
398. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5.
399. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 665. Арк. 10.
400. ДАХО. Ф. Р-4683. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.
401. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5.
402. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. С. 206–207.
403. Там само. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 26.
404. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 3.
405. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 7.
406. Зинченко И. Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / АН УССР ; отв. ред. Коваль М. В. Київ : Наукова думка, 1989. С. 85–86.
407. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 118. Арк. 12–70; 299, 34^а–112^а.
408. Складено за: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 34^а, 37^а, 66^а, 69^а, 71^а, 84^а, 90^а, 96^а, 100^а, 112^а.
409. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 7.
410. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 40.
411. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 770. Арк. 118.
412. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 60.
413. Там само. Спр. 340. Арк. 163.
414. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 3.
415. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 14.
416. Підраховано за: ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.
417. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 36–37.
418. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 61.
419. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83^а.
420. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 32.
421. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 163^а.
422. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР М. : Учпедгиз, 1945. С. 31–32.
423. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 7.
424. Там само. Спр. 94. Арк. 11^а.
425. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 163.
426. ДАЧО. Ф. Р-5549. Оп. 6. Спр. 73. Арк. 10.
427. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 164.
428. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9.
429. Там само. Спр. 198. Арк. 60.
430. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 60, 87.
431. Там само. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 84.
432. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 42–43.
433. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 307.
434. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Л. 193.
435. ДАПО. Ф. П-82. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 84.

436. Там само. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5.
437. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 130. Арк. 283.
438. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 244. Арк. 15.
439. Там само. Оп. 23. Спр. 5067. Арк. 94.
440. ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 1. Спр. 1102. Арк. 144.
441. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 133.
442. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5067. Арк. 94.
443. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР. М. : Учпедгиз, 1945. С. 7.
444. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 244. Арк. 17.
445. Там само. Спр. 15. Арк. 22.
446. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 4.
447. Там само. Спр. 529. Л. 41.
448. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 177.
449. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 113.
450. Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ : Радянська школа, 1957. С. 28.
451. ДАКО. – Ф. 880. Оп. 11. Спр. 1166. Арк. 178.
452. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 3.
453. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 38.
454. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 196.
455. ДАКО. Ф. 880. Оп. 11. Спр. 945. Арк. 405.
456. В помощь директору детского дома: сборник документов и инструктивно-методических материалов / сост. Центр. науч.-метод. кабинетом детдомов Наркомпроса РСФСР. М. : Учпедгиз, 1945. С. 5–6, 24, 308.
457. Зинченко И. Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / АН УССР / отв. ред. Коваль М. В. Київ : Наукова думка, 1989. С. 86.
458. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 308–309.
459. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Л. 197.
460. Підраховано за: ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 743. Арк. 66.
461. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 310.
462. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 818. Арк. 35.
463. Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводноаналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под ред. С. С. Кагана. Київ : Медгид, 1947. С. 133.
464. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3669. Арк. 1.
465. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3686. Л. 61, 207, 127^а.
466. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 243. С. 134.
467. ДАЧО. Ф. Р-1626. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 84.
468. Там само. Ф. Р-2688. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 15.
469. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 504. Арк. 160.
470. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 565. Арк. 249.
471. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5067. Арк. 94.
472. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3615. Арк. 76^а.
473. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 243. С. 134.
474. Там само. Оп. 23. Спр. 5067. 244 арк.
475. Там само. Оп. 73. Спр. 529. Л. 8–9.
476. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 15^а–16^а

477. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 665. Арк. 9.
478. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 154.
479. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 78. Арк. 14–14^а.
480. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3655. Л. 27–28.
481. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 78. Арк. 14–14^а.
482. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 9.
483. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК(1898–1986): в 15 т. 9-е изд. доп., испр. М. : Политиздат, 1985. Т. 7: 1938–1945. С. 262–264.
484. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 4.
485. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 303.
486. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1547. – Арк. 56^а.
487. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции. М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 303.
488. Там само. Арк. 56^а, 81–82.
489. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). Київ : Без вид., 1995. С. 74.
490. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 665. Арк. 9.
491. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 333. Л. 10.
492. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 89.
493. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 71–72.
494. Підраховано за: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Арк. 154–156.
495. ДАЗО. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 136. Арк. 152.
496. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 755. Арк. 37.
497. Там само. Спр. 878. Арк. 58.
498. Там само. Спр. 3756. Арк. 57, 58, 59.
499. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 8.
500. ДАЧО. Ф. Р-2417. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.
501. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. Арк. 55.
502. ДАЧО. Ф. Р-3029. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 75.
503. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 336. Арк. 33.
504. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 219.
505. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 89.
506. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 754. Арк. 32.
507. Там само. Спр. 3756. Арк. 58.
508. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 365.
509. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1547. Арк. 29–30.
510. ДАЗО. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 5.
511. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 15.
512. ДАЗО. Ф. Р-1335. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 41.
513. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 114.
514. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3756. Л. 58, 59.
515. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 16–17.
516. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3756. Л. 57–58.
517. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 28.
518. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 430.
519. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 984. Арк. 1^а.
520. Там само. Спр. 878. Арк. 65–66.
521. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 38.
522. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3655. Арк. 29.
523. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 317.
524. Там само. Спр. 75. Арк. 280.
525. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 14.

526. Там само. Спр. 132. Л. 2.
527. Там само. Спр. 339. Арк. 71–72.
528. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 98.
529. Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 238.
530. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 332. Арк. 11.
531. Там само. Спр. 132. Арк. 3.
532. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 94.
533. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 11.
534. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 94.
535. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 232–233.
536. Там само. Спр. 158. –Арк. 86–87^а.
537. Павленко В. Л. Піклування про дітей у роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.). Радянська школа. 1986. № 1. С. 12.
538. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 249^а.
539. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 29–31.
540. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 250, 253^а, 399–400.
541. Там само. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 158, 365.
542. Там само. Спр. 85^а. Арк. 80.
543. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 17.
544. Там само. Спр. 75. Арк. 142–143.
545. Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 192^а–193^а.
546. Там само. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 303.
547. Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 303.
548. Там само. Спр. 244. Арк. 232–233.
549. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 29–31.
550. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 232–233.
551. Там само. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 75^а. Арк. 93; ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 364.
552. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Арк. 4.
553. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 61.
554. Там само. Спр. 75^а. Арк. 93^а.
555. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3655. Арк. 47.
556. ДАЧО. Ф. Р-3029. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 75.
557. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3655. Арк. 47.
558. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 99.
559. Там само. Спр. 107. Арк. 364.
560. Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 150.
561. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 87.
562. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 3.
563. Там само. Ф. Р-582. Оп. 11. Спр. 8. Арк. 5–6.
564. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 16.
565. ЦДАВО України. Ф. Р-337. Оп. 10. Спр. 2. Арк. 22.
566. Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2151. Арк. 2.
567. Там само. Спр. 2151. Арк. 1.
568. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 526. Арк. 1.
569. Там само. Спр. 238. Арк. 8.
570. Там само. Спр. 327. Л. 1–2.
571. Там само. Спр. 415. Арк. 45.
572. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. Арк. 31.
573. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 46.
574. Підраховано авторкою.
575. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 9.
576. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 42.

577. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 14.
578. Там само. Спр. 238. Арк. 9.
579. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3827. Арк. 38.
580. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 1, 2.
581. ДАЧО. Ф. Р-3324. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8.
582. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 327. Арк. 1, 2.
583. Там само. Спр. 415. Арк. 45.
584. Там само. Спр. 83. Арк. 14.
585. Там само. Спр. 146. Арк. 11.
586. Складено за: Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 1; Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 8; Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. УІЖ. 2005. № 3. С. 37–49; ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2151. Арк. 2; Там само. Оп. 7. Спр. 4030. Арк. 7–8.
587. Підраховано авторкою.
588. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 8.
589. Там само. Спр. 415. Арк. 45.
590. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. Арк. 34.
591. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 10.
592. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4030. Арк. 62.
593. Там само. Спр. 5634. Арк. 2.
594. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 11.
595. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4030. Арк. 59.
596. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 134.
597. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 3.
598. ДАЗО. Ф. Р-2936. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 8.
599. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 11.
600. Підраховано за: ДАЗО. Ф. Р-2936. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 8.
601. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 3.
602. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 24.
603. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4030. Арк. 59.
604. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 22–23.
605. Там само. Спр. 146. Арк. 11.
606. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 3.
607. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 23^а–24.
608. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 3, 96.
609. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 327. Арк. 8.
610. Там само. Спр. 166. Арк. 5^а.
611. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4030. Арк. 73, 74, 75, 76, 79.
612. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 415. Арк. 47.
613. Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2152. Арк. 73.
614. Там само. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 46.
615. Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2152. Арк. 73.
616. Там само. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 46.
617. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 166. Арк. 35.
618. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 43.
619. ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 535. Арк. 19.
620. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 3. Спр. 545. Арк. 11.
621. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2152. Арк. 74.
622. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3827. Арк. 38.
623. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 335. Арк. 27.
624. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 39.
625. Там само. Спр. 3757. Л. 1, 4, 16, 40, 58, 75.
626. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 78–79.

627. Складено за: Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3865. Арк. 92, 194, 41, 4, 36, 46, 89, 31, 161, 201; Там само. Спр. 3757. Арк. 1.
628. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3921. Арк. 114.
629. ДАЗО. Ф. Р-2500. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 25.
630. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3757. Арк. 76.
631. ДАЗО. Ф. П-102. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 104.
632. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3757. Арк. 74.
633. Там само. Арк. 1–2.
634. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3979. Арк. 117.
635. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 119.
636. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3980. Арк. 1–2.
637. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 28.
638. Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 133. Арк. 22.
639. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 28.
640. Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 133. Арк. 22.
641. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 29.
642. Там само. Спр. 3757. Арк. 1–2.
643. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 27.
644. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3757. Арк. 3.
645. Там само. Арк. 74.
646. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9582. Арк. 49, 50.
647. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 33–34.
648. Там само. Спр. 3920. Арк. 31.
649. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 28.
650. Там само. Спр. 110. Арк. 30.
651. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 31.
652. Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 133. Арк. 22–22^а.
653. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 10.
654. ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3920. Арк. 30–31.
655. Там само. Спр. 3921. Арк. 115.
656. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 176.
657. Швидко і повністю ліквідувати дитячу безпритульність. Радянська освіта. 1946. 18 липня. № 33.
658. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 90.
659. Республіканська нарада з питань боротьби з безпритульністю і бездоглядністю дітей. Радянська освіта. 1946. 6 червня. № 27.
660. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Київ : Вища школа, 1987. С. 158.
661. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 89.
662. Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю. Радянська школа. 1988. № 6. С. 86.
663. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 32.
664. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 128. Арк. 123.
665. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 11.
666. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 176.
667. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 18, 53, 280.
668. Там само. Спр. 7279. Арк. 306.
669. ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 429. Арк. 12, 11.

670. Там само. Арк. 88–90.
671. Там само. Арк. 46.
672. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 287.
673. Там само. Арк. 64.
674. Там само. Арк. 24.
675. ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 429. Арк. 12.
676. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 81.
677. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 11.
678. Складено за: ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 118. Арк. 4–6; Там само. Спр. 364. Арк., 23; Там само. Спр. 428. Арк. 39–41.
679. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 84.
680. Підраховано за: ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 81.
681. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 7.
682. Підраховано за: Там само. Арк. 85.
683. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2110. Арк. 143–144.
684. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 84.
685. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 260.
686. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни. УЖ. 1987. № 9. С. 95.
687. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 176.
688. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 280.
689. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 9.
690. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 2 : 1942–1951 рр. С. 175.
691. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 41
692. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 9, 64.
693. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3921. Арк. 29.
694. Там само. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 292.
695. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 85.
696. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7281. Арк. 18.
697. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. Арк. 41.
698. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 6.
699. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3921. Арк. 29, 31.
700. ДАЗО. Ф. Р-2505. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 9.
701. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 55.
702. Там само. Арк. 11.
703. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 39.
704. Республіканська нарада з питань боротьби з дитячою безпритульністю. Радянська освіта. 1946. 13 червня. № 28.
705. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 307.
706. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3921. Арк. 29.
707. Народное образование. Основные постановления. Приказы и инструкции / сост. А. И. Денев. – М. : Основное учительско-педагогическое издательство, 1948. С. 310.
708. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 40.
709. ДАПО. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 85.
710. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 39, 40.
711. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 53.
712. Підраховано за: ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 118. Арк., 12, 14, 22, 27, 28, 30, 43, 50, 54, 65, 67, 70.

713. Підраховано за: Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. , 34^а, 37^а, 47^а, 66^а, 69^а, 71^а, 84^а, 90^а, 96^а, 100^а, 112^а.
714. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк. 29, 73
715. Там само. Спр. 7279. Арк. 307.
716. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 86.
717. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7280. Арк., 8
718. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3865. Арк. 123–124.
719. Укладачі: Лисенко О. Є., Голиш Г. М., Лисиця Л. Г.
720. Складено авторкою.
721. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 290. Арк. 164.
722. Там само. Ф. 337. Оп. 10. Спр. 71. Арк. 109.
723. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 340. Арк. 222.
724. Там само. Арк. 158.
725. ЦДАВО. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5595. Арк. 17.
726. Там само. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 275. Арк. 3–4.
727. Там само. Спр. 428. Арк. 39–41.
728. Там само. Спр. 429. Арк. 8.
729. Там само. Арк. 13.
730. Там само. Арк. 32.
731. Там само. Арк. 52.
732. Там само. 342. Оп. 14. Спр. 984-136/04. Арк. 49–49^а.
733. Там само. Ф. 582. Оп. 10. Спр. 429. Арк. 47.
734. Там само. Арк. 73–74.
735. Там само. Арк. 109–112.
736. Там само. Арк. 117.
737. Складено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 181.
738. Складено за: Там само. Арк. 182.
739. Складено за: Там само. Спр. 340. Арк., 218.
740. Там само. Спр. 132. Арк. 185.
741. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 816. Арк. 34^а, 37^а, 47^а, 66^а, 69^а, 71^а, 84^а, 90^а, 96^а, 100^а, 112^а.
742. Там само. Ф. Р-582. Оп. 10. Спр. 118. Арк. 12, 14, 22, 27, 28, 30, 43, 50, 54, 65, 67, 70.
743. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. Арк. 195.
744. Там само. Арк. 197.
745. Складено за: Там само. Л. 154–156.
746. Там само. Л. 197.
747. ЦДАВО. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 26.
748. Там само. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3756. Арк. 58.
749. Складено за: ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 60.
750. Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 120^а.
751. ЦДАВО. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5634. Арк. 1.
752. Там само. Спр. 7279. Арк. 328
753. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 8.
754. Складено за: Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2152. Арк. 46.
755. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 327. Арк. 8.
756. Складено за: Там само. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2152. Арк. 47.
757. Там само. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 327. Арк. 6.
758. Там само. Ф. 342. Оп. 14 Спр. 3757. Арк. 81.
759. Складено за: Там само. Арк. 34.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Андріївка, с.	98, 194
Антипівки, с.	77, 193
Акимівський, р-н	27
Бакаївка, с.	193
Бердяш, х.	195
Бишевський, р-н	189
Богодухів, с.	194
Богуслав, м.	189
Богуславський, р-н	191
Бориспільський, р-н	191
Броварський, р-н	190
Бородянський, р-н	79, 191
Борозно, м.	71
Буда, с-ще	195
Біла Церква, м.	190
Валки, с.	196
Васильків, м.	189
Василівський, р-н	184, 191
Варваровка, с.	193
Варвинський, р-н	209
Велико-Багачівський, р-н	71, 193
Велика Будаковка, с.	193
Великі Лепняги, с.	193
Великі-Сороченці, с.	193
Вельбівка, с.	77, 193,
Вовчанськ, м.	194, 195
Володарський, р-н	79
Ворошиловград, м.	72, 187, 198

Ворошиловградська (Луганська), обл.	10, 44, 46, 50, 55, 57, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 106, 107, 108, 111, 112, 115, 124, 126, 127, 142, 149, 151, 157, 182, 183, 184, 185, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 209, 210, 211, 212
Галицьке, с.	192
Гадяцький, р-н	71, 73, 77, 193
Гадяч, с.	192
Городно, м.	71,
Городище, с.	192
Горянський, р-н	71
Градижський, р-н	73, 192
Гребінківський, р-н	79
Гуляй-Поле, с.	149
Гути, с.	194
Дагестанська АРСР	48
Диканський, р-н	71, 77, 193,
Демерський, р-н	190
Дворіччя, с.	195
Дерегачі, с.	194
Дідовці, с.	71
Дніпродзержинськ, м.	51, 187
Дніпропетровськ, м.	26, 43, 44, 187
Дніпропетровська, обл.	10, 26, 42, 44, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 97, 99, 102, 103, 106, 108, 111, 115, 126, 133, 142, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 185, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 212
Донецька, обл	118
Жашківський, р-н	79, 190
Жовтнине, с.	194
Запоріжжя, м.	41, 188
Запорізька, обл.	10, 26, 46, 53, 57, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 86, 89, 90, 97, 99, 100, 103, 106, 108, 110, 111, 114, 115, 119, 126, 139, 142, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 185, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 210, 211, 212

Звенигород, м.	190
Зелений Гай, с.	184, 194
Зеньків, м.	193
Згурівка, с.	162
Змієв, м.	195
Золотоніський, р-н	73, 77, 193
Золотоноша, м.	193
Золочев, м.	194
Ізюмський, р-н	184
Ірпінь, м.	162
Кадіївка, с.	187
Карлівський, р-н	64, 193
Кам'янський, р-н	42
Канів, м.	189
Київ, м.	10, 44, 49, 50, 51, 53, 72, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 90, 99, 101, 103, 106, 107, 111, 115, 117, 119, 124, 126, 133, 143, 149, 157, 182, 183, 184, 185, 192, 200, 201, 202, 203, 206, 209, 210, 211, 212
Київська, обл.	10, 27, 42, 50, 63, 70, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 88, 89, 90, 97, 99, 102, 103, 106, 111, 115, 119, 126, 142, 149, 157, 182, 183, 184, 185, 202, 203, 205, 206, 209, 210, 211, 212
Кіровоград, м.	188
Кіровоградська, обл.	10, 42, 72, 74, 76, 77, 80, 81, 88, 89, 90, 97, 99, 103, 106, 111, 117, 126, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 185, 186, 200, 201, 202, 203, 205, 206
Кіровоградський, р-н	43
Кобеляцький, р-н	71, 73
Коваленка, с.	209
Комарівка, с.	184, 194
Комишнянський, р-н	71, 193
Корсунський, р-н	191
Кочеток, с.	184
Красноград, м.	195
Красноармійське, с.	195
Красний Оскол, с.	195
Краснокутськ, м.	195
Краматорськ, м.	41
Кременський, р-н	72

Кременчук, м.	193
Кременчуцький, р-н	71, 73
Кривий Ріг, м.	187
Крипаки, с.	138
Крюків, с.	192
Куп'янськ, м.	194, 195
Лазорівський, р-н	193
Лозоолексіївський, р-н	72
Лохвицький, р-н	71, 73, 149, 193
Лубенський, р-н	71, 73, 193
Лубни, м.	78, 192
Луговська, ст.	151
Любовка, с.	194
Люботин, м.	195
Мала Данилівка, с.	194, 195
Малижене, с.	195
Маньківський, р-н	191
Макарівський, р-н	190
Майорище, с.	192
Маріуполь, м.	151
Мелітополь, м.	46, 188
Меловський, р-н	72,
Миргородський, р-н	71, 193
Михайлівка, с.	77, 193
Ніжин, м.	71, 150
Нікополь, м.	187
Ново-Дуванський, р-н	185
Новгород-Сіверський, м.	71
Новосвітленський, р-н	72
Ново-Світловодський, р-н	46, 72
Нові Санжари, с.	193
Обухівський, р-н	190, 191
Одрижка, с.	195
Олександрівський, р-н	72
Ольшанський, р-н	189
Орлянка, с.	184
Осипенко, м.	53
Охтирський, р-н	149
Пасківка, с.	192

Перещепинський, р-н	92, 98
Петровський, р-н	46
Петрово-Ромнецький, р-н	64, 71, 94, 192
Пересечанськ, п.	195
Пириятинський, р-н	71, 73, 192
Пириятин, м.	193
Піски, с.	194
Піщане, с.	195
Полтава, м.	78, 87, 94, 193
Полтавський, р-н	192, 209
Полтавська, обл.	10, 27, 42, 50, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 97, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 118, 126, 143, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212
Преображенка, с.	185
Приморський, р-н	209
Преславль, с.	209
Попасна, м.	209
Прилуки, м.	71
Прилуцький, р-н	71
П'ятихатський, р-н	47
Піски-Радковські, с.	195
Розбишівка, с.	192
Розсипалівка, с.	192
Родинка, с.	53
Роменський, р-н	73
Рокитнянський, р-н	191
Рязанська, обл.	60
Семенівський, р-н	193
Савранський, р-н	113
Святошенський, р-н	189, 191
Свиридівка, с.	149, 193
Слов'янськ, м.	149
Слов'яносербський, р-н	138
Сміла, м.	118, 189, 190
Сквира, м.	189

Солониця, с.	193
Сосни, с.	184
Сталіно, м.	79
Сталінська, обл.	10, 42, 45, 47, 48, 50, 57, 70, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 83, 87, 88, 89, 90, 97, 98, 99, 102, 106, 111, 112, 114, 115, 117, 119, 124, 126, 127, 132, 133, 139, 143, 149, 150, 155, 157, 182, 183, 184, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212
Ставищанський, р-н	190
Старобільська, обл.	72
Сумська, обл.	10, 42, 47, 50, 57, 73, 74, 76, 77, 79, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 99, 101, 106, 111, 115, 117, 126, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 212
Тамбовська, обл.	60
Тетіївський, р-н	190, 191
Трипілля, с.	151
Тиноденці, с.	209
Умань, м.	118, 190
Харків, м.	49, 77, 103, 109, 110, 124, 194, 195, 209
Харківська, обл.	10, 26, 28, 55, 57, 70, 72, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 98, 99, 101, 106, 111, 112, 115, 124, 125, 126, 127, 133, 143, 149, 150, 157, 182, 183, 184, 187, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 209, 210, 211, 212
Харківський, р-н	184
Холменський, р-н	71
Хорольський, р-н	71, 73
Хорол, м.	193
Хортицький, р-н	149
Хорошево, п.	195
Христинівський, р-н	190
Хомутець, с.	193
Червоний, х.	71
Черешеньки, с.	71
Черкаси, м.	189, 190, 209
Черкаська, обл.	26, 31, 42
Чернігів, м.	184, 198

Чернігівська, обл.	10, 42, 46, 50, 57, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 88, 89, 90, 97, 99, 101, 103, 106, 111, 115, 117, 126, 143, 149, 150, 151, 157, 182, 183, 184, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212
Чернігівський, р-н	27
Чернухинський, р-н	192
Чистяківський, р-н	48
Чорнобиль, м.	190
Чотовський, р-н	192
Чугуївський, р-н	184
Янківка, с.	149
Шполянський, р-н	189
Умань, м.	189
Фастівський, р-н	191
Фроловка, с.	192
Усківка, с.	193
Уставиця, с.	193
Яхники, с.	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМН	Академія медичних наук
АН СРСР	Академія наук СРСР
арк.	аркуш
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВЦРПС	Всесоюзна Центральна рада професійних спілок
ГДА МВС України	Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАЛО	Державний архів Полтавської області
ДА СБУ	Державний архів Служби безпеки України
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДАЧО	Державний архів Черкаської області
ДКМ	дитяча кімната міліції
ДКО	Державний Комітет Оборони
додат.	додаток
ДПР	дитячий приймальник-розподільник
ДТК	дитяча трудова колонія
ДТВК	дитяча трудово-виховна колонія
ЗУ	залізничне училище
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
крб	карбованець

МВС	Міністерство внутрішніх справ
МНО	Міністерство народної освіти
НАН	Національна академія наук
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	Народний комісаріат освіти
оп.	опис
РНК	Рада Народних Комісарів
РУ	ремісничче училище
спр.	справа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
сш	середня школа
УІЖ	Український історичний журнал
ф.	фонд
ФЗН	фабрично-заводське навчання
ХТЗ	Харківський тракторний завод
ЦДАВО У країни	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК КПРС	Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК ЛКСМУ	Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

ANNOTATION

Lysytsia L.G. Functioning of special children's institutions of the USSR in 1943–1950: monograph / L. G. Lysytsia. – Cherkasy : Chabanenko Y., 2021. – 252 p. : Tab.

The monograph is devoted to a little-researched and topical scientific problem. On the basis of a wide range of mainly archival sources, a significant part of which is introduced into scientific circulation for the first time, an attempt is made to comprehensively and comprehensively analyze the functioning of special children's institutions of the USSR in wartime and postwar.

The thesis is substantiated that the need for the fastest possible deployment and functioning of special children's institutions was due to the severe consequences of the war: mass orphanhood, child homelessness and neglect, disability, dangerous diseases, deviant behavior. The policy of the authorities in the field of assistance to children with special social status was characterized by legislative and administrative and organizational activity, but in practice not everything outlined in the policy documents was implemented.

For the first time in modern Ukrainian historiography, the author typologizes special educational institutions according to their functional purpose, departmental subordination, contingent, specifics of activity, peculiarities of material and technical support.

In particular, the following types of special children's institutions are distinguished: orphanages of general and special type of the People's Commissariat (Ministry) of Education; children's homes, medical and sanatorium orphanages of the People's Commissariat (Ministry of Health); orphanages for the disabled of the People's Commissariat (Ministry) of Social Security; children's rooms of militia, children's receivers-distributors, children's labor and labor-educational colonies of the People's Commissariat (Ministry) of internal affairs, and also collective farm orphanages and orphanages which were created at the industrial enterprises with application of a branch principle of financing .

The role of special children's institutions in the social rehabilitation of minors of the Ukrainian SSR who had a special social status is revealed. The conditions of keeping pupils of children's institutions are comprehensively

described, the objective difficulties of their functioning are marked. The peculiarities of the organization of the educational process and staffing of these institutions are clarified.

The appendices contain statistical tables and diagrams that significantly supplement and illustrate the information presented in the monograph. In order to optimize the orientation of the reader in the text there is a geographical index.

The monograph is addressed to scientists, all subjects of the educational process of educational institutions of different levels and types, as well as all those interested in learning about the Ukrainian history of war and postwar.

ЗМІСТ

О. Є. Лисенко

ПЕРЕДНЄ СЛОВО3

ВСТУП6

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ12

1.1. Стан наукової розробки проблеми 12

1.2. Джерельна база..... 22

1.3. Методологія та методи дослідження 31

Висновки до першого розділу..... 37

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА

БАЗА РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ.....40

2.1. Наслідки війни для неповнолітніх громадян УРСР 40

2.2. Правове регулювання процесу створення
та діяльності спеціальних дитячих установ 54

Висновки до другого розділу..... 67

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ

НАРКОМАТІВ (МІНІСТЕРСТВ) ОСВІТИ ТА

ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У 1943–1950 рр.....70

3.1 Формування мережі та контингенту
спеціальних дитячих установ..... 70

3.2 Умови утримання вихованців дитбудинків та будинків дитини	85
3.3 Організація навчально-виховного процесу та кадрове забезпечення	102
<i>Висновки до третього розділу</i>	119

РОЗДІЛ 4

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ

УСТАНОВ НАРКОМАТІВ (МІНІСТЕРСТВ)

ВНУТРІШНІХ СПРАВ, СОЦІАЛЬНОГО

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ІНШИХ ВІДОМСТВ

4.1 Особливості діяльності спеціальних дитячих установ системи НКВС (МВС) УРСР.....	122
4.2 Спеціальні дитячі установи для дітей з особливими потребами та послабленим здоров'ям ...	138
4.3 Дитбудинки при промислових підприємствах та колгоспах	154
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	165

ВИСНОВКИ

ДОДАТКИ.....

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЛИСИЦЯ

Лариса Григорівна

Народилася 28.06.1979 р., закінчила з відзнакою історичний факультет Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, а також аспірантуру при кафедрі всесвітньої історії цього вишу й магістратуру з документознавства та інформаційної діяльності Східноєвропейського університету (м. Черкаси). Кандидатка історичних наук, доцентка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки.

Коло наукових інтересів: діяльність спеціальних дитячих установ воєнного та повоєнного часу, історичне краєзнавство, спеціальні галузі історичної науки.

Авторка (співавторка) понад 70 публікацій, в т.ч. монографії, двох видань історико-краєзнавчої книги «Подорож Златокраєм», навчального посібника «Генеалогія та основи соціального етикету». Відповідальний секретар наукового журналу «Вісник Черкаського університету» (серія «Історичні науки»), заступниця голови первинної організації НСКУ при ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Лауреатка обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича.

Наукове видання

Лариса Григорівна Лисиця (Голиш)

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ
ДИТЯЧИХ УСТАНОВ
УРСР У 1943–1950 рр.**

Монографія

Комп'ютерний набір – Л. Лисиця
Коректор – Ю. Кажукало
Редактор – Г. Голиш
Технічний редактор – Ю. Чабаненко
Дизайн обкладинки – А. Білокінь
Комп'ютерна верстка – А. Зоря

Підписано до друку 28.12.2021.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 15,75. Гарнітура Times.
Зам. № 1256. Тираж 300 прим.

Видавець: Чабаненко Ю. А.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашковича, 39
Тел: 0472/56-46-66, 0(93)788-99-99
E-mail: office@2upost.com

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашковича, 39
Тел: 0472/56-46-66, 0(93)788-99-99
E-mail: office@2upost.com